

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 1 (17) 2021

**Видавництво Політія
Київ – 2021**

ISSN 2518 – 7546

Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2021. Випуск 1 (17) 2021. 319 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus international (Варшава, Польща)

18 грудня 2018 року.

Статті журналу порівнюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Академії політичних наук України
(протокол № 18 від 30 червня 2021 року)*

Журнал видається за сприяння **Юрія Павловича Бишовця**

Свідоцтво про державну реєстрацію
наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
Серія КВ № 24370 – 14210ПР від 13 березня 2020 року
видано Міністерством юстиції України

ISSN 2518 – 7546

© Редакційна колегія, 2021
© Академія політичних наук України, 2021
© Автори статей, 2021

ISSN 2518 – 7546

Редакційну колегію наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
затверджено рішенням Вченої ради
Академії політичних наук України,
протокол № 8 від 15 вересня 2017 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Мироненко Петро Володимирович – головний редактор, доктор політичних наук.

Горбатенко Володимир Павлович – заступник головного редактора, доктор політичних наук, професор.

Андрущенко Віктор Петрович – доктор філософських наук, професор.

Кармазіна Марія Степанівна – доктор політичних наук, професор.

Кочубей Лариса Олександрівна – доктор політичних наук, професор.

Малиновський Валентин Ярославович – доктор політичних наук, професор.

Малкіна Ганна Миколаївна – доктор політичних наук, доцент.

Смоляннюк Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор.

Спарітіс Оярс – доктор мистецтвознавства, професор, Латвія

Стойко Олена Михайлівна – доктор політичних наук.

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор.

Шевцова Лілія Федорівна – доктор історичних наук, професор, Росія

Шкляр Леонід Євдокимович – доктор політичних наук, професор.

Шуба Олексій Васильович – доктор політичних наук, професор.

ЗМІСТ

Розділ I. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

- Дем'янчук О.** Національний розвиток:
світова наукова думка та українські реалії 7
- Ткаченко О. А.** Інший канон – вигідна Україні альтернатива
мейнстрімним концепціям економічного розвитку 35

Розділ II. ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

- Держалюк М. С.** Ризький мирний договір
1921 року та Україна: наслідки і уроки 60
- Любовець Г. В., Король В. Г.** Цивілізаційний виклик
сучасному українству на тлі історично-ціннісних
катастроф і проблем 107
- Краснодемська І. Й.** В. Антонов і Ф. Сергєєв
як два образи російсько-радянських окупантів
у гібридній війні РСФРР проти УНР 141

Розділ III. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

- Кампо В. М., Мазур І. І.** Конституційна демократія
та ринкова економіка в Україні: історичний огляд 169
- Саган О. Н.** Глобалізаційні виклики у вселенському православ'ї:
Актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку 201
- Малиновський В. Я.** Децентралізаційна реформа:
передумови, реалізація, результати, перспективи 227
- Олійник А. Ю.** Проблема інтегрованості громадянина
у політичну систему як запорука дієвості
демократичних принципів: віртуалізація
процесів та новітні виклики 244

Грона К. І. Європейський досвід реалізації державної
молодіжної політики та його значення для України 258

Розділ IV.

ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Смолянук В. Ф. Збройне насильство як спадок
та припис цивілізаційного розвитку
(на основі узагальнення воєнних конфліктів
сучасного світу) 266

Омельченко В. Ю. Культура як складова
гуманітарної політики і національної безпеки 290

Розділ V.

РЕЦЕНЗІЇ

Горбатенко В. П. Проблеми і перспективи забезпечення
пенітенціарної політики. Рецензія на монографію
Ягунова Дмитра Вікторовича «Пенітенціарна
політика як складова соціального контролю»
(Одеса: Фенікс, 2020. 674 с.) 309

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індіферентну масу, якій вже все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе – припиняє своє існування.

*Петро Мироненко,
головний редактор*

РОЗДІЛ І.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321.015 323.2

Дем'янчук Олександр Петрович,

доктор політичних наук, професор

академік АПН України

demyanchuk@ukma.edu.ua

ORCID ID [0000-0003-1389-1714](https://orcid.org/0000-0003-1389-1714)

НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: СВІТОВА НАУКОВА ДУМКА ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

***Анотація.** Есе містить огляд виданої в Україні зарубіжної літератури, присвяченої питанням національного розвитку, демократизації, змін сутності політичної та державної влади, ухвалення політичних рішень в сучасних суспільствах. Обговорюються прояви описаних у цій літературі явищ і процесів у сучасній Україні.*

Відкривається есе розглядом екстрактивних та інклюзивних політичних інститутів, характер яких є визначальним для національного розвитку країн в умовах відповідно авторитарних та демократичних політичних режимів. Введено поняття розподілу політичної влади в політичних системах, описані чотири моделі розподілу: монополізм; плюралізм; елітизм; та корпоративізм. Розглянуті також можливі політичні процеси, що зумовлюють перехід політичної системи від однієї моделі розподілу політичної влади до іншої.

Наступна підтема – ознаки поступового занепаду влади, ослаблення можливостей владних акторів концентрувати у своїх руках абсолютну владу. Мойсес Наїм у книзі «Занепад влади» вводить поняття «мікровлад» – здатності окремих осіб, суспільних груп і громадських об'єднань втручатися в дії державної й політичної влади. У статті розглядаються канали, які використовує

влада у своїй діяльності, її проаналізовано, як ці канали використовуює українська влада.

Іншим чинником, який ослаблює владу і погіршує показники її діяльності, є недоліки електоральної демократії. Це «тиранія більшості», «тиранія меншості», «тиранія спільноти виборців» і «тиранія конкуруючих індивідів». Показано, як ці недоліки проявляються в українському політичному житті.

Передмова

За 20 років мого професійного перекладу книг з англійської на українську мову принаймні половина перекладів так чи інакше зачіпає найгостріші питання політичного, економічного, соціального та культурного розвитку суспільства. Цю статтю можна розглядати як літературний огляд важливих публікацій останніх років на теми політичних інститутів і політичних процесів. Тут я використовую здебільшого зроблені мною переклади, щоб ознайомити колеґ з окремими поглядами лідерів світової політичної думки й одночасно продемонструвати, як виглядають сучасні українські та світові реалії у світлі цих ідей.

Ця стаття містить ряд теоретичних підходів, які поки що не знайшли широкого використання в українській політичній науці, хоча вони пропонують ефективні засоби аналізу політичних рішень і загалом політичних процесів.

Політичні інститути – екстрактивні та інклюзивні

Після того, як ідея «національної ідеї» тихенько заснула до наступної революційної події в житті України, в українському політикумі, науковому середовищі та громадських зібраннях/тренінгах здебільшого обговорюються питання поточних дій з персоніфікацією акторів цих дій. Вже звично сприймається радикальна зміна загального напрямку розвитку України з кожним новим президентом і навіть новим прем'єр-міністром. Конституція, що призначена для стабілізації напрямків і характеру національного прогресу, віддана на поталу інтересам політичних інститутів, які в кращому разі не звертають на неї увагу, а в гіршому – вносять радикальні зміни (конституційні реформи 2004, 2010 і 2014 років – яскраве тому свідчення). Американська Конституція, до якої з 1789 року було прийнято лише 27 поправок, виглядає поряд із нашою чимось вкрай консервативним.

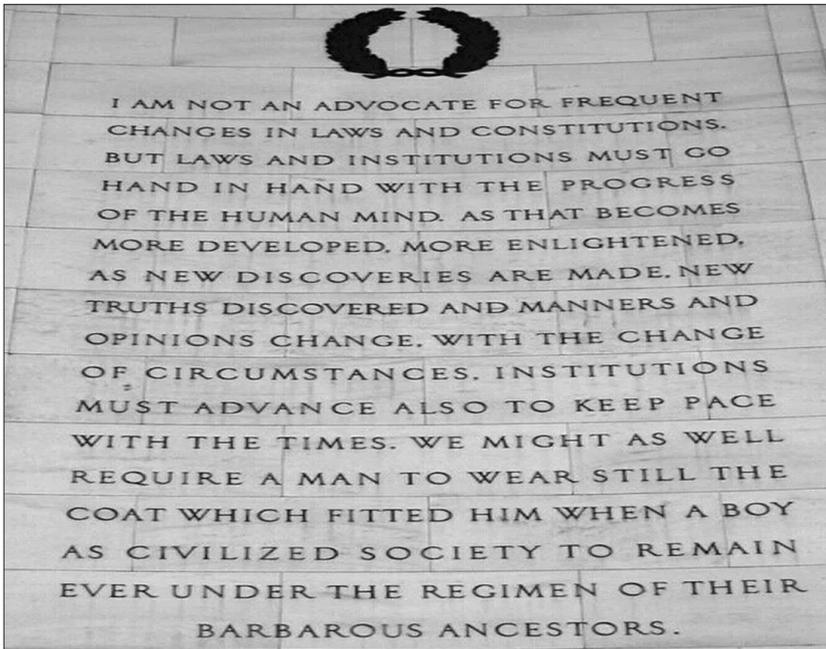

Рис. 1. Фотографічне зображення вислову Томаса Джефферсона на стіні його Меморіалу у Вашингтоні, США.

До речі, про Конституцію США, точніше, про одного з її авторів – Томаса Джефферсона. У столиці США на стіні Меморіалу Томаса Джефферсона можна прочитати: [1]

У перекладі українською це звучить так:

«Я не вітаю часті зміни законів і конституцій. Однак закони та інституції повинні відповідати прогресу людської думки. По мірі того, як суспільство стає розвиненішим, більш освіченим, коли з'являються все нові й нові відкриття, з'являється нова правда, і способи сприйняття та розуміння змінюються. Зі зміною обставин інституції повинні також розвиватися, щоб іти в ногу з часом. Від дорослого чоловіка можна вимагати носити його хлопчачий одяг, якщо ми вимагаємо від суспільства залишатися в тих самих рамках, які йому встановили варвари-предки». (переклад мій. – О.Д.)

З цієї цитати можна одразу зробити висновок про недоторканість радше Конституції, ніж політичних інститутів. При цьому по-

літичні (економічні також) інститути повинні відповідати духу часу, рівню розвитку суспільства й очікуванням громадян. Метою та завданнями діяльності політичних і економічних інститутів є організація функціонування суспільства, забезпечення його стабільності й процвітання. Однак інститути можуть мати своїм пріоритетом не стільки благо суспільства, скільки добробут окремих його груп чи навіть індивідів. Дарон Аджемоглу і Джеймс Робінсон у книзі «Чому нації занепадають» [2] прямо пов'язують розумі відмінності в рівнях національного політичного та економічного розвитку з характером національних політичних та економічних інститутів. Вони вводять поняття «екстрактивних» та «інклюзивних» інститутів:

«Екстрактивними є... інститути, створені для відбирання доходів і благ в одній суспільній групі на користь іншої» [2, с. 81]. І далі: «...політичні інститути, які є достатньо централізованими і плюралістичними, ми називатимемо інклюзивними політичними інститутами. Коли одна з цих умов слабшає, такий політичний інститут стає екстрактивним» [2, с. 85 – 86].

Якщо слідувати логіці викладу цих авторів, то доходимо висновку, що держава по суті є завжди екстрактивним економічним і частини політичним інститутом, відбираючи у своїх громадян частину їхніх доходів у вигляді податків, нарахувань, зборів, мита тощо і перерозподіляючи їх серед різних суспільних груп. Це зрозуміло і логічно. Державні органи за визначенням повинні діяти безособово, не враховуючи індивідуальних потреб, проблем, цілей і цінностей, застосовуючи норми поведінки, затверджені законами, до всіх однаково. Така дія держави частково коригується політичною системою в бік послаблення (в демократичних системах) або посилення екстрактивності (в недемократичних політичних системах).

Ступінь екстрактивності дій держави таким чином стає повністю залежним від характеру політичної системи, зокрема від розподілу політичної влади, що найяскравіше проявляється при ухваленні політичних рішень [3].

Можна виділити чотири моделі розподілу політичної влади в політичній системі. Коротко обговоримо кожну з них.

1. Монополізм – випадок, коли вся (чи майже вся) політична влада зосереджена в руках однієї політичної сили: диктатора,

правлячої партії, військової чи релігійної кліки. З позицій структурного функціоналізму монополізм можна описати як сукупність політичних інститутів із жорсткою ієрархізованою вертикальною підпорядкованістю. При цьому не лише найвищі рішення, а й рішення середнього рівня визначаються центральним політичним інститутом (партією, диктатором, військовою хунтою, релігійним лідером). Взаємодія такої політичної системи з суспільством відбувається майже виключно по вертикалі «згори вниз». Для такої системи будь-які неконтрольовані (незаплановані заздалегідь) зміни в суспільстві чи економіці можуть стати катастрофічними, оскільки, інтерферуючи з нав'язаними згори політичними рішеннями, що продиктовані радше психологією гегемона, ніж раціональністю у врахуванні потреб, вони рано чи пізно викличуть розбалансування всієї суспільно-політичної системи, і у правлячого класу може не вистачити ресурсів для заспокоєння збурень [4]. Фактично в монополістській моделі розподілу політичної влади реалізована найпростіша процедура розробки і прийняття політичних рішень. По-перше, в цій моделі є або лише одна політична партія (наприклад, КПРС у СРСР), або декілька при повному підкоренні усіх інших легальних партій одній домінуючій політичній силі (сучасний Китай, Польща та Угорщина комуністичних часів). Державні рішення розробляються, впроваджуються і контролюються однією й тією самою політичною силою, що виступає в цьому процесі абсолютним монополістом. Для цієї моделі характерні здебільшого екстрактивні політичні інститути, хоча не завжди, про що поговоримо трохи нижче.

2. Плюралізм – у цій моделі присутня велика кількість політичних акторів (помітно більше трьох, якщо враховувати теорему Ерроу [5]). Найвідомішим теоретиком плюралізму є Роберт Даль, який свого часу виступив з критикою теорії «балансу влад», що пропонує ідею існування динамічної рівноваги між конкуруючими групами [6]. Він також вказував на певні суперечності плюралістичної моделі демократії – явну політичну нерівність учасників політичного процесу, обумовлену нерівністю економічною, а також на малозрозумілу роль держави в плюралістичній політичній системі – якщо вона виступає лише медіатором у суперництві різних політичних сил, то це означає ослаблення її імперативної, примусової функції в упорядкуванні суспільного життя [7], а якщо вважати, що

держава в плюралістичному політичному процесі намагається задовольнити свій власний інтерес, то стає цілком зрозумілим, що на цьому плюралізм як спілкування й суперництво рівних з рівними фактично закінчиться. Шатшнайдер у своїх зауваженнях стосовно плюралізму зазначив: «Сумнівним є твердження, що в політиці найактивніше беруть участь люди з найбільшими потребами: хтось, хто вирішує, навколо чого точитиметься гра, може вирішувати й те, кого пускати за гральний столик» [8, с. 105]. Загальна характеристика плюралізму як моделі розподілу політичної влади – при забезпеченні умов для вільного висловлювання своїх проблем, потреб та інтересів усіма акторами політичного процесу, домінуючу роль відіграє виконавча влада (тобто, держава з її апаратом). Саме домінування державного апарату визначає переважно екстрактивність політичних інститутів.

3. Елітизм – групова монополія на ухвалення політичних рішень. Гарольд Ласвел, розглядаючи еволюцію державного управління в демократичних країнах, висловлює ідею циркуляції еліт у демократичній політичній системі та підкреслює заміну боротьби класів на боротьбу різних «професійних» груп: військових і поліції, що вміють застосовувати силу, професіоналів у галузі масової комунікації й пропаганди, бізнесменів і комерсантів, технократів (включно з ученими, експертами в різних галузях діяльності суспільства – соціологами, політологами, психологами тощо), а також чиновників і бюрократів, що тримають у своїх руках виконавчі владні функції [9]. Лариса Ходаківська у своїй праці зазначає такі особливості елітизму, як: «Еліта не є типовою представницею мас. Вона формується переважно з представників вищого соціально-економічного класу», «Невелика кількість людей розподіляє матеріальні цінності в суспільстві. Маса не визначають державну політику». [10, с. 31]. Іншими словами, в елітистській моделі політична влада розподілена не між політичними партіями, які представляють різні суспільні групи, а між окремими представниками політичної, економічної й чиновницької еліти. Концентрація влади в цьому випадку не досягає найвищого ступеня, як у монополізмі, але зосереджує політичний процес майже виключно в політичному класі/класі еліт, не допускаючи до нього більшість політичних партій та інститути громадянського суспільства. Як і в попередніх моделях, ключову роль в ухваленні рішень відіграє

виконавча влада як найбільш професійний осередок повноважних діячів у галузі управління суспільним життям. Оскільки рішення в умовах елітизму ухвалюються обмеженим колом осіб без залучення громадян, то політичні інститути найімовірніше носитимуть характер екстрактивних.

4. Корпоративізм – найсуперечливіша з можливих реальних моделей розподілу політичної влади, за якої в ухваленні політичних рішень бере участь дуже обмежена кількість акторів (3-4), кожний з яких користується значною суспільною підтримкою і здатний надавати управлінські послуги по всьому спектру галузей суспільного життя. Така мала кількість акторів дає змогу не лише раціоналізувати процес ухвалення управлінських/політичних рішень, але й перейти від диктату тієї чи іншої складової політичного процесу до пошуку компромісів і прагнення до консенсусу між ними. Динамічність цієї моделі пов'язана з практичною реалізацією принципу політичного підприємництва і впровадженням ринкових відносин у політичний процес [7, с. 101]. Загалом кажучи, поняття **корпоративізму** стосується **політичної** або **економічної** системи, в якій влада належить публічним цивільним асамблеям, що представляють економічні, промислові, аграрні, соціальні, культурні й професійні групи. Саме ці асамблеї прийнято називати **корпораціями** (не обов'язково в сенсі сучасних ділових утворень). Їхня внутрішня ієрархія рідко базується на виборності, а завдання, що вони виконують, полягають у контролюванні відповідних галузей економічного чи суспільного життя. Корпоративізм – єдина модель, за якої диктат виконавчої гілки влади долається політичною волею політичних підприємців-корпорацій у процесі досягнення консенсусу чи компромісу. Переговорний характер політичного процесу, необхідність політичним акторам спиратися на свою соціальну базу (можна назвати її «споживачами політичних послуг») і взаємодія між ними за принципом кооперативної гри з ненульовою сумою свідчать про переважно інклюзивний характер політичних інститутів за цієї моделі розподілу політичної влади.

В Україні за останні понад 30 років на різних етапах розвитку реалізовувалися всі чотири моделі розподілу політичної влади [11]. Особливо цікаво в контексті національного розвитку обговорити прояви монополізму та корпоративізму як двох екстремумів розподілу політичної влади.

У роботі [11] я продемонстрував, що яскраво виражена епоха елітизму за правління Леоніда Кучми завершилася формуванням корпоративістської моделі після Помаранчевої революції, коли за столом ухвалення політичних рішень опинилися «дві з половиною» політичні сили: «помаранчеві» та «біло-сині» з додаванням міноритарних акторів в особі Соціалістичної та Комуністичної партій і ще кількох маловпливових сил. Жодна з політичних сил не мала вирішальної більшості в ухваленні рішень, і всі справи вирішувалися за столом переговорів за участю і міноритарних учасників. Цілком природна і зрозуміла політична боротьба між окремими «підрозділами» «помаранчевих», прагнення до «елітизації» політичного процесу привела до втрати ними лідерства в політичній системі й програшу на виборах-2006. Однак корпоративістський розподіл в основному зберігся і після дочасних виборів-2007, коли реванш «помаранчевих» дозволив Юлії Тимошенко очолити виконавчу владу попри конфлікт між двома компонентами цієї влади – президентом і прем'єр-міністром. Цей конфлікт напевне і став основним чинником програшу Тимошенко на президентських виборах-2010.

Аналіз способів ухвалення політичних рішень у період правління Віктора Януковича прямо вказує на реалізацію монополістської моделі в українській політичній системі. Використавши свої стосунки з частиною членів Конституційного Суду, Президент добився повернення до засад Конституції-1996 і почав інтенсивно реалізовувати можливість фактично одноосібного ухвалення управлінських рішень. Наявність постійної більшості в парламенті давала змогу приймати рішення на основі цінностей, цілей та інтересів лише однієї політичної сили без урахування інтересів, пропозицій та вимог опозиції, яка все ж представляла дуже велику частину українського суспільства.

Порівняймо монополізм зразка Віктора Януковича з монополізмом «Слуг народу», що виник після президентських і парламентських виборів-2019. У першому випадку ряд рішень/законів, що суперечили суспільним інтересам (пенсійна реформа, податкова реформа і нарешті «диктаторські» закони 16 січня 2014 року) свідчили про екстрактивний характер політичних інститутів і в кінцевому підсумку збурили суспільство і привели до Революції гідності, причому ті політичні сили, які сповідували близькі до Партії регіонів ідеї, опинилися в меншості після виборів-2014.

Не можна стверджувати, що Революція гідності привела до формування інклюзивних інститутів, оскільки значні економічні й територіальні втрати України зробили імперативним впровадження певних екстрактивних принципів у дії політичної системи. Але з покращенням економічної ситуації була зменшена екстрактивність податків (зокрема, скасований 15% «податок» на війну), адміністративних принципів (вдосконалення надання адміністративних послуг населенню) тощо.

Якщо перші два прояви монополізму в Україні (Комуністична партія до 1991 року, Партія регіонів у 2010–2014 рр.) достатньо близькі до класичної моделі [12], то третій випадок, коли партія «Слуга народу» отримала абсолютну більшість у Верховній Раді України, помітно відрізняється від теоретичних принципів. Руйнація монолітності цієї партії в ряді випадків (один з найхарактерніших – голосування Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення від 31.03.2020 № 552-IX [13]) очевидно своєю причиною має особливий спосіб формування більшості. Як стверджує ряд авторів, перемога партії «Слуга народу» стала результатом вдалої політичної технології, що не спирається на детальні ідеологічні засади [14]. Якщо так, то одним із висновків з ситуації, коли політичний монополіст нездатний ухвалити рішення, є те, що технології ухвалення політичних рішень суттєво відрізняються від виборчих технологій. Ще однією цікавою особливістю «третього» монополізму є поступове посилення інклюзивності політичних інститутів, що суперечить принципам монополізму в політиці.

Зміна характеру процесів ухвалення політичних рішень за різних моделей розподілу політичної влади

Класична схема процесу ухвалення політичних рішень вдало підсумована і проаналізована в монографії завідувача кафедри політичних наук Лондонського коледжу Королеви Марії Вейна Парсонса «Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики», яку я переклав у 2006 році [15]. Тут нас цікавитимуть особливості ухвалення політичних рішень (англійською – **policy decisions**) за різних моделей розподілу політичної влади.

Традиційно процес ухвалення політичних рішень подається як послідовність таких етапів:

1. Виявлення та формулювання проблеми, на вирішення якої має бути спрямоване рішення.
2. Формування порядку денного з пріоритизацією проблем та їх формулювань.
3. Вироблення альтернативних варіантів політичних дій для вирішення проблеми.
4. Порівняння вироблених альтернатив і прогнозування можливих результатів, наслідків і впливів реалізації кожної з них.
5. Формальний вибір і ухвалення рішення.
6. Операціоналізація рішення і передача його виконавчим органам.
7. Запуск системи моніторингу виконання рішення.
8. Оцінювання рішення і виявлення нових проблем політики [16].

Ця універсальна схема вироблення й ухвалення політичних рішень все ж набуває дещо різного характеру в умовах різних моделей розподілу політичної влади. В першу чергу це стосується таких загальних підходів, як формулювання проблеми політики та сам процес ухвалення рішення.

На рис. 2 за принципом «магічного квадрата» показані особливості ухвалення політичних рішень за всіх чотирьох розглянутих моделей. Якщо позиції «нав'язування рішень» та «ухвалення рішень в процесі переговорів» не потребують особливого пояснення, оскільки вони відображають філософську відмінність між авторитарним і демократичним ухваленням рішень, то позиції формулювання проблем не настільки очевидні.

«Запобігання проблемі» означає, що органи ухвалення рішень заздалегідь формулюють чи навіть «призначають» проблему(и), стосовно якої потрібно розробити, ухвалити і реалізувати полі-

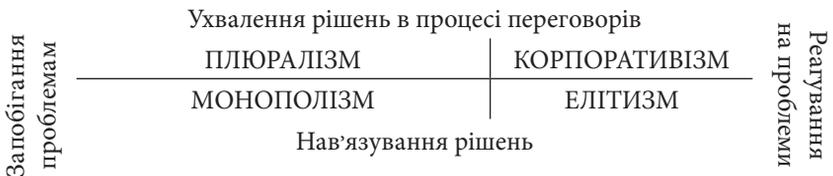

Рис. 2. «Магічний квадрат» ухвалення політичних рішень з зазначенням відповідних моделей розподілу політичної влади [15, ч. 3].

тичні рішення. Для випадку монополізму це цілком зрозуміло, оскільки така політична система з метою самозахисту має заздалегідь підготуватися до можливих негативних подій, процесів чи ситуацій. Враховуючи базові властивості проблем політики – їх комплексність або взаємозалежність, суб'єктивність, штучність та динамічність [17], будь-яка політична система долає не «об'єктивно існуючу» суспільну проблему, а її певний «образ», штучно сформульований для досягнення політичних цілей, реалізації політичних інтересів акторів ухвалення рішення. Це тим більше стосується монополізму, який має за основу єдину систему цінностей та інтересів і не допускає жодного відхилення від «генеральної лінії партії».

Притаманність подібного підходу до визначення проблеми політики в плюралістській моделі зумовлена домінуванням держави в особі очільників виконавчої влади (як правило, президента, прем'єр-міністра та армію чиновників, які відповідальні за розробку «стратегічних планів» і через нездатність політичної системи ухвалювати рішення самостійно диктують своє формулювання проблеми політики, як і базові заходи по її вирішенню).

Натомість у випадку існування навіть невеликої кількості різних, а тим більше суперечливих цінностей та інтересів у акторів процесу вироблення й ухвалення політичних рішень, уже на першому етапі циклу – формулюванні проблеми політики – здебільшого не вдається визначити заздалегідь проблему, яку потрібно вирішувати. Звичайно, бувають винятки, як у випадку Закону про землю, коли в загальних рисах політична система начебто погодила формулювання проблеми, але подальші обговорення можливих варіантів рішення показали хибність такого уявлення і перевернули весь процес ухвалення рішення «з ніг на голову».

У ситуації елітизму представники правлячої еліти виступають як квазі-рівноправні учасники обговорення, і політичний процес зосереджується всередині цієї групи, перетворюючись на колегіальне обговорення в присутності «третейського судді» – президента чи прем'єра. Водночас цей процес далекий від демократичності, оскільки коло його акторів обмежується лише офіційними особами та їхніми найближчими соратниками, тоді як будь-які намагання громадськості втрутитися в нього рішуче відсікаються.

I, нарешті, начебто не дуже демократична модель – корпоративізм – проявляє характеристики, що дають право стверджувати її реально демократичний характер. Перш за все, відсутність достатньо високої статистичної ваги у всіх акторів гарантує від нав'язування рішення, тобто, більшість рішень ухвалюється шляхом переговорів і консенсусу. Це означає, що ухвалені рішення враховує цінності, цілі, інтереси і проблеми кожного з учасників процесу, хоча й різною мірою, а отже, на відміну від усіх трьох інших моделей розподілу політичної влади, в цьому випадку ми маємо реально політичну взаємодію учасників процесу. По-друге, принаймні часткове задоволення інтересів того чи іншого політичного актора в умовах корпоративізму автоматично означає принаймні часткове задоволення інтересів тих суспільних груп, які уповноважували цього політичного актора на ухвалення політичних рішень від їхнього імені. Для порівняння: навіть у начебто відверто демократичній системі плюралізму немає гарантії хоча б часткового задоволення інтересів виборців через те, що значна частина змісту ухвалених політичних рішень продиктована не самими політичними повноважними представниками громадян, а нав'язана державно-чиновницьким апаратом, за який населення не голосувало і який має цінності, цілі та інтереси, що не обов'язково гармонують з такими у більшості суспільних груп. Про монополізм та елітизм годі казати, оскільки їхні інтереси, цінності й цілі обмежені особистими чи в кращому разі груповими прагненнями й потребами.

Звичайно, в реальності далеко не завжди реалізуються теоретичні побудови, і монополізм Володимира Зеленського і «Слуг народу» більше схожий на внутріпартійний плюралізм, за якого політичні особи часто мають змогу при ухваленні рішень висловлювати свої погляди, цінності й цілі, а проекти і зміст результатуючих рішень нав'язуються їм різними способами з боку Президента України і його Офісу. В такому разі, про інклюзивність українських органів ухвалення політичних рішень важко говорити, враховуючи намагання провести через ці рішення інтереси досить вузького кола осіб правлячої верхівки, які потрапили нагору не завдяки суспільному вибору, а іншими шляхами [18].

Ще не кінець влади, але її явний занепад

Одна з причин, чому рука не піднімається віднести панування «Слуг народу» в політичній системі України до монополізму попри купу формальних ознак, полягає в помітній дисипації влади як всередині правлячої партії, так і в її управлінських (політичних та адміністративних) діях стосовно суспільства. Численні поступки опозиційним партіям і громадським організаціям, скасування окремих рішень, нездатність забезпечити перемогу на місцевих виборах ставленикам своєї партії свідчать про слабкість як політичної, так і адміністративної влади в Україні.

Але це не унікальна ситуація. Мойсес Наїм, колишній головний редактор журналу «Foreign Policy» і виконавчий директор Світового банку, в книзі «Занепад влади: Від владних кабінетів до полів битви і церков, а потім і до держави, або чому сьогодні бути при владі означає зовсім інше, ніж колись» [19] говорить про таке:

«Професор Мінсін Пей, один з найшановніших експертів по Китаю, казав мені: «Члени Політбюро нині відкрито говорять про минулі добрі часи, коли їхнім попередникам на чолі Комуністичної партії Китаю не доводилося турбуватися про блогерів, хакерів, міжнародних злочинців, шахраюватих провінційних лідерів чи активістів, які влаштовують 180 тисяч публічних протестів на рік. Коли виникали проблеми, старі лідери мали більше влади, щоб впоратися з ними. Сьогоднішні лідери все ще дуже потужні, однак не настільки, як це було кілька десятиліть тому, і їхня влада повсякчас слабшає».

Автор звертає увагу на те, що за останні 20-30 років у світі з'явилася величезна кількість «мікровлад», які роблять «свій внесок у занепад влади військових і поліцейських сил, телевізійних мереж, традиційних політичних партій і великих банків» [20, с. 97]. Це – влада нового типу: не потужна, всепоглинаюча й часто примусова влада великих експертних організацій, а влада протидії, що походить зі здатності протистояти й обмежувати те, що можуть робити великі актори. Ця влада походить від інновацій та ініціативи, але так само й від нового поширеного комплексу методів на кшталт вето, «голосування ногами», диверсій і перешкоджання. І далі: «За колишніми принципами мікровлада мала б вважатися відхиленням від норми. Їй бракує масштабів, координації, ресурсів,

відповідної репутації, тож вона не повинна була навіть втручатися в гру або, принаймні, не мала б шансів вистояти проти могутнього суперника, який заввиগ্রашки розчавить чи поглине її. Проте насправді відбувається зворотне. Мікровлада відбирає в авторитетних гравців чимало з тих можливостей, які вони використовували як само собою зрозуміле. У деяких випадках мікровлада навіть виграє суперництво з мегагравцями» [20, с. 97].

Щоб пояснити, яким чином мікровлади захоплюють панівні висоти, Наїм пропонує розглянути **канали** здійснення влади. Їх чотири.

1. М'язи. Сила — або загроза застосування сили — грубий інструмент, за допомогою якого влада здійснюється в певних екстремальних ситуаціях.

2. Кодекс. Сукупність моральних принципів, традицій, культурних норм, суспільних очікувань, релігійних вірувань і цінностей, що передавалися з покоління в покоління і вкладалися в голови дітям у школах. Цей канал влади не містить насилля, навпаки, він стимулює наше почуття морального обов'язку.

3. Реклама. Здатність переконувати інших дивитися на ситуацію так, щоб це привело до досягнення цілей чи задоволення інтересів того, хто переконує. Вона змінює поведінку об'єкта, змінюючи те, як він **сприймає** ситуацію.

4. Винагорода. Влада пропонує громадянам певну плату за те, що ті не лише щось робитимуть, але й за те, щоб вони чогось не робили. Скажімо, підвищення пенсій – не стільки альтруїстський вчинок, скільки спроба заспокоїти бунтівні настрої частини суспільства.

Давайте скористаємося цією матрицею, щоб визначити, як нинішня влада України використовує ці канали.

«**М'язи**» влади складаються зі Збройних сил, Національної поліції, Національної гвардії та Служби безпеки. Крім того, в її розпорядженні є потужний загін антикорупційних органів укупі з Генеральною прокуратурою. Варто виходити з уявлення про те, що м'язи ідуть у хід, коли для влади виникає якась загроза, і їх ефективність визначається швидкістю та ступенем усунення чи пом'якшення цієї загрози. В аналізі Центру ім. О. Разумкова жодних значних критичних зауважень на адресу ЗСУ не міститься. Навпаки, відзначаються помітні структурні трансформації системи

управління, посилення здатності до реагування на зовнішні загрози суверенітету держави і наближення до євроатлантичних стандартів та критеріїв, необхідних для вступу в НАТО.

Водночас сили Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки заслужили немало критичних зауважень, зокрема про невинуватено жорстку і часом безпідставну жорсткість стосовно ряду громадських організацій та добровольчих об'єднань. Подібні критичні зауваження адресовані й Службі безпеки, яка часто виконує невластиві їй функції, дублюючи інші правоохоронні органи.

Постійні конфлікти правоохоронців з рухом волонтерів змушують припустити, що владні структури відчують небезпеку від цих мікроевлад, що утворилися в часи стихійного протистояння російській агресії і змогли вистояти в непрості часи лише завдяки здатності організуватися й згуртуватися. Враховуючи монопольну модель організації управління суспільством, така помітна сила справді становить серйозну стримувальну силу і здатна змусити владу до самообмеження і/чи коригування своїх дій. Достатньо згадати, наскільки швидко під тиском волонтерського руху та ряду громадських організацій був звільнений одіозний радник Президента Сергій Сивохо. Можна знайти ще цілий ряд інших поступок влади вимогам мікроевлад.

Напевно, найсуттєвішим видом мікроевлад стали органи місцевого самоврядування, які масово не погоджуються сліпо виконувати розпорядження центральної влади. Сили цього непослуху додали результати жовтневих виборів до місцевих органів управління, на яких президентська партія зазнала значної поразки.

«**Кодекс**» (у нашому випадку – Конституція та закони) також використовуються владою для свого зміцнення. Серед найсвіжіших прикладів – введення санкцій проти кількох громадян України і закриття ряду телевізійних каналів. Цим влада чітко дала знати, що готова на майже екстремальні заходи задля свого захисту. Причому в даному випадку безпосередня загроза владі походила не стільки від підсанкційних громадян і телеканалів, скільки від мікроевлад, які посилювали вимоги вжити заходів проти відверто ворожої антиукраїнської пропаганди. І на короткий час владі вдалося стримати падіння популярності серед населення.

Водночас значні зусилля влади спрямовані на максимально суворе застосування законів для розправи з опонентами, в першу чергу з п'ятим Президентом України. Численні кримінальні справи, відкриті ще у 2019 році, так і не потрапили до зали суду, ба більше – не отримали жодної детальної преси. Паралельно з цим ситуація з оголошенням Сполученими Штатами Америки санкцій проти Ігоря Коломойського не знайшла жодного відгуку в намаганнях влади застосовувати Кодекс на свій захист, і це поступово виростає в значну небезпеку для самозбереження цієї влади.

Про **«рекламу»** можна довго не говорити – відеокліпи («відо-сики» в народі), зроблені в абсолютно недолугому і непереконливому стилі, не знаходять відгуку в суспільстві й усе частіше завдають школи при і без того низькій довірі з боку громадян до інститутів та осіб влади. Те саме можна сказати і про **«винагороду»** – навряд чи можна назвати «винагородою» для суспільства виконання програми «Велике будівництво» за кошти Фонду «Ковід-19» [20], особливо у світлі численних повідомлень про вкрай низьку якість робіт по ремонту доріг у багатьох областях. «Винагорода» для вчителів відкладена на невизначений термін. Скасовано право на навчання на магістерських програмах за кошти державного бюджету.

З цього можна зробити висновок, що влада явно невміло використовує наявні у неї канали впливу. При цьому, як зазначається в матеріалах Центру Разумкова [18], загалом система влади в Україні перейшла від попереднього президента до нинішнього без радикальних структурних змін, тобто, збереглася парламентсько-президентська форма правління (на відміну від правління Віктора Януковича, якому для формування монопольної влади знадобилося правдами і неправдами переробляти Конституцію). У чому ж причини неефективності дій влади?

Повертаючись до питання вироблення й ухвалення політичних рішень/законів, кидається в очі неоднорідність складу самої фракції пануючої партії в сенсі ідеологічних/патріотичних цінностей, а також неймовірно низький рівень професіоналізму. І настав час звернутися до наступної теми нашої розмови з використанням іноземних бестселерів – теми професіоналізму, відбору й підготовки управлінців усіх рівнів та ролі системи стримувань і противаг у випадках непрофесійних дій вищих посадовців.

Криза електоральної демократії та скромність справжньої меритократії

Найдавнішою у світі системою відбору та підготовки управлінців слід вважати китайську. Ще з часів Конфуція в Китаї існувала система підготовки і відбору державних службовців на основі Імперського університету, і на випускні экзамени туди приїжджав сам імператор, щоб особисто пересвідчуватись у кваліфікації випускників. «Значним внеском імперського Китаю в дебати стосовно політичної меритократії є система экзаменів для державних службовців: протягом майже тринадцяти століть державні посадовці відбиралися переважно через конкурсні экзамени. Стосовно цього політичні мислителі також дебатували, що становить політичні достоїнства (і чи экзамени є відповідним механізмом для відбору політичних лідерів з достоїнствами), однак сама ідея про те, що політичні теорії повинні звернути увагу на те, як відбирати політичних лідерів з високими здібностями, рідко піддавалася сумнівам [22, с. 72].»

Деніел Белл у книзі «Китайська модель: політична меритократія і межі демократії» [21] увесь перший розділ присвячує недолікам електоральної демократії. Він виділяє чотири види тиранії в демократичному суспільстві, які змушують сумніватися, що, перефразовуючи Вінстона Черчилля, «демократія – найкраща серед найгірших форм управління».

1. Тиранія більшості. «Фраза «тиранія більшості» була поширена британським філософом XIX століття Дж. С. Міллем, який застерігав, що ірраціональні й обмежені своїми інтересами представники більшості, діючи шляхом демократичного процесу, можуть використовувати свою владу для придушення меншості й упровадження поганих політик.»^[(21, 22с. 29)]. І далі: «Головна проблема полягає не в тому, що більшість виборців намагаються максимізувати свої власні інтереси, а радше в тому, що більшості виборців бракує знань, необхідних для інформованих політичних суджень. Навіть якби більшість хотіла максимізувати свій власний інтерес, їй часто бракує знань, які дали б їй змогу зробити це ^[(21, 22с. 30)]».

Фактично нині Україна живе в умовах «тиранії більшості», коли виборці, повівшись на телевізійний образ і знехтувавши необхідністю отримати максимум неупередженої інформації, щоб

зробити свідомий вибір, нав'язали всій країні (та й самі собі) непрофесійну і, схоже, не зовсім порядну владу.

2. Тиранія меншості. Не така й велика частина суспільства, яка володіє значними статками, має можливість впливати на вибір основної маси громадян за допомогою різних механізмів, а не лише через підпорядковані їм засоби масової інформації. Ряд теоретиків політичної науки (зокрема, Мансур Олсон [22]) зазначають, що «малі групи з сильною комерційною чи ідеологічною мотивацією можуть справляти непропорційний вплив на політичний процес, блокуючи зміни, потрібні для задоволення інтересів суспільства, або лобіюючи публічні політики, що задовольняють лише їхні власні інтереси» [22, с. 45].

Можна припустити, що якраз малі групи інтересів, згуртовані навколо певних потреб, проблем чи цілей значно міцніше, ніж середні й тим більше великі групи, концентрують свій вплив у виборчому процесі на підтримці бажаного кандидата чи дискваліфікації небажаного і тим самим сприяють потраплянню за стіл ухвалення політичних рішень тих політиків, які здатні вплинути на прийняття вигідних для цих груп планів і програм. Очевидно, цим ефектом, а саме підтримкою деяких олігархів і в першу чергу І. Коломойського можна почасти пояснити успіх В. Зеленського та «Слуги народу» у 2019 році та непропорційно велике падіння рейтингів попередньої влади після тривалого періоду функціонування.

3. Тиранія спільноти виборців. Здавалося б, про яку тиранію з боку виборців загалом можна говорити. Але, як зазначає Деніел Белл, «Політична рівність закінчується на межах політичної спільноти: тими, хто поза нею, нехтують. Припустімо, демократично обрані політичні лідери зосереджені на національних інтересах; і це означає, що вони служать лише спільноті виборців. проблема полягає в тому, що урядові політики не впливають лише на голосуючу спільноту: вони діють і на тих, хто не голосував, зокрема, на майбутні покоління й на іноземців, однак ніхто не представляє інтересів людей, позбавлених права голосу у демократичній політичній системі.» [21, 22с. 54].

Тут варто поговорити про радше міжнародні справи. Не секрет, що певна частина населення України радо бачила б нашу країну в союзі з Росією, інша частина (в Закарпатті) хотіла би об'єднатися з

Угорщиною чи Словаччиною, але оскільки абсолютна більшість громадян, що мають політичні права, обирає політиків національного спрямування, то електоральними меншинами це сприймається як насилля, як тиранія.

Не лише ці суспільні групи є об'єктом тиранії виборців. Слід врахувати і потреби та проблеми молодого покоління, яке не має політичних прав, а також людей хворих і недієздатних. Варто згадати і іммігрантів, гастарбайтерів, які працюють на благо країни перебування, але не мають жодних політичних прав і ніяк не можуть впливати на зміст публічних політик, наскільки б негативними до них вони не були.

4. Тиранія конкуруючих індивідів. Чи відомий у політичній практиці хоча б один випадок, коли якийсь кандидат на посаду заявив: «Я вважаю, що мій/мої суперник(и) мають слухні пропозиції, і я в разі обрання включу ці пропозиції до програми моїх дій»? Чи можна собі уявити, що кандидат на посаду президента країни говоритиме компліменти вдалому управлінню попередника, нехай навіть попередник не виставляє свою кандидатуру? Тобто, кожний кандидат на посаду приходять зі своїм відносно жорстко сформованим набором принципів, намірів і цінностей, не збираючись обмінюватися ними зі своїми супротивниками. При цьому важко уявити собі, що конкретний виборець повністю й незаперечно прийме ці принципи. У більшості випадків виборцю може видаватися привабливою одна пропозиція кандидата А, пропозиція в іншій сфері – кандидата Б... але обрати можна лише одного. І внаслідок такого обмеження може виявитися, що обраний кандидат в якійсь із сфер суспільного життя ухвалює рішення, що суперечать цінностям, інтересам і потребам значної частини виборців, які голосували за нього. Марек Грубец назвав це «дефіцитом публічного обґрунтування» [23]. За відсутності механізму відкликання обранця з посади (а саме ця ситуація має місце в Україні) виборці опиняються під тиском осіб, які ухвалюють в тому числі рішення, з якими суспільство може категорично не погоджуватися.

В Україні (та й не лише у нас) можна бачити численні приклади прояву цих негативних рис електоральної демократії. У Сполучених Штатах Америки уже в повний голос починають говорити про необхідність вдосконалення виборчої системи, щоб

запобігти приходу до влади осіб на зразок Дональда Трампа. Уже в книзі «Фашизм. Засторога» колишня державний секретар США Мадлен Олбрайт яскраво охарактеризувала Дональда Трампа як першого антидемократичного президента у сучасній історії США. «Надто довго, починаючи з перших днів перебування на посаді, він хвальковито висловлює презирство до демократичних інститутів, ідеалів рівності й соціальної справедливості, цивільного дискурсу, громадянських чеснот і самої Америки.» [24, с. 324].

Дива електоральної демократії чітко проявилися в тих виборах 2016 року. Олбрайт зазначає, що «у листопаді 2016 року відсоток позитивного ставлення до Обама був найвищим за всю історію його президентства, і все ж американська колегія виборщиків обрала кандидата, який заявляв, що Сполучені Штати йдуть у пекло» [24, с. 327]. У 2020 році знадобилися зусилля всього світу, щоб нарешті закрити дорогу до влади людині, яка бундючно називала себе «вельми стабільним генієм» [25].

Удостоєні Пулітцерівської премії, автори книги «Трамп vs. Світ» детально простежили шлях 45-го Президента Сполучених Штатів до того моменту, коли за намагання здійснити брудну оборудку з українським президентом Палата представників Конгресу США оголосила йому імпічмент, який втім не був підтриманий здебільшого республіканським Сенатом.

Перекладаючи цю книгу, я весь час був у полоні подібностей між обома президентами – США й України. Обрання обох було зневагою до меритократичного принципу і перемогою відвертого популізму. Слово «Я» найчастіше звучало в промовах обох осіб. Обидва намагалися максимально заповнити адміністративні системи своїх країн довіреними людьми, які дуже швидко показали свою нездатність виконувати як слід управлінські функції. Обидва зробили максимум можливого, щоб зневажити своїх конкурентів і обтяжити їх кримінальними справами. Спроби українського президента поки що ніяких плодів не принесли, а американському президенту коштували згаданого вже імпічменту. Обидва дуже прихильно ставилися до Росії, й лише система стримувань і противаг у США та мікровлади в Україні запобігли зраді національних інтересів. Навіть «фішка» в обох була схожа – «Стіна» на Мексиканському кордоні для Трампа і програма «Велике будівництво» для Зеленського.

Тут я хочу звернути увагу на одну цікаву особливість функціонування влади в Сполучених Штатах. Як і в багатьох інших країнах, виконавча влада складається з двох типів фахівців: політичних призначенців і кадрових чиновників. Президент має право призначати політичних ставлеників, але не має права призначати або звільняти кадрових працівників. Зрозуміло, що керівник держави прагне оточити себе, по-перше, фахівцями, а по-друге, своїми прихильниками. Оце «по-перше» зіграло з Трампом злий жарт, коли призначений ним Генеральний прокурор, який у США є одночасно міністром юстиції, відкрив кримінальне провадження стосовно можливого втручання Росії у вибори президента 2016 року попри шалений опір чинного президента. Свідченням сили системи стримувань і противаг, сили мікровлад стало те, що Трампу вдалося звільнити невинного Генерального прокурора і його заступника лише через два роки з початку президентства, та й то для цього довелося шукати хоч якісь виправдальні мотиви.

Ще одна подібність обох президентів – ставлення до своїх кадрів. Ракер і Леонніг змальовують сцену приниження Трампом вищого військового керівництва США, що нагадує деякі моменти спілкування В. Зеленського з військовослужбовцями України (#янедох). Схожою стала і доля професіоналів в уряді обох президентів – заміна людей, що намагалися бути самостійними діячами, на слухняних виконавців (у книзі Ракера і Леонніг розділ 12 так і називається – «Опора на слухняних виконавців»).

Розгул популізму і відсутність будь-яких принципів меритократичного відбору збільшують імовірність охлократичного правління в Україні, яка фактично позбавлена важелів для стримування сваволі очільників влади. Центр Разумкова у згаданому звіті зазначає: «Інституційна суб'єктність правлячої партії залишається низькою. Усередині партії існують різноспрямовані ідеологічні течії, а також групи інтересів, орієнтовані на різних зовнішніх впливових стейкхолдерів. У результаті «Слуга народу» не стала ні кузнею кадрів для виконавчої влади, ні середовищем формування державно-політичних рішень і стратегій...» [18, с. 29].

У цій ситуації насторожує те, що практично всі основні політичні актори задоволені можливістю «половити рибку в мутній воді»

необмеженої електоральної демократії. Намагання «Меритократичної партії України» декілька років тому провести через парламент хоч якісь правила, що стримували б потрапляння до влади лєнінських «прачек», зазнали невдачі й були швидко забуті.

Занепад влади: що робити?

Спочатку відділимо владу, що діє в інтересах суспільства, від влади, що вдається для сваволі в інтересах кишенькових. Здається, що в другому випадку занепад влади можна сприймати як позитив, якби не одне «але». Якщо альтернативою політичній владі є інша політична влада, то альтернативою державної влади є безвладдя, анархія. Тому проблема занепаду влади вже в недалекому майбутньому може суттєво загостритися, а в поєднанні з популістським невіглаством стати критичною.

У висновках до своєї книги «Занепад влади» Мойсес Наїм пропонує декілька важливих зауваг. [21, с. 394 – 410].

1. «Вийти з ліфта». Звичне для нинішньої політичної аналітики «ліфтове мислення» схильне шукати і проголошувати **Номер один**. Шпальти газет, телешоу, новини заповнені дебатами, **хто** «попереду» – в національній політиці, світовій економіці, космічних дослідженнях, медичних дослідженнях, спорті тощо (або, за висловом Наїма, хто в «ліфті» піднімається нагору, а хто спускається донизу). Виборчі перегони зводяться до «мірнання силами» претендентів на політичні посади, політичні оглядачі, науковці, бабусі біля під'їзду оцінюють, хто з них «кращий». Питання суті завдань, що стоять перед переможцем перегонів, часто відходять на задній план. Наїм наводить думку Збігнева Бжезінського та деяких інших відомих авторитетних осіб: важливо, не хто буде нагорі, а що відбувається всередині тих націй, компаній, релігій, що їдуть у ліфті. Світ, який формується у ХХІ столітті, не буде ні моно-, ні біполярним: ми, за словами Бжезінського, увійшли в пост-гегемоністську епоху. І це стосується не лише глобальної економіки та політики – нації також все більше втрачають здатність до гегемонізму всередині себе.

2. Зробити життя нестерпним для «несосвітених спроценців». «Щойно ми вийшли з ліфту, одразу маємо стати скептиками, особливо стосовно найновішої версії Буркхардтівських «жахливих спроценців» [(21 там само, с. 397)]. І далі: «Занепад вла-

ди закладає плідючий ґрунт для демагогічних претендентів, які використовують невдоволення носіями влади, обіцяють зміни й отримують вигоду від хаотичного шуму, який створює збільшення кількості акторів, голосів і пропозицій. Розгублення, викликане змінами, що відбуваються надто швидко, діють надто деструктивно й руйнують старі надійні переконання і способи дій, – тобто побічними продуктами революцій збільшення, мобільності й ментальності, – відкриває величезні можливості перед лідерами з поганими ідеями.» Одрозу згадується «Офіс простих рішень та результатів» на чолі з Михаїлом Саакашвілі, майстром популістських рішень і дій. Причому ми бачимо, що в Україні також уже фактично сформувався середовище, в якому «новачкам вкупі з тими, хто пропонує токсичні ідеї, стає значно легше здобувати владу». [(21с. 398)]. Наїм наводить слова Френсіса Фукуями: «... політична реформа повинна в першу чергу й переважно просуватися через мобілізацію найширших верств населення».

Вище згадувалося, що суспільні проблеми є комплексними (проростають одна в одну і впливають на загострення чи заспокоєння одна одної), суб'єктивними, а отже, штучними (формулюються виробниками політичних рішень, а не існують об'єктивно) і динамічними (мають властивість загострюватися чи слабшати незалежно навіть від дій влади щодо них). це означає, що будь-яке спрощення проблем і шляхів їх вирішення неминуче залишить осторонь частину чинників, що впливають на них, і може звести нанівець або навіть загострити ці проблеми замість їх вирішення.

3. Повернути довіру. За словами Джессіки Метьюз, президента Фонду Карнегі, у Сполучених Штатах... «кожен громадянин віком до 40 років прожив усе своє життя в країні, де більшість громадян не вірили у правильність дій уряду.» [(21там само, с. 401)]. Ця фраза викликана тим, що починаючи з середини 1970-х років у США рівень довіри населення до дій владних органів жодного разу не перевищував 40%.

В Україні з довірою до влади ситуація складається значно гірше: жодний державний чи політичний інститут, крім ЗСУ, Державної служби надзвичайних ситуацій та Державної прикордонної служби, не заслужив скільки-небудь помітної довіри з боку суспільства, а рівень НЕДОВІРИ до жодного органу державної влади не опустився нижче 60% [27].

4. Зміцнення політичних партій. Наїм зазначає, що «У більшості країн опитування громадської думки свідчать, що їх престиж і цінність в очах тих людей, яким вони служать, знижуються, а в деяких випадках впали до найнижчого за весь час рівня» [27, с. 402]. Оскільки виборчі програми втратили своє значення, головним критерієм розрізнення партій є особисті якості їхніх лідерів. Чи може достатньо освічений громадянин України сформулювати відмінність між «Європейською солідарністю» та «Голосом»? Чим відрізняються два Опоблоки? Лідери піклуються радше про можливість зібрати побільше грошей у виборчий фонд партії, а не про її політичний і соціальний імідж. Куди поділися ті понад 300 політичних партій України, які сумлінно зареєстровані Міністерством юстиції? Чи існує в нашій країні інститут членства у партії? Найстабільнішою за підтримкою виборців залишається «Батьківщина», але що станеться з нею, коли Юлія Тимошенко піде з політики? Який авторитет у суспільстві матиме «Слуга народу», якщо у неї відібрати В.Зеленського і місця у Верховній Раді?

На фоні ослаблення авторитету політичних партій все більшої сили набирають неурядові/громадські організації. Волонтерський рух не має свого політичного представництва, але ми вже бачили вище згадку про все більший вплив його на дії державної влади в Україні. У НУО є одна безперечна перевага перед політичними партіями – вони не вражені вірусом корупції. Можливо, це одна з причин, чому досі попри всі клопоти, завдані українській владі, жодна громадська організація не була віддана під суд за звинуваченням у хабарництві чи інших корупційних діях.

5. Підвищувати політичну участь. Не віриться, що громадяни кинуть свої домашні справи, вимкнуть телевізори, відвернуться від барів-ресторанів і підуть навчатися нелегкій справі управління суспільним життям. Тренінги, які проводять різні НУО для підвищення політичної грамоти, охоплюють крихітну частку суспільства і нерідко є просто грантожерством. Найгірше те, що держава виглядає незацікавленою в тому, щоб навчати населення політиці. Навіть майбутні інтелектуали не мають можливості отримувати політичні знання, оскільки предмет політологія, донедавна обов'язковий для вивчення в усіх закладах вищої освіти, тепер перетворився на вибіркового і постійно програє в конкуренції з професійно орієнтованими дисциплінами. Тобто, всі

знання про державу, потрібні, щоб сумлінно й адекватно виконувати обов'язки громадянина, розуміти суть і напрям публічних/державних політик молода людина отримує лише в середній школі на уроках безсоромно обрізаних державознавчих предметів. Та й викладання їх у більшості шкіл відповідає загальному стану нашої середньої освіти.

В часи Помаранчевої революції група українських дослідників протягом кількох днів вивчала систему політичної освіти Федеративної Республіки Німеччина. Одна з головних особливостей цієї системи полягала в тому, що керувало нею не Міністерство освіти, а Міністерство внутрішніх справ. І це цілком логічно, оскільки політична освіта спрямована на формування розумного громадянина, здатного оцінити суспільні проблеми, що постають перед державою, взяти участь в обговоренні напрямків розвитку нації, свідомо виконувати закони і постанови влади та в потрібних випадках впливати на владу задля підвищення її ефективності.

Після повернення нашої групі під керівництвом професора Сергія Рябова вдалося розробити концепцію політичної освіти України і навіть представити її на великому круглому столі в лютому 2005 року, але підготовлений до підпису Указ Президента України Віктора Ющенка так і не побачив світ зі зрозумілих причин – політичне невігластво і тієї влади, як і всіх влад до і після неї, не дозволило їм зрозуміти вигоди не лише для держави Україна, але й для них особисто від підвищення громадянських і політичних знань населення.

У 2015 році я виклав міркування необхідності інституціоналізації політичної освіти у своїй статті [28]. На жаль, жодних відгуків і пропозицій ця стаття не отримала. Очевидно, не настав час. Аби не було пізно.

Література:

1. Thomas Jefferson. Quotes on the Walls of the Jefferson Memorial. Washington DC, USA.
2. Аджемоглу, Дарон та Джеймс Робінсон. Чому нації занепадають: Походження влади, багатства та бідності./пер. з англ. Олександра Дем'янчука./К: Наш формат. 2016. – 477 с.
3. Дем'янчук, Олександр. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти./К.: Факт. 2008. – 272 с.

4. Miliband, R. *The State in Capitalist Society*. London: Weidenfeld and Nicholson.. 1969. – 360 p.

5. K.J.Arrow. *Social Choice and Individual Values*. John Wiley & Sons, Inc. New York, Chapman and Hall, Limited, London, 1951. – 111 p. Electronic resource: <https://cowles.yale.edu/sites/default/files/files/pub/mon/m12-all.pdf>

6. Dahl Robert. *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control* (Yale Studies in Political Science). London: Yale University Press. 1983. 232 p.

7. Latham Earl. *The Group Basis of Politics*. Ithaca): Cornell University Press, 1952. – 244 p.

8. Schattschneider E. *The Semisovereign People*. New York: Holt, Reinhart and Winston. 1960. /Цит. за: Парсонс, Вейн. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики. Пер. з англ. О.Дем'янчука. /К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. – 549 с.

9. Lasswell Harold D. *Introduction: The study of political elites*. / [Lasswell H.D. and D. Lerner (eds)]. – *World Revolutionary Elites: Studies in Coercive Ideological Movements*. – Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology Press, 1980. – 478 p.

10. Ходаківська Л.П. Сутність та особливості концепції демократичного елітизму: дис. ... канд. політ. Наук: 23.00.01 / Ходаківська Лілія Петрівна. – К., 2001. – 167 с.

11. Олександр Дем'янчук. Зміни розподілу політичної влади в Україні після весни-2014. /Наукові записки НаУКМА. Т. 160. Політичні науки. К.: 2014. Сс. 23-27.

12. Olsen, Marvin E. *Marx as a Power Theorist*. In: *Power in Societies*. Ed. Marvin E. Olsen. The Macmillan Company. 1970. Pp. 70-77.

13. «Земельний марафон», підклимні перемовини та дефіцит Богдана: як Рада ухвалює ринок землі./Економічна правда. 26 лютого 2020 р. <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/02/26/657488/>

14. Сашко Шевченко, Василь Пехньо. Комісари «Слуги народу»: напівсекретна історія перемоги партії Зеленського на виборах. <https://hromadske.ua/posts/komisari-slugi-narodu-napivsekretna-istoriya-peremogi-partiyi-zelenskogo-na-viborah>.

15. Парсонс, Вейн. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики./пер. з англ. Олександра Дем'янчука./К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія». 2006. – 549 с.

16. Dunn, William N. *Public Policy Analysis: An Introduction*. /Prentice Hall. 1994. – 480 p.
17. Ackoff, Russell L. *Redesigning the Future: A Systems Approach to Societal Problems*. New York, Wiley, 1974. p. 21.
18. Україна 2020-2021: невиправдані очікування, неочікувані виклики. / Razumkov Centre./ К.: 2021.
19. Наїм, Мойсес. Занепад влади: Від владних кабінетів до полів битви і церков, а потім і до держави, або чому сьогодні бути при владі означає зовсім інше, ніж колись./пер. з англ. Олександра Дем'янчука./К.: Форс Україна, 2017. – 448 с.
20. 35 з 66 мільярдів гривень з Фонду боротьби з Ковід-19 підуть на дороги. – Уряд./ Радіо Свобода./ <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kabmin-66-mlrd-hryven-z-fondu-borotby-z-covid/30745178.html>
21. Белл, Деніел. Китайська модель: політична меритократія та межі демократії./пер. з англ. Олександра Дем'янчука/ К.: Наш формат. 2017. – 312 с.
22. Олсон, Мансур. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп./Перевод Елены Окороченко/ Фонд экономической инициативы./М.: ФЭИ, 1995. 174 с. Електронний ресурс. Режим доступу: https://socioline.ru/files/5/39/olson_m._logika_kollektivnyh_deystviy.pdf
23. Hrubec, Marek. On Conditions of Participation: The Deficits of Public Reasons. *Human Affairs*, v. 18. Pp. 81-91. 2008.
24. Олбрайт, Мадлен. Фашизм: засторога./пер. з англ. О. Дем'янчука./К.: Форс Україна, 2019. – 352 с.
25. Ракер, Філіп та Керол Леонніг. Трамп vs. світ./пер. з англ. О Дем'янчука./К.: Форс Україна, 2020. – 416 с.
26. Рябов, Сергій. Політологічна теорія держави./К.: Тандем, 1996. – 240 с.
27. Кому найбільше довіряють українці, а кому ні. Дані соціологічних досліджень Центру Разумкова. – Укрінформ, 16 грудня 2020 р. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3156008-komu-najbilse-doviraut-ukrainci-a-komu-ni.html>
28. Олександр Дем'янчук. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні. / Гілея, вип. 102 (11), листопад 2015. Сс. 412-416.

Oleksandr Demianchuk,

**NATIONAL DEVELOPMENT: WORLD SCIENTIFIC
THOUGHT AND UKRAINIAN REALITIES**

Summary. *The essay presents some kind of the literature survey on the issues of national development, democratization, changes in the essence of political power in a global scale and the processes of making political decisions in modern societies.*

The essay begins with the introduction of the notion of extractive and inclusive political institutions the character of which is decisive for the national development in the countries with authoritarian or democratic political regime. Then there presented is the concept of political power distribution with the four models – Marxism/ Monopolism, Pluralism, Elitism and Corporatism/Neocorporatism. Also the political processes that cause the transition from one model to another are discussed.

The next paragraph introduces the perception of the power decay – Moises Naïm calls it “End of Power”. In the societies many “micropowers” have emerged during the last decades that undermine the ability of traditional political powers to rule as they want and need. These are the citizens, social groups, non-governmental organization etc.

One more factor that weakens the power and deteriorates its performance is the electoral democracy itself. Daniel Bell tells about the four tyrannies: of the majority, of the minority, of the voting community and of the competing individuals. The manifestation of these drawbacks in Ukraine are shown and discussed.

Ткаченко Олексій Андрійович,

студент ОР «Магістр» спеціальності

«Соціальні технології» Київського

національного університету імені Тараса Шевченка,

асистент-дослідник Академії політичних наук України

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7233-6134>

ІНШИЙ КАНОН – ВИГІДНА УКРАЇНІ АЛЬТЕРНАТИВА МЕЙНСТРІМНИМ КОНЦЕПЦІЯМ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Нині у світі є популярними концепції економічного розвитку, в кореляції з позиціями яких різним країнам дають поради щодо цього розвитку видатні економічні експерти та економісти, такі як Сакс Дж., Вільямсон Дж., Робінсон Д. та Аджемоглу Дж.. А також визнані міжнародні правові та економічні інституції, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та Організація об'єднаних націй. Очевидно, що ці поради та їхні результати викликають масштабну критику у ряду інших науковців та експертів. І очевидно, що критика подібного обсягу не може виникнути на порожньому місці. Очевидно, що політика з орієнтацією на такі поради дійсно має у наслідках ряд сумнівних для країн та їхнього населення результатів. Найбільш відомими є окреслення таких результатів та критика їх від таких мислителів, як Стігліц Дж. та Валерстайн І. Однак, чимало фактів вказує на те, що орієнтація політики країни, що розвивається, на позиції цих мислителів або не призводить до реального вирішення проблем у цьому розвитку, або призводить до додаткових проблем настільки ж деструктивних, як орієнтація на поради протилежного типу. Обидві зазначені групи позицій та їхніх прихильників є протилежними та конфліктуючими, однак водночас є мейнстрімними. Тобто вони стверджуються їхніми представниками та більшістю їх аналітиків як щось виключне, найбільш популярне за все інше та найбільше результативне в теорії та на практиці. Тоді як будь-який інший підхід до розвитку країн одразу таврується як належний до однієї з цих груп і не

здатний на застосування та успіх з незалежних позицій. Однак, ніщо не ділиться рівно на дві протилежні частини, ніщо не належить лише до правої чи лівої половини. То хіба є доцільним обрізати свій горизонт лише до двох позицій дослідження будь-якого явища. Тим більше дослідження наукового, яке навпаки завжди спирається на повноцінний, а не кастрований до двох альтернатив масштаб позицій. І тим більше дослідження проблеми, вирішення якої важливо не тільки для науки теоретично, а й для мільйонів людей практично у країнах, що розвиваються. Саме погляду на концепції економічного розвитку з альтернативної позиції цієї урізаній двоїстий присвячене це дослідження. Дослідження не з позиції обмеженої дихотомії, яка, на погляд автора не є доцільною та ефективною ні для окреслення в теорії, ні для застосування практично. Дослідження позиції альтернативної обом мейнстрімним групам концепцій економічного розвитку – Іншого канону.

Ключові слова: Інший канон, мейнстрім, протекціонізм, зростаюча віддача.

Постановка проблеми. З 1991 року політика економічного розвитку в Україні ведеться з орієнтацією на одну з як раз мейнстрімних груп концепцій економічного розвитку. Або на концепції, пов'язані з неолібералізмом та теорією порівняльних переваг, або на концепції, пов'язані з їх лівою критикою. Результати такої політики нині очевидно провальні. Найнижчий серед країн Європи Валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення. 74 зі 189 місць у рейтингу за Індексом людського розвитку на 2020 рік. Слабкий показник зростання ВВП як для країни, що розвивається (на 2019 рік до кризи через пандемію – 3,2% порівняно з показниками сусідніх країн даної групи, наприклад, Угорщини, Польщі, Румунії – 4,9%, 4,1%, 4,1%). Та подібне зростання ВВП лише 15 з 29 років незалежності. І 124 зі 183 місць в рейтингу за Індексом сприйняття корупції. Корупції, з якою прихильники обох мейнстрімних концепцій економічного розвитку обіцяли завзято боротись, але яку під цією ширмою чимало з них навпаки в Україні мали можливість збільшувати. 79 зі 169 місць у рейтингу за Індексом демократії у категорії не демократій, а гібридних режимів. Категорії, куди Україна як потрапила у 2011 році, так і не

може вийти. Хоча при владі з того часу були вже й ті, хто проголошували прихильність першій групі мейнстрімних концепцій розвитку, й ті, хто так само висловлювались щодо другої. Концепцій, які в Україні популяризуються з вуст представників сотень влади і політиків, зі сторінок безліч статей і сторінок книжок величезними накладками. Але концепцій, орієнтація на які в економічному розвитку не дала українцям ні розвиненої економіки з можливостями вигод для кожного, ні ефективної у вирішенні внутрішніх проблем та відсічі зовнішнім противникам держави, ні дійсної демократії. Нічого! Нічого, окрім тактичних переваг, які обертались стратегічними розрухою для мільйонів українців і вигодами лише для одиниць. Проблема потіснити це засилля лише двох альтернатив економічного розвитку у суспільстві України стоїть як ніколи. І вирішення її варто почати з наступного. З того, аби доступно та систематизовано до її поточних реалій окреслити альтернативну цим безкорисним для мас українців позицію – Інший канон. Та основні його положення і праці, з якими може ознайомитися кожен українець. І замислитись, чи не варто їх почати просувати і діяти з орієнтацією на них задля власної вигоди?

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не вирішеними частинами проблеми постають:

– Недостатня систематизованість положень концепції економічного розвитку, заснованій на Іншому каноні економічної науки, відповідно до поточних реалій її розвитку;

– Недостатня поширеність в Україні інформації щодо систематизованих положень концепції економічного розвитку, заснованій на Іншому каноні економічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для того, аби систематизувати положення концепції економічного розвитку, заснованій на Іншому каноні економічної науки, потрібно безумовно проаналізувати праці його останніх відомих представників та систематизаторів, якими є перш за все Райнерт Е. та Стадвелл Дж. Важливу роль для повноцінної систематизації вказаних положень грає й огляд праць сучасних науковців, що обґрунтовують позиції, по'язані з Іншим каноном або згадують його, але не декларують себе як його прихильники, як Гідденс Е. та Сото Е. де. А також, дослідження праць прихильників Іншого

канону, що доклали зусиль до розвитку положень заснованої на ньому концепції економічного розвитку у минулому, як Ліст Ф.

Постановка завдання. Систематизувати положення концепції економічного розвитку, заснованій на Іншому каноні економічної науки, відповідно до поточних реалій її розвитку у формі, оптимальній та доступній для ознайомлення з нею українцями.

Виклад основного матеріалу. Найбільш повна з існуючих нині систематизація положень концепції економічного розвитку, заснованій на Іншому каноні економічної науки, викладена Райнертом Е. у 2007 році. Норвезький економіст Райнерт. Е. власне і є автором терміну Інший канон. Відправним положенням зазначеної концепції є критика мейнстрімних концепцій економічного розвитку, з яких він нині в більшості і реалізується. Стовпом мейнстрімних економічних теорій розвитку є теорія порівняльних переваг англійського економіста Рікардо Д., сформована ним у 1817 році. Це чітко виражається у фіксації мейнстрімних концепцій економічного розвитку у програмних документах та планах щодо економічного розвитку організацій ряду країн з відповідними повноваженнями та прагненнями. Наприклад, у Вашингтонському консенсусі – систематизації рекомендованих дій МВФ та Всесвітнього банку державам, що розвиваються, в економіці науковцем Віяльнсоном Дж. у 1989 р. А також у висловах їхніх лідерів. Як наприклад, наступному вислові генерального директора Світової організації торгівлі у 1995-1999 Руджеро Р., згідно якого вільна торгівля має дати дорогу «нескінченного потенціалу економіки з вирівнювання відносин між країнами і регіонами». Критичне ставлення Райнерта Е. до теорії порівняльних переваг Рікардо Д. чітко виражене, наприклад, у наступних тезах: «Рікардо, виключивши з економічної теорії якісне розуміння економічних змін і динаміки, створив теорію, яка дозволяє країні повноцінно спеціалізуватися на бідності. В теорії Рікардо економіка нікуди не рухається, в ній немає прогресу, а значить, немає з чим і змагатися» [3, с. 50].

Які ж основні складові критики теорії порівняльних переваг з позиції Іншого канону. Складові, за допомогою яких викриваються негативні наслідки реалізації орієнтованої на неї концепції економічного розвитку для України та українців у тому числі. Такими є виявлення відповідних властивостей зазначених концепцій:

– відірваність від реальних фактів. За допомогою теорії порівняльних переваг країни та їхніх мешканців закликають до торгівлі без обмежень з іншими країнами. Закликають, мотивуючи це тим, що країна отримає максимальну вигоду з продажу товарів та послуг у секторах, де її мешканці найкраще можуть їх виробляти. Отримає, при цьому рівноцінно допомагаючи іншій країні, придбавши товари та послуги у секторах, де їх найкраще виробляють її мешканці. Та при цьому не отримає значних витрат за відсутності економічних обмежень, які ці витрати створюють (мита, тарифи і т. д.). Проголошуючи зазначене, провідники концепцій економічного розвитку, заснованих на теорії порівняльних переваг, ігнорують наступні факти реальної економіки. Якісні відмінності діяльностей у різних секторах економіки. Наприклад, промисловості, де необмежена економія на масштабі (тобто менша кількість витрат на вироблення більшої кількості одиниць продукції), і сільського господарства, де вона обмежена. Різної віддачі у різних секторах економіки, наприклад, зростаючої у промисловості (тобто постійного збільшення доходу промисловості за збільшення його масштабу через постійне зменшення витрат) та спадаючої у сільському господарстві (збільшення доходу сільського господарства за збільшення його масштабу лише до певної межі одиниць продукції через початок збільшення витрат на неї). Синергетичного ефекту лише певних секторів економіки (промисловості через постійне зростання доходності у ньому. Зростання, яке стимулює поширення зростання доходу осіб не тільки просмісловості, а у всіх секторах економіки країни об'єднано, синергетично; наявність ресурсів для постійних інновацій в його межах, а відповідно можливість до їх постійного поширення не тільки у промисловості, але й всіх секторах економіки країни синергетично). Обміну на нерівних позицій щодо ряду товарів та послуг (недосконалої конкуренції). Наприклад, щодо інновацій, через можливість їх використання для істотного посилення продуктивності промисловості та відповідно позицій певної сторони в обміні на шкоду іншій стороні. Стороні, яка тому не буде обмінювати інновації рівноцінно на інші товари, а лише за завищеними цінами на специфічних умовах (авторське право, патент). Та інших фактів, за ігноруванням й відривом від яких концепції розвитку на основі теорії

порівняльних переваг є непридатними й шкідливими для реалізації в практичних умовах. Найчастіше така реалізація призводить до переважання в економіці країни, що розвивається, секторів економіки зі спадаючою віддачею і таким чином застрягання її суспільства в бідності. Як підсумовує це Райнерт Е.: «Історія знає випадки, коли ці абстрактні принципи приводили до запусіння, голоду і суспільних проблем. ... Ціну за монополію однієї дуже абстрактної економічної науки в реальному житті платять бідняки. Країна, де спостерігається активний технологічний прогрес, де є зростаюча віддача і національні синергічні ефекти, анітрохи не страждає від того, що цих факторів немає в економічній науці, тому що в реальному житті вони є. Бідні країни, що експортують види товарів, які не мають на увазі цих найважливіших елементів – ні технічного прогресу, ні зростаючої віддачі, ні синергії, несуть всі збитки» [3, с. 61, 69].

– орієнтованість більше на досягнення глобальних ідеалістичних цілей, ніж практичних інтересів конкретної країни та її населення. Положенням концепцій розвитку, заснованих на теорії порівняльних переваг притаманна абстрактність та відірваних від фактів світу. Їх реалізація є пов'язаною скоріше з досягненням відірваних від окремих країн абстракцій. Причому різного ідеологічного забарвлення, але на одній абстрактній основі, наприклад на основі теорії трудової вартості Рікардо Д. Правих – глобального вільного ринку, де кожен вільно обмінюється продуктами праці, які мають рівноцінну вартість через рівноцінність вкладеної в них праці. Й відповідно отримує за них рівноцінний прибуток, який може перетворити на капітал для вироблення нових результатів праці. Лівих (на основі трудової теорії, перформатованої Марксом К.) – перемоги пролетаріату, соціального класу, який своєю працею забезпечує вироблення її продуктів. Але майже не отримує доходу з неї, оскільки засоби цього вироблення знаходяться у власності іншого, що за користування ними забирає майже весь дохід (потенційний капітал для нового вироблення) з продажу його продуктів собі. Перемоги як раз над такими особами, що накопичують капітал – капіталістами. Однак, спроби досягнення цих абстрактних цілей не здатні призвести до них в реальності іншого характеру, де праця у секторах з різною віддачею не є рівноцінною. А здатні лише викликати перша –

розпорощення на багатих і бідних в межах однієї країни та світу, а друга – ще більший конфлікт між багатими і бідними в межах однієї країни. І здатні викликати обидві лише розкол населення країни на багатих і бідних та їхню нездатність об'єднати зусилля для розвитку секторів економіки зі зростаючою віддачею, конкурентно спроможних з такими в інших країнах, та ще більша бідність на фоні останніх. Сучасний норвезький науковець окреслив це у наступних тезах: «рікардіанську теорію високо цінують як ліві, так і праві політики. Праві політики вважають теорію торгівлі Рікардо доказом того, що капіталізм і необмежена міжнародна торгівля – благо для жителів планети. Перевага вільної торгівлі доводиться на підставі того, що економісти називають трудовою теорією цінності, вчення про те, що людська праця – це єдине джерело цінності. На цій теорії ґрунтується також марксистська ідеологія. На мою думку, трудова теорія цінності куди краще підходила для того, щоб переконати промислових робітників ХІХ століття вийти на вулиці, ніж для того, щоб пояснювати походження багатства і бідності в сучасному світі ... Комунізм і лібералізм – це якщо не рідні, то двоюрідні брати, два абстрактних теоретичних вчення, що витають над тривіальними фактами реального світу. В обох теоріях не вистачає нових знань, інновацій, підприємництва, лідерства та організаційних здібностей. Оскільки процес промисловості звівся до застосування однакових трудових годин, світову економіку можна звести до купівлі та продажу вже вироблених товарів» [3, с. 25, 72].

– пов'язаність якщо із досягненням інтересів, то лише окремих країн та організацій, що підтримують поширення цих концепцій задля вузької вигоди. А не з інтересами усіх країн та їхнього населення, що намагаються їх реалізувати. Абстрактні концепції розвитку закономірно не можуть бути вигідні усім, хто прагне діяти з орієнтацією на них. Але можуть бути вигідними окремим, які знаходяться в таких специфічних умовах, коли дії інших на основі цих концепцій приносить вигоду їм. Сьогодні щодо теорії порівняльних переваг такими перш за все є країни, які спеціалізуються на секторах економіки зі зростаючою віддачею і не хочуть, аби у них з'явилися зайві конкуренти у отриманні багатства з цих секторів. Тоді представники цих країн пропагують концепції економічного розвитку, засновані на теорії Рікардо,

адже вони допомагають під ширмою загального блага окремо їм закріпити нинішню перевагу у секторі зі зростаючою віддачею. Закріпити, коли потенційні конкуренти будуть спеціалізуватись на секторі зі спадаючою. Пропагувати, хоча самі вони ніколи не вдавались до їх реалізації під час досягнення успіху свого розвитку у минулому і не будуть вдаватись за загроз йому у майбутньому. Так діють США. Наприклад, на початку 2000-них представники американського ділового журналу «Newsweek» постійно засуджували спроби країн, що розвиваються, розвинути власну промисловість, на якому їм спеціалізуватись витратно. Зате, коли влада штату Аламаба навіть з великими початковими затратами досягла будівництва у себе заводу «Mercedes-Benz», вона отримала схвалення від тих же представників «Newsweek». Те ж саме і щодо міжнародних економічних організацій, керівництво яких багато в чому пов'язане з керівництвом багатих країн. Так Райнерт Е. підкреслює не лише непрактичність, а й подвійне дно рекомендацій щодо економічного розвитку МВФ та Світового банку, наприклад, Перу у 1980-тих [3, с. 192] та Еквадору у 1994 році [3, с. 92], реалізація яких створювала лише негаразди для цих країн, але переваги для країн Європи. Чітко відбивається це у тезах дослідника, що «Багаті країни схильні нав'язувати бідним країнам теорії, яких вони самі ніколи не дотримувалися і швидше за все ніколи не підуть. ... Світові фінансові установи нав'язують стандартну економічну науку всім країнам, які знаходяться під їхнім крилом, тобто більшості бідних країн» [3, с. 53, 69]. Однак, важливо зазначити, що теж саме відбувається і щодо інших подібних абстрактних концепцій. Наприклад, щодо марксизму-ленінізму та побудованого під його лозунгами радянського табору. Табору, вигоди від існування якого отримувало перш за все його керівництво – номенклатура, особливо СРСР, тоді як неналежне до неї населення несло майже тільки збитки.

Яким же є світ, де масштабно пробують реалізувати концепції економічного розвитку, засновані на теорії порівняльних переваг? Світом ієрархії, де одні країни мають порівняльні переваги своєї економіки у багатстві, а інші у бідності. Світом, де багаті країни постійно стимулюють та провокують країни, що розвиваються і стимулюють розвиток свого сектору промисловості до передчасного відкриття його у вільній торгівлі та конкуренції. І таким чи-

ном викликають те, чому норвезький вчений дав назву «ефект Ванека-Райнерта»: знищення не зміцнілої промисловості країни, що її розвиває, у конкуренції з промисловістю країни, що її вже розвинула. І так знищення надій першої закріпити переваги у секторі зі зростаючою віддачею та знищення її як конкурента у секторі країни, що розвинула ці переваги, з вигодою лише останній. Світом, де таким чином одні країни штучно не дають розвинути іншим. Не дають, користуючись, як прекрасно окреслює це Райнерт Е. «етичним обґрунтуванням колоніалізму – ідеєю, що у колонізаторів є моральне право не давати іншим країнам розвиватися вище рівня виробників сировини, яку ми вперше зустрічаємо в економічній теорії Рікардо» [3, с. 92]. Світом, де заради пропаганди цього перекручуються навіть тези тих, кого приписують в батьки пропаганди вільної торгівлі. Як зазначав щодо цього Райнерт Е.: «Сміт хвалить Англію за високі тарифи навігаційних актів, а потім вказує, що після введення цієї успішної захисної політики «невидима рука» змусила англійських споживачів купувати англійські промислові товари. Вона і справді прийшла на зміну високим тарифам, коли через довгий час обробна промисловість Англії стала конкурентоспроможною на міжнародному рівні. Якщо так розуміти написане Адамом Смітом, то можна стверджувати, що він недостатньо зрозумілий меркантиліст. Сміт вважав вкрай важливим вибір часу для введення вільної торгівлі» [3, с. 163]. Світ, де масштабно пробують реалізувати концепції економічного розвитку, засновані на теорії порівняльних переваг, є також світом ворожнечі між бідними та багатими країнами та більшістю їхнього населення. І світом напівзаходів, на які штовхає багаті країни зростаюча загроза від ворожнечі бідних. Ворожнеча, яку вони прагнуть ліквідувати напівзаходами боротьби не з причиною, а з наслідком. Оскільки причину бідності країн – відсутність в них розвиненого сектору зі зростаючою віддачею багаті країни не можуть ліквідувати через ще страшніші наслідки конкуренції для себе, вони заливають бідні дотаціями. Дотаціями, які однак ці країни поглинають без віддачі й кінця, оскільки вони не можуть породити багатство за заборони їх вкласти в сектор його реального отримання. Політику, яка призводить до таких ієрархій, перекручування, ненависті та безкінечних напівмір Райнерт Е. проголошує «злочином проти людства» [3, с. 329]. Жажливий

вплив цих ієрархії, перекручування, ненависті та безкінечних напівмір ми сьогодні відчуваємо і в Україні.

Такий відірваній від дійсності і руйнівній для світу ряду країн основі для концепцій економічного розвитку Райнерт Е. пропонує альтернативу – Інший канон. Теорію економічної науки, яка має історію не з 1817 року, і навіть не з 1776 (вихід «Дослідження про природу і причини багатства народів» Сміта А.). А з 1588 та 1684 років виходом книг мислителів Ботеро Дж. «Універсальні реляції» та Хорнікга Ф. фон «Австрія вище всього» – перших розробників Іншого канону. І йде до сьогодні, відзначаючись тривалішим за теорію порівняльних переваг розвитком у дослідженнях безлічі мислителів. Йде, маючи у своїх прихильниках видатних економістів сучасності, на противагу розтиражованим прихильникам мейнстріму – лауреатам Нобелівської премії з економіки – й власних прихильників-лауреатів, як Мюрдаль Г. (його найвидатніша праця «Розвиток та недорозвиток: записки про механізми національної та міжнародної економічної нерівності»). Йде, відзначаючись успіхом на благо ряду країн та їхніх мешканців за економічним розвитком з оглядом на неї. Як характеризує Інший канон сам автор терміну: «простежується низка авторів, які сьогодні вважаються канонічними, від фізіократів до Адама Сміта з Давидом Рікардо і до стандартної теорії підручника з економіки. Цій гілці розвитку протиставлений куди більш старий і менш абстрактний Інший канон економічної науки, той самий, який визначав економічні принципи за часів, коли нинішні багаті країни здійснювали історичний перехід від бідності до багатства; він сформував, наприклад, успішну політику, яку Англія вела з 1485 року, а також породив План Маршалла, розпочатий після Другої світової війни. ... Ключова відмінність між наукою зі стандартного підручника з економіки, спадкоємицею століття торгівлі Адама Сміта, і економічною наукою, яку я називаю Іншим каноном, дочкою американської та континентальної європейської економічної науки полягає у наступному. Оскільки сучасна теорія торгівлі ігнорує значення технологій і промисловості, вона наполягає, що вільна торгівля між племям кам'яного віку і Силіконової долиною зробить обох торгових партнерів однаково багатими. Теорія Іншого канону вважає, що вільна торгівля вигідна обом сторонам тільки в разі, якщо вони знаходяться на одній стадії розвитку» [3, с. 24, 97].

В чому ж полягають переваги концепцій розвитку та позитивних наслідків економічного розвитку з орієнтацією на них, заснованих на Іншому каноні. Переваги порівняно з подібними, заснованими на теорії порівняльних переваг, та з руйнівними результатами розвитку з оглядом на них. Райнерт Е. наводить наступне детальне співставлення подібних [3, с. 339-341].

Стандартний канон	Інший Канон
Рівновага в умовах досконалої інформації та досконалого передбачення.	Навчання і прийняття рішень в умовах нестабільності
Високий рівень абстракції.	Рівень абстракції вибирається залежно від поставленого завдання
Відсутність людської волі і розуму як економічних чинників.	Капітал людського розуму і волі, а також підприємництво вважаються рушійними силами економіки
Нездатність пояснити інновації в рамках системи.	Інновації вважаються центральною рушійною силою.
Рушійною силою капіталізму вважається капітал як такий.	Рушійною силою капіталізму вважається нове знання, яке створює попит на створення капіталу в фінансовому секторі.
Спосіб розуміння механістичний.	Спосіб розуміння якісний, не зводиться до цифр і символів.
Увагу сконцентровано на людину-споживача: «Люди – це тварини, які навчилися обмінюватися» (Адам Сміт).	Увагу сконцентровано на людину – новатора і виробника: «Люди – це тварини, які не просто працюють, але здатні на інновації» (Авраам Лінкольн).
Увагу сконцентровано на статичних процесах.	Увагу сконцентровано на змінах / прогресі.
Теорія не кумулятивна / історичний досвід не має значення.	Кумулятивна каузальність / історія має значення / ефекти зворотної хвилі.

<p>Зростаюча віддача від масштабу або її відсутність вважається несуттєвим явищем.</p>	<p>Зростаюча віддача і її відсутність – ключовий фактор у поясненні різниці в доходах фірм, регіонів і країн.</p>
<p>Висока точність (перевага віддається точній невірності, ніж приблизній правильності).</p>	<p>Релевантність важливіше точності.</p>
<p>Досконала конкуренція (товарна / цінова конкуренція) вважається ідеальною ситуацією і метою для суспільства.</p>	<p>Конкуренція, рухома інноваціями і знаннями, вважається основою прогресу і ідеальній ситуації. У ситуації досконалої конкуренції, рівноваги і відсутності інновацій капітал знецінюється.</p>
<p>Ринок вважається механізмом регулювання цін.</p>	<p>Ринок вважається місцем суперництва і механізмом вибору між різними продуктами і рішеннями.</p>
<p>Передумова щодо рівності I: відсутність різноманітності.</p>	<p>Різноманітність – ключовий фактор.</p>
<p>Передумова про рівність II: всі види економічної діяльності рівні і однакові як носії економічного зростання і добробуту.</p>	<p>Зростання і добробут залежать від виду діяльності; різні види економічної діяльності мають різні потенціали для застосування нових знань.</p>
<p>Теоретичні і практичні рекомендації даються незалежно від контексту (одні ліки від всіх хвороб).</p>	<p>Теоретичні і практичні рекомендації безпосередньо залежать від контексту.</p>
<p>Економіка вважається незалежною від суспільства.</p>	<p>Економіка вважається нерозривно пов'язаною з суспільством.</p>

Технології вважаються безкоштовним благом, манною небесною.	Знання та технології виробляються, мають витрати і захищаються. Їх виробництво стимулює система, яка включає закони, інститути та відповідну політику.
В основі системи і теорії лежать врівноважені сили.	Кумулятивні сили вважаються важливіше врівноважених і стають тому основою системи.
Економічна наука вважається гармонійною; економіка розглядається як саморегулююча система, яка прагне до рівноваги і гармонії.	Економічна наука вважається нестабільної дисципліною, в якій часто трапляються конфлікти. Стабільність економіки досягається за допомогою стратегічних заходів.
Використовується поняття «репрезентативна фірма».	Репрезентативною фірми не існує. Кожна фірма унікальна.
Статичний оптимум, досконала раціональність.	Динамічна оптимізація в умовах нестабільності, обмежена раціональність.
Реальна економіка і фінансова економіка не розрізняються.	Конфлікти між реальною і фінансовою економікою вважаються нормальними і вимагають регулювання.
Утримання від споживання призводить до накопичень, які вважаються причиною зростання.	До накопичень призводить прибуток. Накопичення як такі не сприяють зростанню і не є для нього бажаними.

Ключовим положенням концепцій розвитку, заснованих на Іншому каноні, є те, що майже усі багаті країни стали багатими та реалізували свої національні інтереси за рахунок періоду зміцнення своєї промисловості з державною протекцією без вільної торгівлі. Торгівлі, до якої був здійснений перехід, лише коли промисловість зміцніла. Райнерт Е. також передбачає критику цього положення на основі критики неуспішного протекціонізму промисловості у деяких країнах (хоча дослідник і зазначає, що негативні наслідки від його неспіху часто були

менші за негативні наслідки від занепаду промисловості в країні під тиском вільної торгівлі). Та відповідає описом успішного протекціонізму промисловості з узагальненням його рис з країн, де він приніс загальний успіх[3, с. 344-345].

Конструктивний протекціонізм (ідеальний приклад – країни Східної Азії).	Деструктивний протекціонізм (ідеальний приклад – країни Південної Америки).
Тимчасовий захист нових галузей промисловості / нових продуктів для світового ринку.	Постійний захист зрілих галузей промисловості / продуктів для внутрішнього ринку (часто зовсім невеликого).
Дуже крута крива продуктивності в порівнянні з рештою світу.	Зростання продуктивності відстає від решти світу.
Ґрунтується на динамічному розумінні світу як творчого руйнування, спровокованого ринком.	Ґрунтується на статичному розумінні світу: планова економіка.
Зберігається конкуренція на внутрішньому ринку.	Низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку.
Основна технологія контролюється всередині країни.	Основна технологія імпортується з-за кордону / складання готових імпортованих деталей / поверхнева індустріалізація.
Великі інвестиції в освіту / промислова політика створює великий попит на освіту. Пропозиція освічених кадрів збігається з попитом на них в промисловості.	Менша увага освіті / побудований тип промисловості не приводять до високого попиту на освічені кадри. Інвестиції в освіту сприяють еміграції.
Мерітократія – капітал, робочі місця і привілеї розподіляються відповідно до кваліфікації працівників.	Непотизм (кумівство) за розподілом капіталу, робочих місць і привілеїв.

Земля розподіляється порівну (Південна Корея).	(Суперечлива інформація про розподіл землі).
Рівномірний розподіл доходів збільшує внутрішній ринок просунутих промислових товарів.	Нерівномірний розподіл доходів обмежує розмір внутрішнього ринку і зменшує конкурентоспроможність промисловості країни.
Прибуток створюється за допомогою динамічного (Шумпетерова) здобуття ренти.	Прибуток створюється за допомогою статичного здобуття ренти.
Активна співпраця між виробниками та місцевими постачальниками.	Протистояння виробників та місцевих постачальників.
Поширення технологій регулюється так, щоб максимізувати кількість переданих знань.	Поширення технологій регулюється так, щоб уникнути пасток.

Для того, аби систематизувати положення концепцій економічного розвитку, заснованих на Іншому каноні економічної науки, відповідно до поточних реалій їхнього розвитку та доступно для поширення в Україні, необхідно також зробити наступне. Співставити дані положення, узагальнені Райнертом Е., з положеннями минулих та поточних найактуальніших прихильників Іншого канону. Аби отримати систематизацію положень Іншого канону, єдиних у розвитку від давніх-давен до нинішніх днів та успішних у реалізації розвитку країн з опорою на них в усі часи. З минулих прихильників одним з ключових є німецький економіст та політик Ліст Ф. Ще у 1841 році Ліст Ф. проголошував: «та нація буде мати найбільшу продуктивну силу, буде найбагатшою, яка розвинула на своїй території до досконалості всі галузі промисловості» [2, с. 68]. А у своїх позиціях Ліст Ф. це тоді влучно обґрунтовував всі основні в майбутньому класичні положення економічної теорії Іншого канону. Зокрема, що зростання і добробут залежать від виду діяльності, різні види економічної діяльності мають різні потенціали для застосування нових знань. А представники мейнстрімних економічних концепцій викривлюють це і дають хибні щодо ре-

ального розвитку поради. Зокрема, що в його часи мейнстрімна школа англійської політичної економії, до якої належали і Сміт А., і Рікардо Д. «не звертала уваги на сутність продуктивних сил, не в змозі була оцінити важливість паралельного розвитку землеробства, промисловості і торгівлі, політичної могутності і національного багатства країни, а найбільше самостійної промисловості та її розвитку в усіх галузях. Вона помилково зараховує до однієї категорії промисловість і землеробство, говорить взагалі про працю, природні сили, капітали, не звертаючи уваги відмінність на між ними. Вона не помічає, що між державами тільки землеробськими і державами землеробсько-мануфактурними існує величезна розбіжність» [2, с. 64]. А також, як ще в ті часи конструктивно зазначав Ліст Ф., теоретичні і практичні рекомендації розвитку країни безпосередньо залежать від контексту. Тобто, ще вільна торгівля може бути вигідна країні, але лише тоді, коли усі її сектори, а найперше ті, що приносять найбільшу користь є розвиненими до рівноцінної конкуренції з подібними в інших країнах. А не до ступені слабкості та розорення за такої конкуренції. Тобто, як мудро вказував німецький мислитель «протекційна система є єдиним засобом для підняття відсталих країн до рівня націй, що їх випередили, але не від природи отримали вічну монополію промисловості, а лише виграли в часі перед іншими; тому протекційна система є силою, що веде нації до кінцевої мети – асоціації народів, ... за якої її асоціація з іншими націями рівної культури на підставі свободи торгівлі стає вигідною» [2, с. 58-59].

Однак, Ліст Ф. результативно обґрунтував не тільки позиції, які стануть широко згадуваними положеннями Іншого канону у майбутньому, але й ті, важливість яких в його межах не є достатньо підкреслена. Зокрема економіст ХІХ століття влучно дав відповідь на закиди у бік економічної політики з орієнтацією на Інший канон як економічного неправого засилля над гравцями з одного сектору економіки на користь іншого. Відповідь, що ця політика є абсолютно правовою і такою, що не чинить засилля над економічними суб'єктами не з промисловості, а лише створює стимули до цих суб'єктів спрямовувати більше зусиль в останню. Стимули, які є складовою економічної політики будь-якої нормальної держави, в тому числі й правової. І стимули, в результаті дії яких посиляться промисловість і принесе вигоди, від яких виграють суб'єкти усіх

секторів економіки. А саме, як точно підкреслив Ліст Ф.: «державна влада не тільки має право, але і зобов'язана обмежувати і регулювати в інтересах націй торгові стосунки. Вона за допомогою заборон і ввізних мит не наказує окремим особам, куди вони повинні вживати свої продуктивні сили і капітали, вона не говорить: «ти повинен вжити свій капітал на пристрій фабрики»; вона надає на розсуд кожної особи те, куди бажає вона вжити свої капітали. Вона говорить тільки: в інтересах нашої країни ми повинні виробляти такі-то або такі-то мануфактурні товари. Але так як за вільної конкуренції з іншими країнами ми ніколи не в змозі б досягти цього, то ми обмежили цю конкуренцію настільки, наскільки нам необхідно, по-перше, для того, щоб тим з нас, які використовують свої капітали на ці нові галузі промисловості і присвячують їм свої сили, дати запоруку в тому, що вони не втратять капіталів і не витратять марно праці, по-друге, для того, щоб спонукати іноземців перенести свої продуктивні сили до нас. Таким чином, влада не обмежує приватної промисловості; навпаки, вона надає для особистих і природних сил більш широке поле діяльності. Разом з тим вона не робить нічого, що приватні особи можуть зробити краще, вона робить те, що приватні особи не можуть зробити для себе, незважаючи на їх знання» [2, с. 74]. А значить, як влучно задається питанням Ліст Ф.: «якщо настільки виявляється вигідним вплив промисловості на земельну ренту і цінність земельної власності та для всіх зацікавлених в землеробстві, то як же можна стверджувати, що протекційні ввізні мита надають заступництво промисловості за рахунок хліборобів?» [2, с. 106]. А також зазначений німецький науковець вперше підкреслив силу сприяння політики економічного розвитку держави з орієнтацією на Інший Канон її демократизації та отриманню вигод від цього усьому населенню, більшу ніж від усіх політик з орієнтацією на мейнстрімні концепції. А саме Ліст Ф. виявив, що : «у державах чисто землеробських панують свавілля і невігластво, брак культури, шляхів сполучення, бідність і політичне безсилля. В державі чисто землеробській використовується лише незначна частина природних сил і багатств, а капітали або зовсім не створюються, або ж створюються лише незначні. Фабрики і заводи – це матері і діти громадянської свободи, освіти, мистецтв і наук, торгівлі, удосконалених шляхів сполучення, цивілізації, політичної могутності» [2, с. 64].

Відповідне вірне спостереження, однак у меншому обсязі через півтора сторіччя знову зробить і Райнерт Е. [3, с. 258]

Із дослідників, хто підтримує та розвиває Інший канон економічної науки нині, необхідно звернути увагу на Стадвелла Дж. Прихильність даного американського економічного аналітика вказаній економічній теорії виявляється в аналізі успіхів та невдач економічного розвитку країн Далекого Сходу у 2013. За цим аналізом дослідник як продовжив, так і розвинув ряд класичних положень концепцій Іншого канону. Продовжив щодо підкреслення орієнтованості концепцій розвитку, заснованих на теорії порівняльних переваг, більше на досягнення глобальних ідеалістичних цілей, ніж практичних інтересів конкретної країни та її населення. Це він зазначав, аналізуючи економічний розвиток Індонезії: «дві фінансові кризи Індонезії були результатом двох протилежних – соціалістичного та капіталістичного підходів до економічного розвитку. Стає очевидним, що обом кризам передувала одна й та сама причина: нездатність держави контролювати фінансову систему і спрямовувати її на розвиток промисловості й експорту» [4, с. 272]. Також щодо виділення непрактичності, а можливо й подвійного дна заснованих на таких концепціях рекомендацій щодо економічного розвитку від МВФ та Світового банку. А саме рекомендацій, орієнтуючись на які, Таїланд дійшов у своєму економічному розвитку до фінансової кризи 1997 року і зазнав у ній найбільших збитків з усіх сусідніх країн. Та рекомендацій Південній Кореї не надавати масштабну підтримку державними заходами розбудові сталеливарної компанії «POSCO» у 1973 році. Компанії, що нині саме завдяки тій підтримці є 5 за обсягом виробництва сталі у світі та керівництво якої досі потішається зі Світового банку, в супереч рекомендаціям якого компанія досягла успіху. Підкреслює Стадвелл Дж. важливість орієнтації і на позиції класиків Іншого канону, як Ліста Ф., а не класиків мейнстріму для успішного розвитку країни. Важливість, доведена досвідом промислового злету Японії та Південної Кореї у 1960-1970-ті, коли бібліотеки у секціях економічної літератури були наповнені книгами Ліста Ф., тоді як Сміта А. там майже не було.

Однак Стадвелл Дж. і оригінально розвинув ряд класичних положень концепцій Іншого канону. Наприклад, положення щодо

необхідного стану сільського господарства для переважання в економіці країни секторів зі зростаючою віддачею. А саме за результатами аналізу успішних аграрних реформ після Другої світової війни в Японії, Південній Кореї та Тайвані та неуспішних у Філіппінах та Індонезії аналітик встановив наступне. Оскільки сільське господарство є сектором, віддача якого спадає за перевищенням певної межі вироблення продукції, необхідно організувати його в країні так, аби самі масштаби виробничих одиниць були такими, обсяги вироблення продукції яких на приблизному рівні обсягів з доходами вище за витрати. Такими є сільські господарства великих сімей не більше пари десятків людей, яким водночас вистачає сили та мотивації якісно виробляти істотний обсяг продукції, але не перевищувати його до міри, коли витрати на вироблення перевищать доходи. Тоді як більш крупні виробничі одиниці у сільському господарстві і державні, і приватні з економічного боку орієнтовані на великий обсяг вироблення одиниць продукції зі спадаючою віддачею через перевищенням витратами доходів. А з соціального формують нерівність заможних землевласників та бюрократів, які можуть використовувати накопичення у своїх руках великої кількості цінного ресурсу землі для тиску на державу, та зубожілих, немотивованих і соціально злих без- чи малоземельних селян. Тоді як історія країн Далекого Сходу підказує, що оптимальною реформою для оптимальної економічно вигідної організації сільського господарства та убезпечення від ризиків соціального напруження з його сфери є розподіл землі між безліччю відносно дрібних власників (тих самих родин). Розподіл, що створить сільсько господарський сектор мотивованих та заможних, але не надмірно великих землевласників. Сектор, який буде стабільним соціально та економічно автономним підґрунтям для розвитку промисловості у країні. Розвинув Стадвелл Дж. положення і щодо пріоритетної вигоди промисловості для досягнення країною успіху. Розвинув, окресливши не згадувані раніше причини цього, як «те, що промисловість заснована на використанні певного обладнання, що дає бідним країнам змогу впоратися з найбільшою для них шкодою на ранньому етапі розвитку – відсутністю кваліфікованого персоналу. ... Та те, що торгівля промисловими товарами у світі більш вільна за торгівлю у секторах сільського господарства та

послуг. Більшість виробів можна запакувати у контейнери та відправити будь-кому, хто готовий за них заплатити» [4, с. 117-8]. Тоді, як послуги або сільсько господарські товари навіть у наш час максимального розвитку технологій транспортування важче переправити до покупця, адже перші псуються протягом швидшого часу, а для других часто недостатньо переправляти лише продукцію, а потрібно ще й виконавця послуги чи її замовника. І також Стадвелл Дж. розвинув положення Іншого канону щодо відповіді на критику ризику від протекціонізму та підкреслення ризиків, яких він несе. Він остаточно розбив міф про протекціонізм, як політику, що безумовно створює «кумівський капіталізм» з обтяжливою для держави промисловістю, на якій наживаються завдяки корупційним зв'язкам. Підкресливши, що таку створює лише протекціонізм без «постійної дисципліни, можливої завдяки конкуренції. Найкращим способом оцінювати конкуренцію є експортні норми. Вони, як контрольні та іспити, не допустять жодного обману в подальшому. Експорт забезпечує підприємців і уряд важливою інформацією, з урахуванням якої приймаються рішення у промисловій політиці» [4, с. 225]. Тоді як формування «кумівського капіталізму», за якого підприємцям надаються концесії без жодних зобов'язань щодо їхнього розвитку, є політичною, а не підприємницькою поразкою» [4, с. 158]. Політичною, бо державою не було сформовано саме політичних механізмів, що забезпечують експортну та антикорупційну дисципліну промисловців, які отримують протекцію. Механізмів, які можуть бути не сформовані як мінімум з такою ж імовірністю за орієнтацією політики економічного розвитку на мейнстрімні теорії. А з урахуванням більших негативних наслідків цих політик така складова лише зростає. А також Стадвелл Дж. розбив ще один міф як застосування прикладів успіху теорії порівняльного розвитку у Східній Азії – Сингапур і Гонконгу. Розбив, зазначавши, що вони не є економічно співмірними з іншими державами, оскільки характеризуються «крихітним, щільно розселеним населенням та відсутністю сільськогосподарських секторів», а тому «не дуже підходять для порівняння з іншими країнами» [4, с. 12-13].

Важливо підкреслити, що Інший канон та скорельована з ним політика економічного розвитку країни не є замкненою у собі. Ця теорія неодноразово згадується іншими науковцями за

досліджень з теми. Зокрема видатний соціолог Гідденс Е. підкреслює важливість орієнтації на неї влади Другої німецької імперії за своєї економічної політики. А саме він вказує, що: «Правлячі групи, які створювали систему соціального страхування в імперській Німеччині в кінці XIX століття, зневажали економіку невтручання так само сильно, як і соціалізм» [5]. А також окремі положення Іншого канону переймаються та підтримуються не його прихильниками через їх конструктивність. Зокрема перуанський економіст Де Сото Е. підтримує позицію щодо шкідливості орієнтованості економічної політики на мейнстрімні концепції (хоча представниками Іншого Канону, як Райнертом Е. тези перуанського дослідника в цілому критикуються як такі, що викладаються в межах мейнстріму. А саме такі, за допомогою яких робиться спроба обґрунтувати, що загальних правових реформ в економіці без стимулів для розвитку її секторів зі зростаючою віддачою достатньо, аби економіка почала зростати. І обґрунтувати, що без такого зростання подібні правові реформи отримують основу тривалого існування, а не будуть згорнуті через певний час). А саме у Де Сото Е. проголошує, що «потворна політична дилема «ліві-праві» не має відношення до потреб більшості населення країн, що розвиваються» [1, с. 115]. Просто представники Іншого канону розвивають його як концепцію, конструктивну та вигідну у застосуванні на практиці економічного розвитку конкретних країн. Концепцію, яка може тому слабшати у пам'яті загалу разом зі слабшанням спогадів про конкретні успішні приклади цього успіху. А не концепцію, постійно розтиражовану серед загалу завдяки своїй абстрагованості та універсальності, як мейнстрімні. Але концепцію, руйнівну для застосування на прикладах економічного розвитку конкретних країн.

Висновок і перспективи подальших розвідок у напрямку.

Отже, систематично, поступово та відповідно до поточних реалій розвитку викласти позиції концепції економічного розвитку, заснованої на Іншому каноні економічної науки, можливо наступним чином.

І. Концепція економічного розвитку, заснована на Іншому каноні протилежна мейнстрімним концепціям економічного розвитку, як пов'язаним з неолібералізмом та теорією порів-

няльних переваг, так і пов'язаних з їх лівою критикою. Протилежна подоланні їхніх деструктивних якостей як:

- відірваності від реальних фактів;
- орієнтованості більше на досягнення глобальних ідеалістичних цілей, ніж практичних інтересів конкретної країни та її населення;
- пов'язаності якщо із реалізацією інтересів, то лише окремих країн та організацій, що підтримують їх поширення задля вузької вигоди, коли інтереси більшості населення більшості країн не реалізуються і вони перебувають у злиднях та ворожнечі між собою.

II. Тоді як основними рисами концепції економічного розвитку, заснованої на Іншому каноні економічної науки, в альтернативу зазначеним виступають:

- орієнтованість на досягнення національних інтересів конкретної країни та більшості її населення. Результатом політики економічного розвитку з орієнтацією на мейнстрімні концепції є ворожнеча багатих і бідних країни між собою, результатом політики з орієнтацією на Інший канон – їх об'єднання та здобуття спільних успіхів на фоні інших країн.

- опора на факти. І відповідно не догматизованість, а гнучкість залежно від контексту розвитку кожної нації.

III. Однак, за орієнтацією економічного розвитку на його концепцію, засновану на Іншому каноні, благо для нації та більшості її представників реалізується переважно:

- через перевагу в економічній політиці держави на розвиток секторів зі зростаючою віддачою, перш за все промисловості. Постійно зростаючою віддачою прибутку, інновацій та соціальної активності, яка відсутня у деяких секторах економіки, наприклад, у сільському господарстві;

- розвиток промисловості через її протекцію від конкуренції зі вже розвинутою промисловістю інших країн, в економіці яких її сектор переважає. Конкуренції, за якої національні споживачі одразу віддадуть перевагу нині кращій за характеристикою продукції розвинутої іноземної промисловості, проігнорувавши можливість отримати набагато більші переваги, коли власна промисловість розвинеться до рівня виробництва такої продукції. І тоді, коли вона вже буде здатна ефективно конкурувати з подібною іноземною промисловістю і без протекції;

– протекція розвитку промисловості за спеціальних заходів проти ризиків корумпованості та неефективності її застосування (перш за все, експортної дисципліни, внутрішньої конкуренції між тими суб'єктами промисловості, яким надається протекція, та антикорупційного контролю). Зруйнування міфу, що протекція промисловості створює більші подібні ризики, ніж інші заходи політики розвитку;

– розвиток секторів зі зростаючою віддачею не за рахунок знищення інших секторів чи постійного тиску на його економічних суб'єктів. А за рахунок стимулів для економічних суб'єктів вести діяльність у даних секторах. Та ігнорування такими інших секторів лише зі сприянням встановлення там правил гри, які найбільше сприятливі для паралельного розвитку їх за розвитку сектору зі зростаючою віддачею. І вигреш суб'єктів усіх секторів в результаті через користування вигодами від постійно зростаючої віддачі;

– як за демократичних, так і за недемократичних умов, залежно від контексту та політичного вибору кожної нації. Так, коли подібна політика періодично проводилась в Японії та Індії після Другої світової війни вони завжди були і є демократіями (згідно того ж Індексу демократії). Так що черговим міфом є, що економічний розвиток, орієнтований на засновану на Іншому каноні концепцію, пов'язаний лише з авторитаризмом.

Література:

1. Де Сото Е. Загадка Капіталу. Київ: Наш формат, 2017. 332 с.
2. Лист Ф. Национальная система политической экономии. Москва: Социум. 219 с.
3. Райнерт Е. Як багаті країни збагатили... і чому бідні країни лишаються бідними. Київ: Темпора, 2015. 444 с.
4. Стадвелл Дж. Чому Азії вдалося? Київ: Наш формат, 2017. 447 с.
5. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Cambridge, 1998. P. 111.

Tkachenko Oleksii

**OTHER CANON AS THE ALTERNATIVE TO MAINSTREAM
CONCEPTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT THAT IS PROFITABLE
TO UKRAINE**

Summary. *The specific concepts of economic development are the most popular all around the world nowadays. Many outstanding economic researchers such as Jeffrey Sachs, John Williamson, Daron Acemoglu and James Robinson give some advice for this development orienting certainly to these concepts. And the activity of many international economic and legal institutions as The International Monetary Fund, The World Bank and The United Nations is similar in this sphere. It is obvious that such pieces of advice and results of their realization cause great critics from many other scientists and researchers. And it is obvious that it is impossible for these wide-scale critics to occur without any sufficient reasons. These reasons are the doubtful results of the implementation of such advice for many countries and their population. The most popular positions of such critics are the ones of such scientists as Joseph Stiglitz, Immanuel Wallerstein and their adherents. However, there are many proofs that the orientation of developing countries' politics to these positions doesn't cause overcoming of problems within development or it causes problems which are commensurate to negative problems caused by fulfilling the firstly marked concepts.*

These groups of concepts are contradictory and their adherents are conflictual, but both of them are mainstream. Meaning that both of them are described by their adherents and many independent researchers as something that is the most popular, exceptional and the best for theoretical and practical economic development. Whereas any other approach to economic development is stigmatized like part of one of these groups and something that is impossible to be used independently and successfully. However, it is objectively unreal to separate something only to two equal parts, it is impossible to correlate phenomena only with right or left of some sphere. So is it expedient cut your horizon only to two positions of the analysis of the phenomena? That is more significant for scientific analysis necessarily based on the full scale of positions not on its barren version composed only of two alternatives. And it is much more significant for the analysis of the problem's overcoming that isn't only

important for science theoretically but that is very urgent for millions of people in many countries practically. And this research is dedicated to the description of an alternative position to this dual defective view to economic development. This research is dedicated to the position based not on this inadequate dichotomy that is not effective for theoretical analysis and practical usage according to the author's position. This position is alternative to both mainstream groups of the concepts on economical development. This is Other Canon of the economic science. This concept of economic development is much older than both of the mainstream groups of concepts in this sphere. Their adherents incessantly argue about the seniority of one of these groups. But both of them are children of XVIII and XIX centuries while Other Canon was based in the XVI century. Many standard states and their people raised to the tops of prosperity due to actions under the banner of Other canon. However, the mainstream concepts of economic development are attractive only in a verbal way, but their adherents cannot cite the cases of standard state's successes oriented to them. They can mark only cases of such successes of peculiar states in peculiar conditions. The Other Canon is based on the researches of the scientists who are condemned by adherents of both mainstream groups due to rejecting the abstract mainstream principles for justifying those pieces of advice being actually profitable. First of all, these scientists are Friedrich List, Erik Reinert and Joe Studwell.

Keywords: *Other Canon, mainstream, protectionism, increasing outcome.*

Розділ II.

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

УДК 323.15(439) (477)

Держалюк Микола Степанович

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
академік АПН України

РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921 РОКУ ТА УКРАЇНА: НАСЛІДКИ ТА УРОКИ

Анотація. Відзначається, що Ризький мирний договір було підписано 18 вересня 1921 р. між радянськими Росією, Україною і Білорусією, з одного боку, та Польщею, з другого боку, при посередництві країн Антанті. Його положення, як і більшості інших шести договорів Версальської системи, задовільняли великодержавницькі інтереси головних його учасниць – Росії та Польщі. Він обернувся тяжкими наслідками для України та Білорусії. У насильницький спосіб Українська та Білоруська суверенні держави ліквідовувалися, а їхні етнічні території зазнали великого розчленування. За цим договором Польща отримала загальною площею 180 тис. кв. км українських та білоруських земель з населенням майже 14 млн. чол., серед якого польський етнос складав значну меншість. Росія захопила $\frac{1}{4}$ території України та $\frac{1}{2}$ території Білорусії. Росія та Польща на цих загарбаних землях запровадили власні моделі суспільного розвитку, які суперечили інтересам обох пригноблених націй. В СРСР русские склали половину, а у Польщі поляки – понад 60% населення. В обох імперіях міжнаціональні суперечності загострилися.

Наголошується, що через протилежні оцінки положень Ризького мирного договору, встановлених між Польщею та СРСР у 1923 р. остаточних кордонів відносини між ними упродовж міжвоєнного періоду були напруженими. Радянська сторона

вважала передачу цих територій до Польщі несправедливим актом, що не відповідав етнічним межам розселення української та білоруської націй. Польща з цим категорично не погоджувалася і вимагала виконання його умов. Через розходження у підходах досягти компромісу між обома країнами не вдавалося. Кожна з них розглядала протилежну сторону як найбільш небезпечного ворога і шукала міжнародної підтримки для захисту власних аргументів.

Підкреслюється, що позиції Радянського Союзу та Польщі у даному питанні були не справедливими, оскільки у цьому протистоянні українська та білоруська нації виявилися жертвами. Їхні інтереси заслуговували на першочергову увагу. Ні Росія, ні Польща, ні жодна інша впливова держава не порушували питання щодо відновлення державності цих двох націй. Фактор бездержавності та розчленованості української нації активно використовувався в СРСР і у Польщі для підризу позицій свого суперника і прикриття власних великодержавницьких амбіцій.

Звертається увага на те, що у часи домінування у Європі коаліції країн на чолі з Німеччиною Версальські мирні договори, у тому числі й Ризький, були демонтовані, запроваджувався новий порядок, у якому активну роль відіграли опоненти Версаля – Німеччина, Італія, Японія, СРСР, Угорщина, Болгарія. В результаті збройного удару упродовж вересня 1939 р. Німеччини та Радянського Союзу проти Польщі вона була ліквідована, її територію поділено між Німеччиною, СРСР, Литвою та Словаччиною. Ризький договір було анульовано, Західна Україна та Західна Білорусія були повернуті до Радянського Союзу, які возз'єдналися відповідно з УРСР та БРСР у складі СРСР.

Зазначається, що переможці Другої світової війни відновили кордони країн Європи, згідно з власними геополітичними інтересами. Ялтинська і Потсдамська конференції визначили східні кордони Польщі по лінії Керзона, що відповідали кордонам станом на вересень 1939 року. Це було зафіксовано у радянсько-польській угоді про кордони від 17 серпня 1945 р. Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. західні і північні кордони між Польщею та Німеччиною були проведені на користь Польщі. В результаті таких територіальних змін площа Польщі зменшилася з 395,5 тис. кв. км до 310 тис. кв. км, а населення – з 35 млн. чол. до 24 млн. чол.

Наголошується, що укладенням Ризького договору завершилося четвертування українських етнічних земель. Становище

українців у порівнянні з усіма народами, яких безпосередньо торкалися умови Версальської системи мирних договорів, було найтяжчим. Але упродовж наступного 100-ліття їхні можливості з точки зору державницьких устремлінь покращувалися. Після вересня 1939 р. українські та білоруські землі були об'єднані з основними частинами своєї нації в радянській імперії. Скориставшись тим, що на рубежі ХХ-ХХІ ст. міжнародні відносини зазнали докорінних змін, реакційна природа імперіалізму і тоталітаризму, що прагнули до світового панування, відійшли у минуле, а СРСР зазнав розпаду, Україна та Білорусія, як колишні союзні республіки, проголосили свою незалежність в оптимальних для себе етнічних кордонах.

Ключові слова: Польсько-радянська війна, угода Петлюри-Піلسудського, Ризький мирний договір, країни Антанти, розчленування України, міжвоєнний період, союз Німеччини і СРСР, ліквідація Польщі, Друга світова війна, воз'єднання українських земель, уроки трагедії.

Перша світова війна породила насамперед у її безпосередніх учасниць, абсолютистських монархій, нечуване загострення між-національних відносин, а поразка у ній приречла до прискореного і неминучого розпаду Російської, Німецької, Габсбурзької, Турецької багатонаціональних імперій, виникнення нових держав та формування дуже суперечливої системи міжнародних відносин.

Першою зазнала краху сама реакційна не тільки у Європі, але й у світі Російська імперія. Її розпад завершився дуже суперечливими результатами, однак держави переможці у війні навіть після захоплення більшовиками влади і встановлення в Росії комуністичної диктатури у стратегічних питаннях ставилися до неї як до члена Антанти, застосовували до неї м'яку блокадно-ізоляційну форму, не вдалися до збройної агресії, розчленування і ліквідації, як скажімо Австро-Угорської чи Османської імперій. У Парижі та Лондоні змирилися із встановленою червоною диктатурою в Росії при умові, що вона дотримуватиметься правонаступництва влади, визнає вкладені в економіку царської Росії величезні іноземні інвестиції і погодиться на їх повернення, залишиться надійною союзницею Антанти і не вдаватиметься до комуністичної експансії у Європі.

Саме тому, що Росія являлася хоч і пасивним, але все ж таки союзником Антанти, тому навіть при неприйнятній для Заходу міжнародній політиці РНК РСФРР, вона не стала ворогом №1 для Антанти у її боротьбі за панування у Європі та у світі, вистояла і перемогла у громадянській війні з білими арміями, пододала національно-визвольну боротьбу поневолених народів Росії і навіть активно вдалася до більшовизації Європи. Режим ВЛеніна вистояв, зазнавши значно менших територіальних втрат, ніж ворожі для Антанти Центральні держави. П'ять країн Балтії – Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія – стали незалежними від Росії. Росія домоглася замирення з Антантою з початку 1921 р. шляхом відмови від значних своїх володінь у Центрально-Східній Європі (територія європейської Росії зменшувалася лише на 8%). До відродженої Польщі перейшла Східна Польща, Західна Білорусь, Волинь і Західна Україна, до Чехословаччини – Підкарпатська Русь, до Румунії – Бессарабія. Європейська цивілізація відгородилася від поширення більшовизму у Європі на просторі від Балтійського до Чорного морів.

Повоєнна розруха, тяжка громадянська війна, розпад царської імперії змусили РНК РСФРР зосередитися виключно на вирішенні внутрішніх проблем. Активні наступальні операції білих армій Колчака, Денікіна, Юденіча, Врангеля утримували більшовицький Центр від здійснення планів радянизації країн Європи, відвоювання втрачених територій царської Росії та відновлення статусу світової держави якщо й не на рівні Віденського конгресу 1815 р. (цитадель абсолютизму, жандарм Європи, гегемон панславізму), то хоча б на умовах Берлінського конгресу 1878 р. (лідер визволення Балканських народів від османського іґа, один із активних гравців політики в Європі).

Упродовж листопада 1918 – кінця 1920 рр. Росія та Польща, не узгоджуючи між собою своїх військово-політичних планів, синхронно вдалися до боротьби за розширення життєвого простору на територіях України, Білорусії та Литви. РСФРР діяла у цьому відношенні масштабно: просуваючись на захід, окупували самостійні Україну, Литву та Білорусію, започаткувала швидке проголошення Литовської, Білоруської та Української радянських республік. Наступним кроком стала реалізація планів по підтримці світової соціалістичної революції у Європі. У цьому відношенні

більшовицький режим Росії військовими, дипломатичними, фінансовими методами вдався до подолання ізоляції і відродження свого впливу у Європі, використовуючи польський, угорський та турецький напрями.

У ході Першої світової війни та у 1919-1920 рр. національно-визвольні патріотичні змагання доповнилися інтернаціональними ідеями і стали рушійними ідеологіями, спрямованими на оновлення суспільно-політичного життя народів Європи. Відданий марксизму В.Ленін вірив у неминучий прихід епохи соціалізму, рішуче взявся за допомогою розпалювання класової боротьби підштовхувати перемогу соціалістичних революцій на континенті. Упродовж 1918-1920 рр. робота більшовицької партії і РНК РСФРР спрямовувалася на сприяння поваленню імперіалізму як відгниваючої форми державного устрою і перемозі соціалістичних революцій у провідних країнах Європи. Формування комуністичних партій, революційних комітетів, збройних червоних частин з представників іноземних інтернаціоналістів на території Росії, захоплення і більшовизація Білорусії та України стали основними складовими у ході реалізації завдань світової комуністичної революції, зокрема для прискорення і підштовхування революцій у Європі південно-західний та західний напрями стали стратегічними, а війська Західного та Південно-Західного фронтів РСФРР – інструментом їх реалізації.

Червона армія мала пробитися до Угорщини, Австрії та Баварії, охоплених революціями; а також захопити і більшовизувати Польщу, з подальшим проривом до Німеччини, щоб підтримати і забезпечити перемогу соціалістичної революції. Вірилося, що переможна революція у Німеччині, батьківщині марксизму, пошириться на всю Європу. РНК РСФРР активно втілювала до життя ці стратегічні завдання. Так, на території РСФРР інтенсивно формувалися комуністичні партії та революційні комітети відповідних європейських країн, як основні механізми забезпечення перемоги соціалістичної революції після приходу Червоної армії та масового повстання. Виконання цих завдань покладалося на секції III Інтернаціоналу, що активно запрацював ще до свого створення у травні 1919 р. у Москві. Комінтерн став штабом світової соціалістичної революції, в основі стратегії якого лежали принципи про: неминучість краху імперіалізму як останньої стадії

капіталізму; зміну у революційний спосіб капіталістичної системи, колоніалізму і феодалізму на соціалістичну; ліквідацію грабіжницької Версальської системи у Європі та у світі, насадженої переможцями світової війни Антантою і спрямованої на порятунок імперіалізму; невідворотність і обов'язковість більшовизації країн. Перемога світової соціалістичної революції шляхом встановлення диктатури пролетаріату проголошувалася єдиною альтернативою для знищення відмираючого імперіалізму.

II-й та III-й Інтернаціонали, центри яких знаходилися у Брюсселі та Москві, позиціонували себе носіями передового соціалістичного устрою, що йшов на зміну капіталізму, сповідували принципи рівності народів і держав на інтернаціональних засадах, рішуче засуджували націоналізм і шовінізм, боролися за визволення пролетарів усіх країн світу від експлуатації, за ліквідацію соціального, колоніального і національного гніту, за справедливі і рівні права усіх народів, у тому числі й кордони, природно займали антиверсальську позицію і розглядали цю систему міжнародних відносин наслідком великих імперіалістичних держав.

III Інтернаціонал, слідуючи радикальним курсом, добивався знищення імперіалізму у революційний спосіб та забезпечення перемоги світової соціалістичної революції шляхом встановлення диктатури пролетаріату. У відозві Виконкому Комінтерну 28 червня 1919 р. Версальський мирний договір з Німеччиною засуджувався, бо він відповідав інтересам англійської, американської та французької буржуазії. Зазначалося, що створені країнами Антанти Версальська система і Ліга Націй спрямовані на те, щоб тримати світ у своїх руках, позбавити Німеччину свободи на світовій арені шляхом відбору її територій, колоній і ринків збуту товарів, накладання контрибуції. Комінтерн виступив проти подібних умов цього договору і закликав робітничий клас усіх країн до єднання і недопущення його розколу у боротьбі проти Версаля. Вимагалось повернути Німеччині Рурську область. Наголошувалося, що у Версальському з Німеччиною, як і у Брестському з Росією договорах, домінували аналогічні грабіжницькі вимоги. В оцінках імперіалізму та його продукту – Версальської системи – позиція лідерів Соціалістичного Інтернаціоналу була близькою до комінтернівської лише у тому, що світова війна і мирні угоди стали наслідком імперіалістичної

політики держав і підлягали перегляду, а сама формація імперіалізму – ліквідації. Усі зусилля II Інтернаціоналу зосереджувалися на прискоренні і всебічному сприянні демонтажу імперіалізму в демократичний і реформаторський спосіб та встановлення соціалістичної парламентської правової системи. Тоді як у діяльності III Інтернаціоналу шлях до перемоги соціалізму лежав через революційну діяльність і встановлення диктатури пролетаріату [1, с.43-45].

Неочікувано з кінця війни у Європі відбулося різке піднесення національно-визвольних змагань, явне переважає національної, патріотичної та державницької ідеології над комуністичними принципами інтернаціоналізму. Національні й державницькі інтереси стали відправним пунктом в діяльності урядів усіх впливових держав та поведінки лідерів усіх націй, які рішуче боролися за визволення і формування власних держав. Зовнішня політика РСФРР швидко повернулася до великодержавницьких і гегемоністських традицій царських часів, маскуючи на цей раз їх під інтернаціональні гасла про неминучість краху імперіалізму як останньої стадії капіталізму та перемоги світової соціалістичної революції. Наслідки більшовизму, як першовідкривача тоталітарної моделі правління державою у світі, не зразу розгадала більшість демократичних, центристських і лівих сил Європи, у т. ч. й Соцінтернаціоналу, що обернулося особливо великими втратами, а часом і трагедією для цивілізації XX ст.

Активна участь Франції та Великобританії в облаштуванні повоєнної Європи, формуванні нових держав, нових кордонів, зокрема й у відродженні Польської держави, визнанні існування Російської держави, вони не приділяли належної уваги встановленню тоталітарної системи управління, особливо у більшовицькій Росії, яка позначалася агресивною внутрішньою і зовнішньою політикою. Оновлені Росія, як і Польща, виявилися найбільш войовничими на континенті. Їхні загарбницькі прагнення різнилися між собою тільки потенціалом і можливостями. Свої слабкості Польща старалася компенсувати за рахунок підтримки Паризької Конференції. На відміну від Росії, у якої світові і регіональні інтереси посідали однаково вагомі позиції, Польща у досягненні своїх державницьких інтересів обмежувалася регіональним рівнем і у цьому відношенні способи їх досягнення мало в чому відрізняли-

ся від РСФРР. З анулюванням Брест-Литовських договорів після капітуляції Німеччини і завдяки сприянню країн Антанти вожді Польщі з листопада 1918 р. вдалися до реалізації великодержавницьких планів, спрямованих на відродження Великої Польщі у східних кордонах 1772 року часів першої Речі Посполитої. Зі свого боку РНК РСФРР розпочала одночасний наступ на захід, замахнулася на світове і регіональне панування під виглядом світової федерації комуністичних республік. Якщо походи на схід здійснювалися Польщею задля відновлення кордонів до першого чи мінімум до другого її поділу у 1793 р., то РНК – на захід заради відродження максимальних кордонів царської Росії. Після проголошення Версальським договором 28 червня 1919 р. другої Речі Посполитої як суверенної і незалежної держави, протистояння двох гегемонів між собою набули особливого загострення. Заручившись підтримкою Франції та у відповідь на агресивне просування Росії на Захід, Польща упродовж першої половини 1919 р. здійснила агресію проти ЗУНР, витіснила з Галичини її армію, повалила її незалежність і захопила у липні 1919 р. всю її територію. Передислокувавши свої сили, вона у листопаді окупувала й інші райони України – Кам'янець, Проскурів, Старокостянтинів, Шепетівку, що не входили до складу Галичини.

На українських і білоруських етнічних землях з перших місяців запровадження Версальського правопорядку проявилися його найбільші суперечності, які підривали стабільність у регіоні упродовж всього міжвоєнного періоду. Позиція учасниць Паризької Конференції, особливо Великобританії, в українському питанні виглядала значно справедливішою від інших країн Антанти, не кажучи вже про російську і польську сторони. У великому шовіністичному хаосі на просторі ЦС Європи країни Антанти послідовно відкидали прагнення Польщі відродити східні кордони до її першого поділу у 1772 р., тобто захопити Східну Галичину, усю підросійську Правобережну Україну по Дніпру без Київського району та основні землі Білорусії, як і намагання Росії повернути до свого складу території від Балтики до Чорного моря, включно з Центральною Польщею. Не підтримуючи такі агресивні наміри обох держав Великобританія рішуче наполягала на проведенні етнічних кордонів між Польщею та Україною й Білорусією. На її вимогу 13 грудня 1919 р. Рада Чотирьох вперше визначила східні кордо-

ни Польщі, зафіксовані у «Декларації про тимчасові східні кордони Польщі». У ній вказувалося, що Польща формується за справедливим принципом: національна держава в межах національної території. В основу її кордонів ліг досить вдалий проект Міністра закордонних справ Великобританії лорда Джорджа Керзона, згідно з яким Західна Галичина ставала складовою частиною Польщі, а Східна Галичина – залишалася у невизначеному статусі.

Після поразки армій Колчака, Денікіна, Юденича країни Антанти змушені були рахуватися з Раднаркомом РСФРР, червона армія якої втретє переможно, підкорила території України та Білорусії і вийшла з початком 1920 р. на кордони колишньої царської монархії. Російська опозиція більшовизму, її війська, на які робила ставку Антанта, були розбиті, доводилося рахуватися з урядом В. Леніна, який до того ж, на початку 1920 р. сам запропонував Британії, Франції і США нормалізувати відносини. На зламі 1919-1920 рр. Росія і Антанта офіційно дійшли згоди з усіх важливих питань міжнародної політики, у тому числі й територіальних у Європі. Серед держав Східної Європи – союзниць Антанти – лише Польща і Румунія продовжували не погоджуватися на кордони по лінії Керзона з Росією і намагалися виправити їх на свою користь.

Раднарком Росії з 1920 р. почав продемонструвати мистецтво компромісів на міжнародній арені. Якщо рік тому він здійснив похід з метою повернути всі території колишньої російської імперії на Заході – від Прибалтики до Чорного моря, що було негативно сприйнято Антантою, яка спільними зусиллями з шістьма народами домагалася витіснити Росію назад у межі 1918 р., то тепер В.Ленін діяв значно гнучкіше: визнав п'ять прибалтійських держав, відмовився від революційного походу в Європу, прийняв лінію Керзона за кордон між Росією та Польщею, тимчасово примирився з Румунією щодо Бессарабії, припинив підтримку національно-визвольної боротьби і втручання у справи Середньої Азії аж до Індії, особливо у Туреччині, що позитивно сприйняла вся Прибалтика, Британія, Франція, США і Румунія. Раднарком РСФРР проголосив мир усім прибалтійським республікам, що унеможливило формування єдиного фронту Антанти, Прибалтики, Білорусії, України проти більшовицької Росії. У свою чергу Антанта наприкінці січня 1920 р. відійшла від повторної реалізації плану 1919 р. – мобілізації і підтримки антибільшовицьких сил на повалення

більшовицької диктатури у цій країні. На початку лютого 1920 р. між Росією і країнами Прибалтики почалися активні переговори про підписання миру. Такі мирні договори було укладено з Естонією, Латвією, Литвою, Фінляндією. Радянська Росія підтвердила повну незалежність Польщі, озвучену ще 29 серпня 1918 р., а також замирилася з Румунією шляхом згоди на входження Бессарабії до її складу.

Зрозумівши, що Антанта у Східній Європі робить ставу саме на Польщу і Румунію, голова РНК РСФРР В.Ленін не тільки активно замирився і порозумівся з цими двома морськими партнерами Антанти, а й на їхню користь поступився Західною Україною, Західною Білорусією, усією Бессарабією та Буковиною. 22 грудня 1919 р., 28 січня 1920 р., у лютому 1920 р. Раднарком Росії звертався до урядів цих двох країн із мирними пропозиціями. Скажімо, РНК Росії запропонувала Польщі 13 пропозицій про встановлення добросусідських відносин. «Рада Народних Комісарів заявляє, – вказувалося у зверненні В.Леніна, Г.Чичеріна і Л.Троцького від 28 січня 1920 р. до уряду Речі Посполитої, – що немає жодного територіального, економічного чи іншого питання, яке не можна було б вирішити мирно, шляхом переговорів, взаємних поступок та угод, як це має місце нині під час переговорів з Естонією» [2, с. 45].

Вказувалося, що безумовне визнання незалежності та суверенітету Польської Республіки ще від 29 серпня 1918 р. із значними територіальними поступками за рахунок України та Білорусії. РНК Росії тепер уже віддавала Польщі всю Східну Галичину і українські території, що знаходилися на 200-250 км східніше від лінії Керзона. Поряд з цим визнавалося прилучення до Румунії величезних територій Габсбурзької монархії, що розпалася, зокрема від Угорщини – Трансільванії, Східного Банату, які разом перевищували 110 тис. кв. км, від Австрії – Буковини, від Болгарії – Південної Добруджі. У зверненнях В.Леніна гарантувалося, що Червона армія не перейде встановленого кордону на білоруському та українському фронтах, збережеться кордон по річках Збруч та Дністер, а також те, що Росія не вступить у союз з Німеччиною проти Польщі.

З подібними пропозиціями про встановлення мирних відносин РНК РСФРР зверталася також до уряду Румунії. У лютому 1920 р. Червона армія отримала наказ припинити активні бойові дії проти Румунії, бо між урядами обох держав почалася підготовка мир-

ного договору. Незважаючи на такі благородні заяви, протягом 1920-22 років переговори між цими двома країнами не раз розпочиналися і постійно переривалися через розходження у питанні щодо Бессарабії. Антанта виступала за включення Бессарабії до складу Румунії, а Росія намагалася повернути цю територію собі. Під час успішних російсько-польських переговорів у Ризі 28 жовтня 1920 р. Антанта визнала право Румунії на Бессарабію, на що російська сторона протестувала у дипломатичній формі без застосування зброї. Поміркована політика радянської Росії на початку 1920 р. дала їй змогу взаємно примиритися з Антантою у Східній Європі. Слова В.Леніна з приводу того, що «міжнародне становище Радянської республіки ніколи не було таким сприятливим і переможним, як нині», цілком відповідали дійсності [3, с. 211].

Країни Антанти і більшовицька Росія погодилися на формування п'яти незалежних прибалтійських держав – Фінляндії Польщі, Естонії, Латвії, Литви, а про Україну та Білорусь питання не ставилось. Треба розуміти, що Антанта і радянська Росія розчленуванням цих двох народів задовільнили власні інтереси, досягали примирення. На початку 1920 р. Росія і Польща погодили між собою кордони. Але як виявилось, обидві сторони паралельно з пошуком мирного компромісу у територіальних питаннях готувалися і до збройного вирішення своїх великодержавницьких інтересів на випадок, якщо протилежна сторона спробує здійснити це ж саме. Войовничіше у цьому відношенні діяла Польща. Начальник польської Держави Ю. Пілсудський продовжував домагатися відновлення східних кордонів Польщі, якщо не в межах до 1772 року (максимальні володіння Польщею українськими та білоруськими землями до першого поділу Польщі), то хоча б в межах 1793 р., до другого її поділу. Починаючи з грудня 1919 і упродовж зими 1920 рр. Польща почала збройно готуватися до вирішення цих завдань. На східних теренах таємно зосереджувалися військові частини проти радянського фронту, які у квітні 1920 р. склали б армію чисельністю 148,4 тис. чол. Крім того, резервний військовий контингент також був значним. Збройні сили Польщі на східному напрямку у Східній Галичині та західних районах Білорусії мали явну перевагу над червоними військами, зосередженими на окупованих центральних територіях України та Білорусії. В умовах стрімкого підйому польського національного відродження, завдяки

великій підтримці з боку Антанти польська еліта на чолі з Ю. Пілсудським, згуртована ненавистю до Росії через ліквідацію Польської держави у другій половині ХУІІІ ст., розчленування і колонізацію, не могли поступити інакше, окрім як вдатися до збройної помсти Росії, видалити її війська і владу з центральних територій України та Білорусії і укласти з ними угоду про федерацію на антимосковській основі. Польща у ході реалізації планів відродження Великої Польщі прагнула сформувати федерацію поляків, литовців, українців, білорусів на противагу соціалістичній федерації більшовицької Росії. Надіючись на підтримку з боку Паризької Конференції, родоначальників Версальського порядку у Європі, Варшава вірила в успішну реалізацію цих великодержавницьких планів. Але країни Антанти, підтримуючи відродження Польської держави, у той же час, перевагу віддавали формуванню її державних кордонів на основі етнічного принципу, особливо їхня позиція була непоступливою щодо її надмірних апетитів на Сході. Для Антанти відносно справедливе територіальне врегулювання серед нових союзників з нею держав було найбільш важливим питанням у порівнянні з іншими. Суперечності між союзними державами та переможеними країнами розглядалися в іншій площині і вирішувалися на користь союзниць, їхні інтереси задовільнялися за рахунок переможених вчорашніх ворогів. Але для Антанти Росія не була ворожою державою, вона залишалася, хоч і дефективним і чужим, але все таки членом Антанти, а Польща являлася любимим дітищем Антанти і «головною опорою» Версальської системи в Європі. Тому у протистоянні між Польщею та РСФРР великі спірні проблеми мали вирішуватися якомога справедливіше в інтересах обох сторін. Країнами Антанти так же не підтримувалися плани Польщі створити велику державу, як і плани більшовицької Росії відвоювати кордони царської Росії у складі з центральною Польщею, Бессарабією та об'єднати їх у єдиній федерації. Завдяки позиції Антанти ні Польщі, ні Росії у війні і протистоянні 1920 р. не вдалося реалізувати плани у повному обсязі. Переважаючу компромісну позицію Антанти часто ігнорували країни, яких це торкалося, у ході задовільненні власних імперіалістичних апетитів. Так, коли уряди радянських Росії і України звернулися до Антанти схилити Польщу до переговорів на умовах, викладених В. Леніним 28 січня 1920 р., прийнятих Францією

і Великобританією, то з боку Польщі ці пропозиції залишилися без відповіді.

5 березня 1920 р. почався збройний наступ польських військ по захопленню центральних територій України та Білорусії. На протестну заяву Наркомату закордонних справ РСФРР і вимогу від польської сторони припинити військові дії Міністерство закордонних справ Речі Посполитої вимагало від Москви визнати усі держави, що утворилися на теренах колишньої російської монархії, у тому числі Україну та Білорусію, а також погодитися з кордонами Польщі станом на 1793 рік. Протягом квітня більшовицька Росія прагнула дипломатичними каналами порозумітися з Польщею, але це не допомогло: стратегічний план Ю. Пілсудського, що передбачав відірвати від Росії Україну та Білорусію і сформувати з них буферні держави із переважанням польського впливу, взяв гору. Антанта відіграла між цими країнами посередницьку роль до початку війни, а після нападу Польщі на Росію стала на бік першої. Ця підтримка здійснювалася без збройної участі, обмежувалась наданням зброї, економічною та фінансовою допомогою.

Польсько-радянську війну 1920 р. не можна розглядати без ролі головного учасника європейської політики – Франції – у відновленні Польської держави та підготовці до захисту її суверенітету. Задля цього на території Франції, починаючи з літа 1917 р., розпочалася підготовка з польських патріотичних сил, розпилених по світу, армії для відродження Польщі. Підготовка польського війська почалася за участі 22 тисяч польських добровольців. Її чисельність у наступному почтійно зростала. Військова підготовка тривала два роки до літа 1919 р. на військових базах Франції, на основі передової зброї та обладнання, за воєнними стандартами і під керівництвом військових кадрів цієї країни, з повним матеріальним забезпеченням. На завершальній стадії підготовки армії командування було передане польським офіцерам на чолі з генералом Станіславом Галлером. Армія отримала назву «Блакитна» через блакитний колір обмундирування її особового складу. За рішенням Паризької Конференції у березні 1919 р. ця армія залізними шляхами через Німеччину була доставлена у Варшаву. Перевезення її завершилося у червні 1919 р. Армія Галлера стала основою збройних сил Польщі, що відроджувалася. Паризька Конференція та сама Франція зобов'язали польську сторону, щоб

«Блакитна армія», чисельність якої досягла 100 тис. чол., використовувалася виключно в разі більшовицької агресії і не дозволялася її участь для вирішення інших завдань, у тому числі й проти українського визвольного руху. Прибувши до Польщі і об'єднавшись з легіонами Ю.Пілсудського, спільна армія зразу ж отримала наказ вирушити до Львова, щоб розгромити українські війська. Опір з боку ЗУНР окупації Польщі був успішним з листопада 1918 р. і тривав до літа 1919 р. Лише за допомогою армії С. Галлера Польщі вдалося у липні 1919 р. повалити українську державність у Східній Галичині і окупувати усю її територію, а згодом Волинь і вийти до міста Рівне. Польські війська просунулися до кордону на річці Збруч, який існував між Габсбурзькою і царською монархіями до кінця 1918 року, і зупинилися. Доля Української галицької армії(УГА) склалася трагічно. Польсько-західноукраїнська війна 1919 р. обійшлася дуже великими втратами для обох її учасниць: загинуло 15 тис. українців та 10 тис. поляків. Українці захищали свою державу, а поляки її зруйнували і окупували. Це надзвичайно негативно позначилося на рівні готовності до спільних дій українських військових частин з польськими, великою мірою підірвало боєздатність українців у війні 1920 року. Ця війна залишила в історії обох народів тяжку спадщину [4, с.456-457].

Зважаючи на успіхи Червоної армії в Україні та Угорської радянської республіки у червні 1919 р. у Словаччині, коли їх об'єднання в Карпатах ставало реальністю з подальшим проникненням до Австрії та Баварії, які також переживали революційне піднесення, країни Антанти 25 червня 1919 р. дозволили Польщі окупувати Східну Галичину при умові надання їй автономії, щоб таким чином усунути можливість для об'єднання радянських РСФРР і УРР для прориву Червоної армії у південну Німеччину. В інформації про агресивні дії проти Галичини до Паризької Конференції польське керівництво звинувачувало Українську галицьку армію у тому, що вона поділяла більшовицькі погляди і тільки й чекала на прихід радянської Росії, щоб спільно вдарити й захопити Польщу, а також і те, що українські військові групи діяли по зв'язочому, як варвари, чинили жорстокі і масові розправи над благородною польською людністю у Галичині. Тому такі акції «Блакитної армії» Польщею виправдовувалися як необхідні для захисту і викорінення бандитизму на території Речі Посполитої, наведення порядку і забезпечен-

ня спокою, щоб у разі нападу більшовицької Росії у тилу Польщі унеможливити виникнення масових антипольських заворушень і повстань.

У середині липня 1919 р. дві армії УГА та уряд ЗУНР перейшли через Збруч на територію УНР і спільно готувалися до захисту Української держави проти більшовицької та польської окупації. Директорія УНР на чолі з С.Петлюрою, що завжди розглядала Польщу прийнятнішим союзником від Росії і весь час прагнула поглибити співробітництво з нею проти білої та червоної РСФРР, тривалий час готувалася до спільного військового звільнення України від більшовицької окупації. Українські лідери розуміли, що відновлювана Антантою Реч Посполита не буде віддана більшовицькій Росії на її поглинання. Активна чи пасивна політика Польщі проти Росії завжди розглядалася корисною для українських національних інтересів, у тому числі й на міжнародній арені. Тим більше в умовах, коли армії УНР та ЗУНР були знекровлені і вже не могли протистояти на 3-4 фронтах, проти білої, червоної Росії, Польщі й Румунії. Голова Директорії УНР С.Петлюра та Начальник Польської держави Ю.Пілсудський 22 квітня 1920 р. уклали таємний Варшавський договір. Його слід розцінювати як воєнно-політичний союз Директорії та Польщі, що передбачав спільну боротьбу проти більшовицької Росії. За ним Польща визнавала УНР самостійною державою у межах Центральної України. Тобто, Польща відмовлялася від відновлення її східних кордонів 1772 року до першого її поділу. Директорія, у свою чергу, визнавала Східну Галичину, значну частину Волині, Підляшшя та Поділля складовою частиною Польщі, тобто визнавалися кордони Речі Посполитої після другого її поділу у 1793 році. Договір був тактичним документом для обох сторін, але при визнанні Східної Галичини у складі Польщі Директорія відмовлялася від Акту про соборність українських земель. Крім того, обумовлювалося забезпечення харчами збройних сил Польщі за рахунок України.

При всіх суперечностях думок і різних позицій фахівців, більш позитивні ніж негативні оцінки цього міжнародного акту в історії українських визвольних змагань переважають. Ця угода УНР і ЗУНР з Речю Посполитою виявилася єдиною серед країн Антанти, яка служила й українським інтересам. Слід віддати належне історичу полоністу І.Т.Лісевичу за його ретельне вивчення Варшав-

ського договору та умов його реалізації. Для української сторони це був вибір без вибору. Подібна угода з Польщею, улюбленицею Антанти, давала шанс УНР показати, що вона є союзницею Антанти у боротьбі проти імперіалістичної політики більшовицької Росії. У розвиток цього Договору у травні велися переговори про укладання торгівельно-економічної угоди між двома країнами, яка не вступила в дію через бойові дії на території України і падіння УНР.

На фоні того, що уряди ЗУНР та УНР не могли долучитися до участі у роботі Паризької мирної конференції та Ліги Націй, цим договором виразно підкреслювалося, що Україна не належала до табору переможених, боролася за свою державність, не порушувала національних і державних прав інших народів.

25 квітня 1920 р. 20-тисячна польська і 15-тисячна українська армія під загальним польським командуванням перейшли в наступ у напрямі України і Білорусії. 28 квітня Ю.Пілсудський звернувся до населення України з заявою про визнання її незалежності, наголошував, що польська армія перебуватиме в Україні доти, доки українська адміністрація не візьме в свої руки всю повноту влади. Значно перебільшеними виглядають дані про те, що у цю війну вступило 65-тисячне польське та 25-тисячне українське військо. У свою чергу С.Петлюра створив Центральний український повстанський комітет, до якого ввійшли основні партизанські загони (Коцура, Верещака, Струка, Мордалевича, Тютюнника, Ангела, Соколовського та сотень інших), метою яких було підтримати визвольний рух в Україні. Із вступом армії Петлюри в Україну до неї приєдналися основні отамани повстанців. Загалом усе усе було значною силою, але з точки зору можливостей регулярної армії мало лише допоміжне значення. Політика Польщі та Росії щодо України мало чим різнилася. Перша визнала Центральну Україну незалежною державою, але почала війну проти Росії не заради української незалежності, а тому, що сама прагнула відновити кордони Польської держави навіть у межах 1772 р. (включити до свого складу всю Правобережну Україну), і як мінімум у межах після 1793 року. Росія ж погоджувалася, щоб уся Східна Галичина відходила до складу Польщі, а решта України – до Росії. Польсько-радянська війна 1920 р. – це війна за українські землі, а не за її визволення. Вона була загарбницькою з обох сторін [5, с. 212].

Завдяки явній перевазі армії Речі Посполитої та УНР на всій лінії Західного і Південно-Західного фронтів, польсько-українські війська швидко просувалися на схід і 7 травня 3-а армія Польщі заволоділа Києвом. Були вжиті спроби відновити кордон по Дніпру через Україну та Білорусію, як це було до 1772 року. Кількатижневе перебування польських військових у столиці УНР було позначене конструктивним, творним і виваженим ставленням до потреб міста та його цивільного населення. мирних жителів. Це ніяк не може порівнюватися з поведінкою військ країни загарбника і окупанта.

Саме в цей час, 27 травня 1920 р., у Лондоні успішно завершилися англійсько-російські переговори. Обидві сторони погодилися встановити кордон між Польщею та Росією навіть із значними поступками від лінії Керзона на користь Польщі, абе без права на відокремлення білоруських та українських земель від радянської федерації. Окрилені успіхом правителі РНК РСФРР негайно приступили до реалізації цих домовленостей. Війська Польщі та Директорії не мали достатніх резервів, щоб надійно обороняти усю лінію фронту у Наддніпрянській Україні та Білорусії проти утримували передові рубежі. Поповнена, починаючи з середини червня, свіжими резервами, особливо 1-ю кінною армією, сформованою на Кубані і Дону легендарним командармом Думенком, Червона армія з 5-го червня 1920 р. розпочала контрнаступ, у ході якого 12 червня було захоплено Київ, а у подальшому завдяки глибоким проникненням кавалерії 1-ї кінної армії вдалося порушити їхню лінію оборони, через що армія швидко почала відкочуватися на захід. Польська сторона не мала резервів для закриття проривів, вчинених радянськими військами. Армія Директорії УНР також відступала в райони Кам'янця.

Рада оборони Польщі на чолі з Ю.Пілсудським звернулася 1 липня 1920 р. до Антанти за допомогою проти більшовицької загрози. Представники останньої виявили готовність захищати Польщу, якщо та визнає лінію Керзона кордоном Польщі та Росії. 10 липня 1920 р. на конференції у м. Спа (Бельгія) між Британією та Польщею був підписаний договір, згідно з яким уряд Польщі погодився зі східною лінією кордону, визначеною декларацією Верховної Ради Антанти від 8 грудня 1919 р., так званою лінією Керзона та зобов'язувався прийняти будь-яке рішення Антанти щодо

майбутнього статусу Східної Галичини. З боку польської сторони цю угоду підписав Прем'єр-міністр С.Грабовський. Нотою від 12 липня Дж.Керзон вимагав від РСФРР не допустити вступу Червоної армії у Східну Галичину. В порядку виконання цього договору Британія розпочала 12 липня з Росією переговори про умови перемир'я з Польщею. Росія 16 липня погодилася на перемир'я і запропонувала умови В.Леніна про кордони, вигідніші для Польщі від умов Британії. Москва пообіцяла відступити від лінії Керзона на користь Польщі. Але вести переговори запропонувала без участі посередників (Фінляндії, Литви, Латвії, Східної Галичини) як того добивалася Британія і не у Лондоні, а у Мінську. Польща відмовилася від цього. У кінці липня Червона армія захопила територію Білорусії та України і готувалася до походу в Західну Україну, Західну Білорусію і Польщу. Упродовж 24 липня – 20 серпня більшість повітів Східної Галичини було захоплено червоними.

У зверненні РНК РСФРР від 20 липня 1920 р. за підписом В.Леніна, Л.Троцького, Г.Чичеріна, Д.Курського, Л.Фотієвої до трудящих Росії та України про основні напрями зовнішньої політики уряду відверто вказувалося, що більшовики відмовляються від встановлення кордону між Росією та Польщею по лінії Керзона, і пропонують перенести його на схід за рахунок поступок українськими та білоруськими землями. «Ми повторюємо те, про що говорили не раз: між Росією і Польщею немає ні одного питання, яке не можна було б вирішити мирно на користь обох сторін. Територіальне питання не може бути для нас важким. Спільно з справжніми представниками польського уряду ми без ускладнень встановимо кордон Польщі, що відповідатиме інтересам польського народу більше від того кордону, що встановлює маршал Фош...

Це особливо чітко видно на прикладі Холмщини, де володарі Антанти провели прикордонну лінію по живому тілі Польщі, в традиціях їхнього колишнього союзника – царизму. Справжні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо спільно з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів (підкреслено нами – М.Д.), які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти, однаково ворожі і ненависні трудящим як Польщі, так і Росії» [6, 1) с. 102; 2) с. 57].

Більшовицька влада Росії та України здійснила вагомі кроки по захопленню не тільки західних земель України і Білорусії, але й

Польщі та запровадженню на їх території радянської форми правління. Наспих сформовані у червні-липні Галицький революційний комітет (голова В.Затонський) та Польський революційний комітет (голова – Ю.Мархлевський, члени – Ф.Держинський, Ф. Кон, Е Прухняк, І.Уншлихт) мали стати органами революційної влади у Галичині та Польщі після їх «визволення» Червоною армією. Радянська Росія інспірувала проголошення 15 липня у Східній Галичині (столиці Тернополі) незалежної Галицької соціалістичної радянської республіки, вся влада в якій передавалася Галревкому. Його очільник В.Затонський з цього приводу заявив про цілковиту солідарність з урядом РСФРР, скасував усі досі прийняті рішення ЗУНР і звернувся до Росії подати допомогу у будівництві Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Створений у Москві 31 липня Польський ревком взяв курс на радянізацію Польщі та її союз з Росією для будівництва Польської Соціалістичної Радянської Республіки. Після взяття 28 липня 15-ю Червоною армією промислового центру Польщі – Білостока 2 серпня було оголошено про формування тут Польревкому, який проголосив себе революційною владою і почав створювати органи радянської влади на території Польщі. На його діяльність Москва виділила 30 липня 1 млрд крб. Насамперед передбачалося формування окружних ревкомів [7, 1] с. 244]. Плани більшовизації Польщі продовжували набирати обертів: 23 вересня Реввійськрада РСФРР видала наказ про формування Польської Червоної армії. Такі дії Москви впливали із стратегічної установки про забезпечення перемоги соціалістичної революції у Польщі та успішного походу Червоної армії в Німеччину для здійснення цієї ж місії.

Польщі нічого іншого не залишалось, як погодитися 22 та 27 липня на переговори з РНК РСФРР, яка 23 липня вдруге запропонувала їх розпочати, а тим часом чекала на рішення Антанти та готувала свою повноважну делегацію. 1-го серпня обидві сторони обрали м. Мінськ місцем для переговорів. Країни Антанти спробували полегшити становище Польщі, підштовхуючи Румунію вступити у війну проти Росії. Оскільки остання на це не погодилася, бо радянські війська не вдавалися до повернення Бессарабії, то у такій ситуації країни Антанти і Польща вжили спільних рішучих заходів, щоб унеможливити перемогу більшовизму в Східній Галичині та в Польщі. Британія запропонувала своє посередництво для

встановлення миру між РСФРР та Речю Посполитою. Але Москва відхилила таку пропозицію, бо війська радянських Росії, України і Білорусії упродовж липня 1920 р. розгромили польську армію і готувалися до захоплення центральної Польщі. Тоді Британія, Франція, США 4-6 серпня 1920 р. направили ультиматуми Росії з вимогою припинити наступ Червоної армії. Дж. Керзон від імені Британії повідомляв: якщо Росія вступить в етнографічні кордони Польщі, то ці три держави оголосять радянській Росії війну. 5 серпня Польща і Росія одночасно погодилися на мирні переговори у Мінську. 12 серпня 1920 р. РНК РСФРР, не зупиняючи наступу своїх військ, висунула умови перемир'я, в яких радянський уряд погоджувався на вигідніші кордони для Польщі, включаючи до її складу Західну Україну і Західну Білорусію, ніж це зробила Британська місія на Паризькій Конференції (лінія Керзона). Місцем переговорів мав стати Мінськ, їх початок – 11 серпня [8].

Командуючі збройними частинами, які наступали на Варшаву, М.Тухачевський, С. Будьонний та К.Ворошилов у телеграмі до II-го конгресу Комінтерну (середина серпня 1920 р., Москва) наголошували, що кінармійці не вкладуть шаблі у піхви, поки над Варшавою, Берліном, Парижем і Лондоном не замайорять червоні прапори [9].

Але сталося нечуване. Упродовж 13-16 серпня польсько-українські війська розгромили частини Червоної армії, які перебували уже на відстані 25-30км від Варшави, і почали активно переслідувати хаотично відступаючі червоні частини аж до середини жовтня. Армія УНР у складі 6 дивізій відіграла велику роль у цій тяжкій перемозі. Польсько-українські війська у цій битві втратили близько 14,5 тис. чол., а радянські – до 25 тисяч, 60 тис. червоноармійців потрапило у полон, понад 50 тис. чол. перейшли на територію Східної Пруссії, де були інтерновані. Червона армія чисельністю 130 тисяч осіб, серед них і 1-а кінна армія, після битви на Віслі перестала існувати. Зазнавши 13-16 серпня 1920 р. тяжкої поразки більшовицькі війська відкочувалися на схід і не могли змінити ситуацію. Резерви були відсутні, бо зосереджені на півдні частини готувалися до штурму Криму, де окопалися значні війська Врангеля, і відривати військові частини звідти РНК та РВР відмовили. Завдяки потужному контрнаступу і перемозі на Віслі у середині серпня 1920 р. польсько-української армії плани РНК РСФРР захопити і

більшовизувати Східну Галичину та Польщу стало неможливо. Упродовж вересня Червона армія продовжувала відступати, а польські війська, користуючись цим, захоплювали значні території України і Білорусії, що знаходилися далеко східніше від колишнього кордону між Габсбурзькою та Російською монархіями [10].

«Чудо на Віслі», так образно оцінюється ця перемога в історичній літературі та суспільно-політичному житті Польщі. Внесок українських патріотів у нею був значним. Політична обстановка змінилася не на користь РНК РСФРР. 17 серпня у Мінську почалися переговори. Оскільки делегації урядів УНР та ЗУНР (на чолі з С. Шелухіним та К. Левицьким) не були допущені до переговорів ні у Мінську, ні у Ризі через незгоду на це трьох представників радянських республік – РСФРР, УСРР та БСРР, то польська сторона під час першого засідання порушила питання про те, що не має права вести переговори з делегацією УСРР, яку вважала частиною РСФРР. «Запевнення» делегації Польщі головою делегації РСФРР К.Данішевським про те, що УСРР є незалежною державою, а не складовою РСФРР що між радянськими Росією і Україною «федеративні відносини ще не встановлені, і що навіть перебуваючи у федеративному зв'язку з РСФРР, Українська Соціалістична Радянська Республіка зберігає свою незалежність» були вислухані, але не прийняті.

Під час другого засідання 19 серпня делегація РСФРР змінила свою позицію, висунувши 11 нових пунктів, якими Росія визнавала незалежність Речі Посполитої, відмовлялася від контрибуцій, умовою формування остаточного кордону з Польщею пропонувалося в основному по лінії Керзона, лише з незначними відхиленнями на користь Польщі в районах Білостока і Холма. Дані пропозиції приймалися польською стороною. Але інші вимоги, що торкалися, зокрема: обмеження чисельності збройних сил Польщі до 50 тис. чол.; проведення у Польщі політичної та військової амністії, повернення Україні і Білорусії реквізованого майна і інвентаря; наділення урядом Польської Республіки селян і батраків землею; надання РСФРР і УСРР права вільного транзиту через Польщу; передачі у володіння РСФРР залізничною ділянкою Воловицьк-Білосток-Граєво, то польська сторона під час третього засідання 23 серпня ці пункти відхилила. Мотивація польської сторони була наступною: Росія намагається нав'язати Республіці Польща мир,

який обмежить її незалежність і поставить під її протекторат; вимагає одностороннього зменшення збройних сил Польщі; втручається у її законодавство, виступаючи в ролі «опікувача» окремих класів польського народу; прагне заволодіти залізничною ділянкою. На думку Польщі, цей «ганебний мир» став би джерелом нових війн у майбутньому, тому пропозиції до миру, запропоновані РСФРР, оголошувались неприйнятними. 25 серпня під час четвертого засідання польська делегація заявила, що не погоджується з попереднім повідомленням делегації РСФРР про те, що БСРР, УСРР є незалежними. З цією «удаваною» позицією, як і з іншими 11 пунктами делегації РСФРР вона не погодилася. На 5-у засіданні 2-го вересня сторони домовилися перенести переговори до Риги, делегації роз'їхалися по домам.

Успіхи у відносинах обох країн диктувалися становищем на фронтах війни. Перевага Росії, що тривала до липня, дозволяла їй реалізовувати плани по радянизації Східної Галичини і навіть Польщі, а серпневі і вересневі успіхи армії Польщі, а також активні бойові дії військ УНР і БНР проти Червоної армії упродовж жовтня 1920 – квітня 1921 рр., змусили РСФРР погоджуватися на вигідні для Польщі, а значить і для Антанти, умови перемир'я і на перенесення місця ведення переговорів з Мінська до нейтрального для обох сторін міста – Риги. Війська Речі Посполитої зайняли 15 жовтня й Мінськ, але через два дні його залишили, бо 17 жовтня в силу вступали прелімінарні умови миру та Договір про перемир'я, укладені у Ризі.

На жаль, військові успіхи кожної з цих сторін не впливали на долю України, її народу та земель. Державницька еліта України весь час шукала надійної міжнародної підтримки. Але для досягнення цього в українських діячів були невеликі можливості, бо стратегічні інтереси країн Антанти, Росії, Польщі і Румунії носили антиукраїнське спрямування. У геополітичному вимірі Росія, як уособлення імперії і важлива союзниця Антанти, а Польща й Румунія, як слабкіші, що відроджувалися й територіально розширювалися при підтримці Антанти, належали до країн із подібними міжнародними інтересами. Тому надмірні прагнення першої приєднати до себе всю Україну, Білорусію і Бессарабію, а Польщі – щонайменше Східну Галичину, а за вдалого збігу обставин, то і всю Правобережну Україну, як і плани Румунії щодо Трансністрії

викликали незгоду серед країн Антанти, але не протести і рішучі заперечення. У всіх поміркованих і обґрунтованих прагненнях союзниці Антанти отримували з її боку обов'язкову підтримку. У політиці Антанти завжди демонструвалася позиція примирення і компромісу як під час воєнних успіхів Росії чи Польщі одна проти одної, під час переговорів між ними та встановлення кордонів, так і положень щодо мирних угод і договорів. У кожному випадку загострення відносин врегульовувалося дипломатичними методами. У ході польсько-радянської війни, у трикутнику відносин Антанта-Польща-Росія інтереси України, Білорусії не потрапляли до центру уваги. Якщо інколи хтось із трійки їх порушував, то інші два партнери їх тут же нівельували і відкладали. Вище уже зазначалося, що серед країн Антанти Великобританія найбільш об'єктивно і справедливо підійшла до розв'язання польсько-російських суперечностей. В основу її пропозиції про встановлення кордонів від 8 грудня 1919 р. було покладено етнографічний принцип проживання польського та українського етносів. Тобто політичний конфлікт навколо кордонів між Польщею та Росією вирішувався на основі етнічного розмежування між польським та українським та білоруським народами. Перший з них фігурував як державотворний у Речі Посполитій, а два другі у складі РСФРР як поневолені, бездержавні. Східні кордони Польщі пропонувалося провести по лінії Гродно-Ялівка-Немирів-Брест-Литовський-Дорогуськ-Устілуг, східніше Грубешева, через Крилов, західніше Рави-Руської, східніше Перемішля, до Карпат і далі понад Буковиною по Дністру до Чорного моря. Це оптимальна межа розселення польського та українського етносів. Але на жаль, у творців нової Європи чомусь інтереси націй панівних (польської, російської) та колоніальних (української, білоруської) сприймалися з діаметрально протилежних позицій. Зрозумілими були б підходи Антанти до українсько-російських етнічних кордонів та проведення розмежування між цими двома націями, урівноваження політичних інтересів обох цих націй. У той же час нелогічною виглядала підтримка Антантаю інтересів Росії у суперечностях про українсько-польські етнічні кордони. Або й те, що Антанта займалася розвитком державницьких процесів у самій Росії та Польщі і не реагувала належним чином на боротьбу в Україні та Білорусії, яка носила антиколоніальне, антиімперіалістичне й антитоталітарне спрямування,

серцевиною яких була боротьба за державність. Політика Версальського облаштування Європи була пронизана двоякістю: для одних націй підтримка і панування, для інших – поневолення і бездержавність.

Визначальними ознаками українського визвольного руху протягом 1917-1922 рр. були не стільки антагонізм та роз'єднаність, скільки масовість, єдність української інтелігенції, селянства і свідомих мас міста у боротьбі як проти більшовизації, націоналізації, конфіскації, так і проти відновлення монархічного режиму на чолі з Денікіним чи Врангелем. Усі потоки українських визвольних змагань: унеерівський, народно-демократичний, гетьманський(козацький устрій), соціалістичний мали широку соціальну базу в українському суспільстві і періодично переважали залежно від внутрішнього, а ще більше від міжнародного чинника. І вже в межах цієї шкали цінностей виникали суперечності, формувалися різні позиції. У Центральній Україні не мали підтримки більшовизм, монархізм Росії та русифікація, а в Галичині – загарбницька політика Польщі та полонізація. І як не парадоксально, саме ці сили завдяки підтримці Антанти здобули перемогу: в Центральній Україні – радянська Росія, в Галичині – Польща. Це пояснюється тим, що країни Антанти були неспроможні чинити опір більшовицькій Росії у Центральній Україні, а більшовицька влада – таким же чином діяти у Галичині проти Польщі.

Армія УНР була укомплектована головним чином з українських воєнків, учасників Першої світової війни, загальна чисельність яких досягала 30 тис. чол. Вони успішно боролися за ЗУНР та УНР у 1918-1919 рр., пройшли бойове гартування у боротьбі проти білої та червоної армій Росії, але у війні на боці Польщі у 1920 р. не змогли проявити свою боєздатність на повну силу. Цьому завадило багато факторів: захоплення Польщею Галичини у липні 1919 р. і знищення ЗУНР. УГА готова була воювати в союзі з будь ким проти Польщі за втрачену рік тому Галичину. У пошуках союзників проти Польщі командування УГА, що знаходилася на території Центральної України, вступило 6 листопада 1919 р. у воєнний союз з армією А. Денікіна. Після його поразки під Москвою Галицька армія 20 лютого 1920 р. перейшла на бік Червоної армії РСРФР на одних і тих же умовах, щоб спільно повести боротьбу проти Польщі за визволення Східної Галичини. Коли ж більшовицькі чекісти, отримавши

в свої руки цю армію (15,4 тис. чол.), розстріляли її командира Й. Микитку та начальника штабу Ціріцу, видалили войовниче налаштованих противників федерації України з Росією і створили на її базі три бригади Галицької армії у складі 12-ї та 14-ї армії радянської Росії, які готувалися до нападу на Польщу, тому ці три бригади підкорилися наказові С.Петлюри від 23 квітня про підпорядкування йому УГА, і таємно перейшли в Галичину, де з'єдналися з армією Директорії і включилися у спільний з польськими військами визвольний похід в Україну. Відповідно до Українсько-Польської воєнної конвенції від 24 квітня 1920 р. 2 дивізії армії УНР передавалися у розпорядження польського командування. Союз Директорії УНР з Польщею з квітня 1920 р. став для УГА складним випробуванням. Не усі частини УГА відгукнулися на заклик С.Петлюри і перейшли до армії УНР, а потім успішно боролися у 1920 р. разом з унеерівською та польською армією проти червоної Росії. Крім того, Польща у цьому складному періоді продовжувала діяти не як рівноправний союзник. Військове керівництво Польщі не допстило основний контингент УГА, насамперед офіцерський, до спільного походу проти Росії через ненадійність і прагнення до самостійної боротьби за Українську державу на усіх її теренах. Значну частину вояків УГА влада Польщі інтернувала, розмістила їх у таборах для військовополонених. Так, у травні 1920 р. польська сторона інтернувала 1-у та 3-ю бригади УГА в районі м. Гайсин на Вінничині. 15 липня польські військові арештували міністрів УНР у м. Станіслав і вивезли їх до м. Тарнов (Польща). Після завершення війни з Росією інтерновані особи могли переселитися до інших країн – Чехії, Югославії, Болгарії, Німеччини, але не могли повертатися і залишатися в окупованій Польщею рідній Галичині. Польсько-західноукраїнська війна 1919 р. та усі суперечливості у взаєминах 1920 року залишаються до нинішнього часу недо-розв'язаними, кидають тінь на Варшавський договір, як і на політику Польщі щодо Української соборності та незалежності. І досягти компромісу та примирення через це навіть заради майбутнього дуже важко.

Польсько-радянські переговори відновилися у Ризі лише 21 вересня, після того як туди прибула радянська делегація 12 вересня і польська делегація лише 19 вересня. Як виявилось, РСФРР була не в змозі змінити воєнну ситуацію на свою користь, тим біль-

ше коли на півдні серйозну проблему складала армія Врангеля. Радянська сторона запропонувала 28 вересня Польщі досить вигідний проект мирного договору і просила його підписати до 5-го жовтня. Польська сторона з ним не погодилася і внесла 2 жовтня нові умови про кордони, з чим Москва тут же погодилася. Південна частина польсько-радянського кордону проходила значно східніше від лінії Керзона, а у північній частині суміжна територія Росії з Литвою передавалася до Польщі і таким чином Литва відрізалися від Російської федерації. Відповідно до цих нових мирових пропозицій РСФРР значно поступалася у питанні кордонів на користь Польщі, взамін за визнання останньою легітимності УСРР і БСРР та припинення війни. Завдяки таким умовам прискорилося завершення розпочатих ще у липні 1920 р. у Мінську таємних переговорів. Радянські Росія і Україна 12 жовтня підписали з Польщею компромісні прелімінарні умови миру, а 18 жовтня Договір про перемир'я. Обидва документи були ратифіковані УСРР 20, Польщею – 22 та Росією – 23 жовтня і набули чинності 2 листопада 1920 р.

Важливо при цьому зазначити, що Речь Посполита підписала з Литвою 7 жовтня 1920 р. у Ризі угоду про демаркаційну лінію між обома країнами, відповідно до якої місто Вільно (Вільнюс) переходило від Польщі до складу Литви.

Польсько-радянська війна з квітня по жовтень 1920 р. була тяжкою. Втрати польської сторони склали 184,3 тис. чол. Дані про втрати українських героїв не зафіксовані. Втрати радянської сторони були значними, але точні дані також невідомі. Високою була смертність серед військовополонених. Серед 196 тисяч полонених Червоної армії у Польщі померло 60 тис. осіб. До РСФРР з Польщі повернулося 75,7 тис. військовополонених та 41 тисяча інтернованих червоноармійців у Німеччині. У радянській Росії було біля 60 тисяч польських військовополонених. З них на батьківщину до кінця 1921 р. повернулося 27,6 тис. чоловік. Решта померла [11].

Підписання основного договору у Ризі планувалося на 17 листопада 1920 р., але переговори затягнулися через активні антибільшовицькі дії з боку Польщі, УНР та БНР. Країни Антанти здійснювали переозброєння польської армії, зміцнювали єдиний антибільшовицький кордон від Балтійського до Чорного морів, не виключався новий похід проти РСФРР. Радянська сторона розумі-

ла ситуацію і робила все для прискорення підписання цього договору. Інші не поспішали з цим. Попередні умови про перемир'я від 12 жовтня 1920 р. незмінно лягли в основу Ризького мирного договору між РСФРР (за повноваження уряду БСРР) та УСРР, з одного боку, та Польщею, з другого боку, який було підписано 18 березня 1921 року. Ст.1 припинявся стан війни між договірними сторонами. Ст.2 встановлювалися взаємоприйнятні кордони між РСФРР, УСРР, БСРР, з одного боку, та Речю Посполитою, з другого боку. Кордони між РСФРР, УСРР і БСРР, з одного боку, та Польщею за посередництва Антанти, з другого боку, були погоджені у Мінську шляхом компромісу між обома сторонами. Вони посувалися на користь Польщі значно східніше від лінії Керзона 1919 р. на 200-250км і відповідали умовам, що висувалися РНК РСФРР у липні 1920 р., тобто кордонам після другого поділу Речі Посполитої у 1793 році. Заселені переважно українцями та білорусами Західна Україна, Західна Білорусія, Волинь відходили до Польщі.

Обидві сторони зобов'язувалися після ратифікації договору не втручатися у внутрішні справи одна одної і не підтримувати чужих збройних акцій проти іншої сторони. «Росія і Україна, – зазначалося у договорі, – відмовляються від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від цього кордону. З свого боку, Польща відмовляється на користь України і Білорусії від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на схід від цього кордону» [12, с. 214].

Москва вимушено пішла на такі поступки. У відповідь Варшава відмовилася захищати інтереси УНР та БНР як суверенних держав. Польща визнала у Ризі незалежність УСРР та БСРР, погодилася припинити діяльність органів влади та організацій УНР на своїй території. Варшавський договір Петлюри-Пілсудського втратив чинність. Обидві сторони зобов'язалися поважати державний суверенітет і не втручатися у внутрішні справи одна одної, не створювати і не підтримувати організацій, які боролися з другою стороною. РСФРР, УСРР, БСРР відмовилися від претензій на території, що лежали західніше від проведеного кордону, відповідно до положень Ризького мирного договору, тобто від лінії Дж. Керзона, визначеної за етнічним принципом. Польща відмовилася від земель на схід від встановленого у 1921 р. кордону майже до середнього Подніпров'я, що входили до першої Речі Посполитої до 1793 р. Була передбачена процедура оптації громадян. Російська сторона зо-

бов'язувалася виплатити Польщі 30 млн. крб золотом, передати залізничний рухомий склад та інше майно на суму 18,245 тис. крб золотом. Польща звільнялася від боргів царської імперії. Передбачалося укладання двосторонньої економічної угоди, встановлення дипломатичних відносин (у серпні 1921 р. між Польщею та РСФРР, а 6 жовтня 1921 р. між Польщею та УСРР). Договір було ратифіковано ВЦВК РСФРР 14 квітня, сеймом Речі Посполитої – 15 квітня, ЦВК УСРР – 17 квітня 1921 р. Договір вступив в силу 30 квітня 1921 р. Війна між обома країнами завершилася.

Країни Антанти відігравали важливу посередницьку роль упродовж усього тривалого процесу відродження Польщі, їхня роль була значною у припиненні польсько-радянської війни та мирному врегулюванні двосторонніх відносин. У той же час учасники Паризької конференції у цьому змагальному двобої між Польщею та Росією за оволодіння Україною і Білорусією, за домінування цих держав у Східній Європі так і не спромоглися хоча б частково відстояти інтереси українського та білоруського народів, не кажучи вже про збереження Української та Білоруської держав. У кінцевому підсумку вони з позицій переможця поступово задовільняли агресивні інтереси Росії та Польщі шляхом поділу між ними українських етнічних земель.

Плани обох сторін – Другої Речі Посполитої та РСФРР – не вдалося реалізувати у повному обсязі, що відобразилося під час переговорів про мир та й серед положень Ризького договору. Територіальне питання було вирішене з позицій сили. Кордони визначалися по лінії проходження фронту. Польща отримала $\frac{1}{2}$ території Білорусії та $\frac{1}{4}$ території України. Західні українські землі, що склали $\frac{1}{4}$ етнічних земель усієї України, ставали складовою частиною Польщі (Західна Україна, Західна Волинь, Надсяння, Підляшшя, Західне Полісся, Холмщина), Румунії (Північна Буковина, Південна Бессарабія), Чехословаччини (Підкарпатська Русь) без жодних автономних прав. Західна Білорусь та Західна Україна, загальною площею 180 тис. кв. км з населенням майже 14 млн. чол. (біля 3 млн. білорусів та майже 5 млн. українців) перейшли до складу відродженої Польської держави. Це статистичні дані Польщі. Насправді польський етнос складав значно меншу частку. 64% населення Східної Галичини становили українці (6 млн. чол.), а поляки – 25% (3 млн. чол.) [13, с. 31,33].

Реч Посполита знову стала багатонаціональною, в якій поляки склали понад 60% населення. На зразок РСФРР Польща вдалася до рішучої їх колонізації як відсталих, недорозвинених і другорядних етносів, представників «диких окраїн». Під окупацію більшовицької Росії потрапило понад 3/4 території України (Східна і Центральна Україна, південне Полісся, південна Гомельщина, Стародубщина, частини Курщини, Воронежчини, східний Донбас, Таганрожчина, Кубань). Хоча становище західних українських земель було не гіршим, а в перспективі ставало кращим, ніж в проголошеній УСРР у складі радянської федерації чи у складі СРСР, все ж і на цих українських територіях також запанувала чужа державна політика, у якій потреби автохтонного населення не бралися до уваги. Росія і Польща відіграли основну роль у ліквідації української державності. Лідери ворожих для України держав брехливо залякували країни Антанти та їхніх союзниць, що піднесення України посилить Центральні держави – Німеччину, Австрію, Угорщину, з якими в Україні склалися кращі взаємини. Це викликало певне занепокоєння Франції, Британії, Росії, Польщі, Чехословаччини і Румунії, але не стало основним аргументом для того, щоб гальмувати і не підтримувати державотвірні процеси в Україні. Справжня проблема крилася у тому, що збройну перемогу над Україною вчинила Червона армія РСФРР, яка до осені 1919 р. складала більше 1,5 млн. чол., а весною 1920 р. – майже 3,5 млн. чол. під командування 50 тис. колишніх царських офіцерів. Ні у 1919 р., ні у 1920 р. в УНР не було збройних сил для відстоювання незалежності. Наприкінці 1920 р. командувач Червоної армії Л.Троцький визнавав: «Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії» [14, с. 465-466].

Країни Антанти на війну заради народу, який входив до цього часу до складу царської Росії, з такою сильною у військовому відношенні РСФРР не могли наважитися. Максимум, до чого вони вдалися, це сформували надійний санітарний кордон проти Росії від Прибалтики до Румунії на Чорному морі. Це була головна і єдина причина поразки української національно-визвольної боротьби проти РСФРР. Усі інші фактори: слабкість збройних сил і державного устрою, значна патріотичних сил, певна неконсолідованість суспільства і політичної еліти відігравали другорядну роль. Руйнації

української державності сприяла більшовицька політика Росії, потенційною союзницею якої залишалася Антанта. Причому примирення цих сторін значною мірою відбувалося на антиукраїнському підґрунті.

Четвертування українських земель відбувалося шляхом синхронізованого прийняття міжнародних угод з боку Франції, Британії і Росії. Започаткувалося це 1 червня 1919 р. Воєнно-політичним і господарським договором радянської Росії і радянської України, а завершилося Ризьким мирним договором 18 березня 1921 року. Ініціатором і головним виконавцем поділу країни була Росія, яка протягом 1918-1920 рр. тричі(деякі фахівці вважають, що чотирирази) захоплювала основні українські землі і кожного разу ініціювала питання про передачу західних земель союзникам Антанти – Польщі, Польщі, Чехії. Рішення Паризької Конференції також приймалися не на користь українських державних інтересів. Політика Антанти щодо української державності формувалася з огляду на національні і геополітичні інтереси її союзниць – Росії, Польщі, Румунії, Чехії. Країни Антанти зміцнювали своє панування у ЦС Європі шляхом посилення союзниць за рахунок земель інших народів. Відмова у визнанні українського визвольного руху найбільше сприяла згуртуванню цих країн навколо Антанти і була найліпшим шляхом до порозуміння з будь якою владою Росії. Антанта і радянська Росія порозумілися між собою на основі компромісного задоволення територіальних інтересів кожної із сторін. Тому відносини України з державами Антанти, як і з Росією, Польщею, Румунією у 1918-1922 рр. позначені переважно негативними тенденціями.

В історії не було прикладів, щоб у суцільно ворожому оточенні новонароджена держава, що, до того ж, пережила чотирирічну світову війну, досягла перемоги над сусідніми ворогами її незалежності. Однак, варто було Україні надати незначну міжнародну допомогу і вона перемкагала. Досить було Центральним державам підтримати молоду державу у Бресті, визнати її незалежність, щоб процеси державотворення здобули перевагу над зазіханнями ворогів-сусідів. Україна не отримала підтримки від переможців у війні. Треба наголосити, що мільйонна Червона армія РСФРР доклала найбільших зусиль для знищення Української держави. Антанта відіграла при цьому важливу, але не головну роль у поразці

українського визвольного руху в цілому. Члени цього альянсу не визнали жодної державної моделі Західної і Центральної України, що формувалася на демократичних засадах, і не надали ніякої матеріальної, медичної, військової допомоги у боротьбі за справедливі українські національні інтереси. У той же час країни Антанти активно сприяли формуванню чотирьох білих антиукраїнських армій Росії і однієї армії Польщі: Колчака (100 тис. чол.), Юденича (30-40 тис. чол.), Денікіна (200 тис. чол.), Врангеля (250 тис. чол.), армії Галлера (105 тис. чол.). Усі вони боролися за сильну і неподільну Росію та велику Польщу, проти українського національно-визвольного руху, були визнані Антантою як збройні сили майбутніх Росії і Польщі.

Радянська Росія не випадково пішла на підписання з Польшею зрадницьких територіальних умов, зафіксованих в остаточному варіанті мирного договору. Хоча здавалося, що після завершення у кінці 1920 р. у європейській частині в цілому громадянської війни і зміцнення більшовицької влади, Москва цього не допустить. Проте сталося інше. Плани РНК РСФРР на перемогу соціалістичної революції у більшості країн Європи рухнули. Спад революційної боротьби у 1920 р. остаточно підтвердив утопічність ленінського вчення про наближення світової соціалістичної революції. Переможці у Першій світовій війні започаткували новий порядок у Європі, а згодом і у світі, в якому більшовизму не було місця для існування.

Збройним вторгненням у 1919-1920 рр. в Україну та Польщу, Договорами про дружбу, підписаними у лютому 1921 р. з Персією, Афганістаном, 16 березня – з Туреччиною, 16 березня 1921 р. – торговельною угодою з Британією, замирення з Румунією, як і 18 березня 1921 р. мирною угодою з Польщею Росія намагалася змусила Антанту припинити подальше формування антибільшовицько фронту, ослабити блокаду та ізоляцію більшовицької імперії.

Проте санітарний кордон діяв, відносини РСФРР з Європою залишилися напруженими. Плани щодо стримування у подальшому агресивності більшовицької Росії і готовності до нового походу коаліції країн ЦС Європи на чолі з Антантою не знімалися з порядку денного упродовж усього міжвоєнного періоду. Змінювалися тільки учасники та рівень їх готовності до цієї місії. Країни Антанти допомагали у переозброєнні їх армії, підтримували Польщу у зятя-

гуюванні Ризьких переговорів, але вони не визнавали східних кордонів Польщі, зафіксованих в угодах 12 жовтня, що набули чинності 2 листопада 1920 р. Антанта скористалася успішними результатами мирних переговорів Росії і Польщі 12 жовтня 1920 р. і через два тижні, 28 жовтня протоколом Паризької Конференції визнала приєднання Бессарабії до Румунії. Протести Росії та України з цього приводу на адресу Британії, Франції, Італії, Японії не принесли успіху. Хоча радянська Росія на цілий рік розірвала дипломатичні відносини з Румунією і ніколи не визнавала входження Бессарабії до її складу, країни Антанти залишили цей демарш Москви поза увагою. Зміцнення країнами Антанти позицій Польщі та Румунії продовжувалося. 21 лютого 1921 р. Польща і Франція уклали воєнний союз проти Німеччини та Росії, а також економічний договір, згідно з яким французький капітал у Галичині отримував право екстериторіальності. Варшава продала Парижу 63% обсягів видобутку галицької нафти (Британія мала тільки 6,4%) і цим самим підігріла інтерес Франції до того, щоб Галичина належала саме Польщі. 3-го березня 1921 р. Румунія уклала з Польщею оборонну воєнну конвенцію, якою було завершено формування санітарного кордону проти більшовицької Росії.

На початковій стадії розвитку польсько-радянських відносин у Антанти переважала позиція, що кордони Польщі та Росії мають відповідати лінії розмежування, визначеній Міністерством закордонних справ Великобританії у грудні 1919 р., що отримала назву її ініціатора міністра Дж. Керзона. Ця лінія кордону виявилася найбільш вдалою, об'єктивно враховувала етнічні межі розселення українського та польського етносів, тому з боку Британії передача до Польської держави Східної Галичини не передбачалася. Вона послідовно відстоювала лінію Керзона для проведення кордонів між Росією і Польщею і у майбутньому. Російська сторона одноосібно згодилася на передачу до складу Польщі Східної Галичини та Віленщини. З боку Антанти мовчазно визнавалася і належність Центральної України до РСФРР. Оскільки Паризька Конференція при визначенні польсько-російського кордону у 1920, 1921 рр. згоди на передачу Східної Галичини не давала, то з цієї причини дане питання не потрапило до положень Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921 р. Східна Галичина залишилася у статусі тимчасово окупованої Польщею.

Упродовж 1922 р. Польща, урядові кола ЗУНР та УНР в еміграції інтенсифікували боротьбу за остаточне вирішення східногалицької проблеми на свою користь. Шанси українських урядів в еміграції стали мінімальними на успіх після того як їм не вдалося стати членами утвореної у 1920 р. Ліги Націй – міжнародного органу по втіленню до життя рішень Паризької мирної конференції. Відтоді вся надія покладалася на справедливу позицію Міжнародної конференції з економічних питань у Генуї (10 квітня – 19 травня 1922 р.). На одному з засідань Прем'єр-міністр Великобританії Лл. Джордж вніс пропозицію розглянути і вирішити проблемку Східної Галичини. Однак, ця ініціатива наштовхнулася на рішучий опір Польщі та Франції, а Росія, Німеччина, Італія, США (були присутні як спостерігачі) просто промовчали. Доки Лл. Джордж очолював уряд Англії країни-союзниці не наважувалися визнати політичне право Польщі на Східну Галичину. У жовтні того ж року він подав у відставку. Новий же уряд на чолі Бонар Лоу у вирішенні східногалицького питання був непослідовним. З 1921 р. США відійшли від активної присутності на європейському континенті, з наступного року взагалі втратили інтерес до східноєвропейського регіону. Ось тоді й настав слушний час, щоб політично закріпили статус Східної Галичини у складі Польщі. 15 лютого 1923 р. уряд Польщі направив Раді Послів ноту з проханням визнати її східні кордони. У відповідь від імені уряду ЗУНР Є.Петрушевич в черговий раз звернувся до країн-учасниць Паризької конференції з вимогою визнати незалежність Східної Галичини під протекторатом цих держав або Ліги Націй. Однак, гору взяла пропольська коаліція із застереженням, щоб Східній Галичині було надано автономію. Слід відзначити, що у серпні 1921 р. Польща завершила розробку законопроекту про автономію Східної Галичини, але до життя його так і не втілила. 14 березня Рада Послів прийняла рішення про передачу Східної Галичини під політико-адміністративне управління Речі Посполитої і про визнання польсько-радянського кордону, встановленого згідно з Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р.

Офіційне визнання з боку Паризької Конференції Східної Галичини складовою частиною території Польщі сталося пізніше, внаслідок негативного впливу другої «сепаратної» угоди радянської Росії з Німеччиною у м. Рапалло (Італія) 16 квітня 1922 р. про від-

новлення дипломатичних і торговельно-економічних відносин між цими двома державами. Як вважалося країнами Антанти, до першої такої сепаратної акції відносився укладений договір між Німеччиною та Україною у Брест-Литовському 9 лютого 1918 р., а з Росією – 3 березня 1918 р. Рапалльською угодою розбивалася політична і економічна блокада Німеччини і Росії з боку Антанти, започаткувалося тісне співробітництво Москви і Берліна в економічній, війсьній та гуманітарній сферах. В якості помсти Москві за такі сепаратистські угоди з Німеччиною Конференція послів країн Антанти у Парижі згодом, 14 березня 1923 р. ухвалила рішення про остаточне закріплення Східної Галичини та Віленщини у складі Польщі за умови надання їй автономних прав. Проте ці вимоги з боку Польщі не виконувалися. Це породило протести у Москві та у Харкові, де неодноразово заявлялося про невизнання ними такого рішення. Більшовики «забули», що самі ж у кінці 1920 року пропонували Польщі передати до її складу Західну Україну та Західну Білорусію, не вимагали у 1921-1922 рр. наділили ці регіони хоча б мінімальними правами автономії.

СРСР направив з цього приводу 12 серпня та 5 вересня 1924 р. до Британії офіційний протест через поганий стан справ у Східній Галичині, підтвердивши незмінність своєї позиції у питанні про вирішення долі Східної Галичини, вимагаючи надання населенню права на самовизначення. У відповіді 23 серпня та 16 вересня Польща відзначала Москві, що ніякого питання у Східній Галичині не існує, що відповідно до Ризького мирного договору обидві сторони визнали, що Східна Галичина являється територією Польщі. У той же час польська сторона посилила обмежувальні заходи проти білоруського та українського населення [15, с. 121-122].

По мірі того як СРСР проривав блокаду і активізував свою участь у європейській політиці, його відносини з Польщею погіршувалися. Польща уклала у 1924 р. з Чехословаччиною про ненапад. 24 квітня 1926 р. між Німеччиною та СРСР було укладено Договір про ненапад і нейтралітет. Із певним зволікання в часі 25 липня 1932 р. СРСР та Польща уклали Договір про ненапад. У Варшаві добре розуміли про значимість подібних угод СРСР та Німеччиною, співпраця яких наростала саме на антиверсальському підґрунті. Ці країни відновили статус великих світових держав і це дуже турбувало Польщу, яка на такий рівень не могла претендува-

ти з об'єктивних причин. Після того як Німеччина 26 січня 1934 р. уклала з Польщею пакт про ненапад на 10 років, Польща заспокоїлася. Подібні угоди будуть нею укладені з Британією та Францією, гарантами її безпеки. До початку Другої світової війни Польща і СРСР дотримувалися третьої статті Ризького договору від 18 березня 1921 р. про відсутність територіальних претензій одна до одної.

Незрозумілою виглядає офіційна позиція СРСР, що саме договір Польщі з Німеччиною 1934 р. став дестабілізуючий фактором міжнародної обстановки в Європі. Адже не з вини Польщі її угоди про ненапад з Німеччиною та СРСР були брутально порушені. Після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. новий посол СРСР у Німеччині Шкворцов А.А., вручаючи 3 вересня 1939 р. вірчі грамоти канцлеру Німеччини А.Гітлеру, запевнив його у вірності СРСР пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною 23 серпня 1939 р. У ті дні Й.Сталін говорив про те, що «знищення цієї держави (Польщі – автор М.Д.) при нинішніх умовах означало б однією буржуазною фашистською державою менше». Він не бачив нічого поганого у тому, «що в результаті розгрому Польщі ми поширимо соціалістичну систему на нові території і населення». А 10 вересня 1939 р. В. Молотов заявив послу Німеччини в СРСР Шуленбургу, що Польща розпадається на куски і Радянський Союз повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким загрожує Німеччина. Така мотивація зробить інтервенцію Радянського Союзу пристойною в очах мас і дасть можливість Радянському Союзу не виглядати агресором.

Збройне втручання СРСР у справі Польщі 17 вересня 1939 р. виявилось цілковито неочікуваним. У цій операції з боку СРСР взяло участь 618 тис. військових, до 5 тисяч гармат і мінометів, понад 4700 танків. З падінням Польщі упродовж 22 – 29 вересня було встановлено демаркаційну лінію між військами Німеччини та Польщі, яку було зафіксовано у Договорі про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною від 29 вересня 1939 р. Загальна територія Польщі на той момент складала 395,5 тис. кв. км. До СРСР відійшла територія 196 тис. кв. км (50,4% всієї Польщі) з населенням біля 13 млн. чол. Під владу Німеччини потрапили західні воєводства Польщі (біля 95 тис. кв. км), на центральній частині Польщі було утворено генерал-губернаторство Польщі (біля 97 тис. кв. км), Литва от-

римала Віленський край (6,9 тис. кв. км), Словаччина – території 600 кв. км. У спільній заяві урядів СРСР та Німеччини 28 жовтня 1939 р. наголошувалося, що питання, які виникли у результаті розпаду Польської держави, врегульовані остаточно. Цією акцією обидві країни заклали надійний фундамент для тривалого миру у Східній Європі. Обидві сторони висловили спільну думку, що усунення нинішньої війни між Німеччиною, з одного боку, та Англією і Францією, з другого боку, відповідало б інтересам усіх народів. Для цього «обидва уряди спрямували зусилля», щоб «якомога скоріше досягти цієї мети». Якщо ці зусилля виявляться безуспішними, продовжувалося, то відповідальність за продовження війни нестимуть Англія та Франція. У такому разі Німеччина та Радянський Союз будуть консультуватися одна з одною для вжиття необхідних заходів.

У відповідь на такі заяви двох тоталітарних країн Англія повідомила 17 та 27 жовтня 1939 р. СРСР про те, що Лондон хоче бачити Польщу в скромних етнічних межах і не може ставитися жодного питання щодо повернення до Польщі Західної України і Західної Білорусії. Тому уряди Англії, Франції і Польщі не оголошували Радянському Союзу війни через введення ним у середині вересня 1939 р. своїх військ у Західну Білорусь та Західну Україну [16, с. 186-197, 234].

МЗС Великобританії визнало чинними проведені у 1920 р. кордони на основі лінії Керзона, а належність цієї території до СРСР, яку зайняли радянські війська, справедливою. Лондон вважав, що 4-й поділ Польщі дозволив Росії повернути колишні російські території, анексовані поляками у 1920 році. Такими підходами країни Осі та Атлантики закладали основи для майбутнього подвійного перебування СРСР у союзному таборі з Німеччиною та у союзі з країнами Атлантики. Остаточне блокування з більш вигіднішими партнерами вирішувалося у майбутньому.

В СРСР вважалося, що це миротворча акція, здійснена заради захисту українського та білоруського населення, їх майнових прав та інтересів. Заперечувалося говорити що Радянський Союз став учасником розв'язання Другої світової війни, натомість стверджувалося, що винуватцями війни були Польща, Англія, Франція, з одного боку, та Німеччина, з другого боку. це право на Заборонялося публічно висловлюватися про те, а не те, що публікувати матеріа-

ли, що Слід відзначити, що Німеччина і Радянський Союз Пактом про ненапад від 23 серпня 1939 р. та вторгненням у Польщу у вересні 1939 р. порушили ідентичні угоди Польщі з ними про ненапад (1934 р. з Німеччиною та 1932 р. з СРСР).

Стаття 3 Договору про ненапад між СРСР і Польщею зобов'язувала обидві сторони «не брати участі у жодних угодах, які за змістом являлися явно агресивними і ворожими для іншої сторони». Пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. був спрямований обох його учасників – СРСР та Німеччини – у першу чергу проти Польської держави. Цим підтверджується, що у міжвоєнний період Польща була локальним ворогом номер 1 як для СРСР, так і Німеччини задля ревізії Версальських кордонів, нав'язаних їм у 1919-1921 рр. А договір про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. став другим етапом їх спільної діяльності, ознакою якого було те, що обидві країни вступили у воєнно-політичний союз проти світових держав за ослаблення і позбавлення їх панування та встановлення власної гегемонії у світі.

У виступі на сесії Верховної Ради СРСР 31 вересня 1939 р. В.Молотов у брутальній формі повідомляв, що «правлячі кола Польщі багато вихвалялися «стійкістю» своєї держави та «міцністю» своєї армії. Але виявилось достатнім короткого удару по Польщі спочатку німецької армії, а після цього – Червоної армії, щоб нічого не залишилося від цього потворного витвору Версальського договору, який існував за рахунок пригнічення непольських національностей». Подібні звинувачення на адресу й інших країн звучали у міжвоєнний період з вуст багатьох політиків. Так, Й. Пілсудський на початку 30-х рр. відзначав, що «штучно і потворно створена Чехо-Словацька Республіка не тільки не являється основою європейської рівноваги, а навпаки, є її слабкою ланкою» [17, с. 168].

Великі і тривалі в часі зусилля Росії, Польщі, Австрії, Угорщини, Румунії у ХУІІІ- ХХ ст. асимілювати українців, витворити з них окремі етноси – русинів, рутинів, московітів, варшавофілів, угрофілів чи романофілів, перетворити їх на спільноти з антиукраїнською свідомістю та менталітетом провалилися. Завдяки міцному етнічному корінню, започаткованому з часів Київської Русі, єдність між усіма українськими етносами на розчленованих землях завжди була сильнішою від регіональних відмінностей та впливу панівних держав і ідеологій на їхніх землях. Завдяки цьому українська нація

формувався на усіх своїх теренах хоч і повільніше від пануючих націй, проте ніколи не втрачала своїх спільних етнічних ознак, духовного, ментального стержня, весь час зберігала невідому спільну ідентичність, що унеможливило не тільки їх тотальну асиміляцію, а й переважання процесів її розпаду на різні етноси. Упродовж століть українство головним чином і не тільки вбирало у свою національне життя культуру панівних націй, але й впливало на останніх своїми кращими рисами суспільного життя, набуваючи при цьому регіональних особливостей у сфері культури, мови, релігії, менталітету та звичаїв.

Незважаючи на те, що для ототожнення з більшовицькою Росією Української та Білоруської держав у 1918-1919 рр. не було жодних політико-правових підстав, все ж на останні випали більші тяготи навіть у порівнянні з переможеними державами у Першій світовій війні. Українська і білоруська держави були ліквідовані зусиллями Франції, Росії, Польщі, Чехії та Румунії, їх етнічні землі були поділені між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Етнічні землі України склали 932 тис. кв. км (чисельність населення коливалася у межах 49,5 – 54,2 млн. чол. упродовж 1938-1941 рр.) [18, с. 63-64]. Українство у порівнянні з Центральними державами, що програли війну (Німеччиною, Туреччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією) посідало за територіальними показниками першу позицію, а за чисельністю населення – другу.

Молода Українська держава не відносилася ні до табору переможців, ні до переможених. Однак, незважаючи на вагомість таких лояльних і прийнятних чинників вони у ході формування версальських принципів державотворення не були взяті до уваги. Зусиллями Росії та при податливості країн Антанти Українська держава була ліквідована, а її землі четвертовані на користь Росії, Польщі, Чехословаччини, Румунії. Внесок більшовицької Росії у розчленування України виявився найбільшим, упродовж 1917-1920 рр. вона чотирирази окупувала основні землі України, залишаючи західні її терени іншим хижакам. Під окупацію більшовицької Росії потрапило понад 3/4 території України (Східна і Центральна Україна, південне Полісся, південна Гомельщина, Стародубщина, частини Курщини, Вороніжчини, східний Донбас, Таганрожчина, Кубань). Решта українських етнічних земель передавалася до Польщі (Західна Україна, Волинь, Підляшся,

Холмщина, Надсяння), Чехословаччини (Підкарпатська Русь), Румунії (Північна Буковина, Південна Бессарабія).

На міжнародній арені навіть в умовах наростання більшовицького наступу на Європу у 1919-20 рр. продовжували панувати геополітичні інтереси, закладені Версальським мирним порядком у Європі після Першої світової війни. Ця система, запроваджуючи, віддавала переваги країнам Антанти та її союзницям, у тому числі й Росії, як однотабірникам проти країн Четверного союзу. Прагнення до державності української нації не вписувалися у геополітичні плани і принципи, нав'язані державами-переможницями, незважаючи на те, що Україна, вийшовши з війни і проголосивши власну державність, обрала своєрідний нейтралітет і не продовжувала участі у війні. Розподіл українських етнічних земель між союзниками Антанти склав основу задовільнення їх територіальних апетитів, узгодження їх геополітичних інтересів у ЦС Європі. [19, с. 5-6, 21, 31].

Українські національно-визвольні змагання, на жаль, не отримали належного визнання на міжнародній арені. Росія, країни Антанти насправді лише тимчасово змушені були рахуватися із самостійністю України внаслідок Брест-Литовських мирних договорів від 9 лютого та 3 березня 1918 року. Жодна з сусідніх держав не сприяла об'єднанню українських земель і формуванню Української держави. Фактичного визнання української самостійності з боку держав Згоди та Росії так і не відбулося.

Підтримуючи відновлення «єдиної неподільної Росії» і Речі Посполитої, Чехословаччини і Румунії, країни Антанти вбачали в українських самостійницьких рухах не тільки велику перешкоду, а й загрозу інтересам переможців у війні, тому у післявоєнному європейському порядку незалежній Україні не знайшлося місця. На досвіді колонізації українських етнічних земель підтвердилася одвічність принципів великодержавницької імперіалістичної політики розділяй і владарюй. Нові кордони у Європі визначалися на основі права сили і переможців, шляхом завоювання територій, що задовільняло геополітичні інтереси Франції, їхніх союзниць, а також Росії, з ігноруванням національних та етнічних факторів, базових етнічних, історичних критеріїв нації- і державотворення.

У радянській, у т.ч. й в українській історіографії, постійно стверджувалося, що Ризький мирний договір 1921 р. втратив чинність

17 вересня 1939 р. у ході визволення/окупації Західної України та Західної Білорусії Червоною армією. Це не відповідає дійсності. Договір втратив юридичну силу, коли він денонсувався усіма договірними сторонами, які його уклали. Згоди Польщі, як рівноправної сторони, на його скасування у 1939 р. не було. Ризький мирний договір втратив силу лише 16 серпня 1945 р. після підписання Договору між СРСР та Польською Республікою про радянсько-польський кордон. Цей Договір, що вступив в дію після ратифікації 5 лютого 1946 р., зафіксував перехід Західної України (Східної Галичини) і Західної Білорусії від Польщі до СРСР. Лінія кордону пройшла трохи західніше від лінії лорда Керзона. До СРСР переходили території нинішніх Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської областей. За Польщею залишилися українські етнічні землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Ці ж кордони між Україною, Білорусією та Польщею набули чинності після проголошення незалежності України та Білорусії і підписання кожною з них відповідних угод з Польщею.

Падіння Української у 1919-1920 рр., а Польської держав у вересні 1939 р., відбулося через те, що на їхніх східних і західних теренах склався альянс двох сильних і ворожих для їх існування держав. У першому випадку – тандем більшовицької Росії та Польщі, які прагнули до відродження минулої величності, повернення до еліти європейських держав. На шляху до реалізації таких великодержавницьких планів стояла молода Українська держава. Їхня спільна участь у ліквідації Української держави у 1919-1921 рр. та розчленуванні земель між собою стала першим кроком на шляху до набуття ними такого статусу. У кінці 30-х рр. уже Польська держава стала перешкодою для двох сусідніх держав – Німеччини та СРСР для продовження ліквідації Версальської системи мирних договорів, подолання пригніченого стану, нав'язаного їм країнами Атлантики, отримання вільного доступу до світових ринків і світового панування.

Об'єднання українських етнічних земель за наслідками Другої світової війни у складі СРСР виявилось успішним явищем у перспективі, хоча жертвоне українство відіграло у цьому не головну роль. Розвиток міжнародних відносин справив дуже позитивну роль на користь українства. Радянська імперія при мудрому керівництві на чолі з М.С.Горбачовим занепадала і розвалювалася

на незалежні держави. Цим уміло скористалися державні мужи України, як і інших народів, які сприяли досягненню державного суверенітету усіх республік, у тому числі й Росії, забезпечили державницькі інтереси власних народів.

У нинішні часи кожна слабка держава також викликає підвищений інтерес з боку сильніших сусідів. Особливо тих, які прагнуть відновити свій вплив у регіоні, у Європі та у світі. В українському випадку такою небезпечною країною є Російська Федерація. Хоча її агресивні акції, захоплення територій, потуги в інших напрямках заради повернення України до своєї сфери впливу є досить сильними, проте міжнародні фактори не дають Росії отримати жодного шансу на анексію і захоплення України. Вона не може здобути союзниць, чи хоча б одного союзника на Заході, для реалізації власних загарбницьких планів. Світ у XXI столітті докорінно змінився і спрогресував. Традиції відродженої сучасної Української держави проростають з її національної історії, особливо з періоду визвольних змагань 1917-1921 років. Три закони життєдіяльності тогочасної української державної ідеї виявляються у нинішні часи незборенними. Це – антиколоніалізм, антиімперіалізм та антитоталітаризм. На початку XX ст., коли імперіалізм, колоніалізм і тоталітаризм панували у Європі місця для державності української нації з такими мирними засадами державотворення не знайшлося. Її четвертували. Через століття, коли ці три складові світової політики відмерли чи доживають кінця, Українська державність успішно розбудовується при усіх її складностях і суперечностях. Україна обов'язково відбудеться, бо її засадничі принципи перемогли у світі і стали співзвучними з принципами сучасних міжнародних відносин, що генеруються країнами Атлантики.

Висновки

Версальсько-Вашингтонська система світового порядку відповідала інтересам переможців над переможеними країнами у Першій світовій війні. При визначенні кордонів нових держав були допущенні грубі порушення національних прав цілого ряду народів, невдало враховувалися етнічні фактори, базові етнічні, історичні критерії націє- і державотворення, що з початком XX ст. ставали все більш впливовими у Європі, особливо у її східній

частині. За наслідками розпаду Російської, Австро-Угорської, Німецької, Османської імперій кордони нових чи відроджених держав були сформовані значною мірою несправедливо, а часто й виключно на користь переможців війни та їхніх союзниць з грубим ігноруванням інтересів переможених націй – австрійців, болгар, німців угорців, турків і непричетних до цієї групи народів – українців та білорусів.

Ризький мирний договір є витвором Версальської системи міжнародних відносин. Для української та білоруської нації це був останній у їх історії міжнародний акт варварського розчленування. Досвід відродженої Польщі після обох світових воєн, як і незалежної України, Білорусії у кінці ХХ ст. показує, що міжнародний чинник відіграє головну роль у цьому, виявився в обох випадках на їхньому боці. Без підтримки світових держав польська і українська нації не могли б відродитися. Встановлені кордони для українського та білоруського народів були найбільш трагічними: їхня державність ліквідовувалася, а етнічні землі розподілялися між сусідніми державами, насамперед на користь Росії. Такому знуцанню не піддавався жоден інший народ, у тому числі й серед переможених. Наслідком запровадженого Версальського порядку у Європі стало знищення Української державності, поділ упродовж 1919-1921 рр. етнічних українських територій між Чехословаччиною (Закарпаття), Румунією (Буковина, Південна Бессарабія), РСФРР та Другою Реччю Посполитою. У ліквідації державності України та Білорусії, у їх розчленуванні та нав'язуванні несправедливих кордонів найбільш негативну роль відіграли Росія, Франція і Польща.

Перемир'я 12 жовтня 1920 р. та Ризький мирний договір 18 березня 1921 р. – це результат досягнутих домовленостей між країнами Антанти, зокрема Британії та Франції, з безпосередніми учасниками переговорного процесу – РСФРР та Реччю Посполитою про завершення війни, проведення компромісних кордонів, згоди на невтручання у внутрішні справи одна одної. Росія запропонувала встановити кордон з Польщею після другого її поділу, що буде схвалено учасниками Паризької Конференції, а Польща – відмовилася від кордонів до 1772 р. Обидві замирилися на взаємоприйнятній основі шляхом поділу між собою етнічних земель України та Білорусії, визнанням з боку Речі Посполитої УСРР та БСРР.

Умови Ризького мирного договору від 18 березня 1921 року мають вивчатися критично на фоні загальносвітових тенденцій, в яких імперіалістичні та великодержавницькі складові відігравали домінуючу роль. Але й тоді Україна отримувала важливу міжнародну підтримку. Видатною подією для України є позиція Міністерства закордонних справ Великобританії від 8 грудня 1919 р. щодо проведення кордону між Польщею та Україною і Білорусією, що отримала назву автора такого проекту, очільника міністерства лорда Джона Керзона. Ця лінія кордону виявилася найбільш вдалою, об'єктивно враховувала етнічні межі розселення українського, білоруського та польського етносів. Британія послідовно відстоювала лінію Керзона для проведення кордонів між Росією і Польщею. Цілком закономірно, що саме ця лінія продемонструвала свою неперевершеність, оптимальність і у майбутньому зреалізувалася.

Не слід також забувати, що міжнародне середовище лише один раз надало Українській державі надійну допомогу, це зробили країни Четверного союзу на чолі з Німеччиною у Брест-Литовському договорі з Україною від 9 лютого 1918 року. Українська державність та її кордони на Сході з Російською Федерацією були визначені Центральними державами на чолі з Німеччиною. У цьому найбільша заслуга належить кайзеру Німеччини Вільгельму II, Міністру закордонних справ Німеччини Ріхарду фон Кюльману, Міністру закордонних справ Австро-Угорщини Оттокару Черніну, командуючому німецькими миротворчими військами в Україні фельдмаршалу Г. фон Айнгорну. З ними погодилася й більшовицька Росія, хоча й на 8 місяців, після чого вона від них відмовилася.

Після утворення СРСР кордони між Україною та Росією були чітко визначені. Інша справа, що вони змінювалися за спільною згодою, то на користь Росії у 1924-1926 рр., то на користь України у 1954 р. Але загарбання і окупація частини українських земель на користь Росії у 2014 р. рано чи пізно приведе до відповідальності за такі односторонні імперські і волюнтаристські вчинки у міжнародних відносинах. Уникнути відповідальності, як це було під час окупації України, інших країн Східної Європи упродовж ХХ ст., у ХХІ ст. не уникнути

Фундатори Версальського правопорядку не знайшли місця для України у новій Європі, це сталося не з вини української сто-

рони. З плином часу на світову арену вийшли держави з більш демократичними і справедливими цінностями, склалися сприятливіші міжнародні відносини, українське питання зазвучало по новому, лінія Дж. Керзона виявилася невмирущою і всесильною. Трагічні події 100-літньої давнини, пов'язані з четвертуванням України, назавжди подолані. Усі країни, причетні до нав'язування Україні грабіжницьких умов чи до її розчленування, у середині та у кінці ХХ ст. понесли тяжке покарання. Одні були розтопані окупацією і винищенням, другі великі й малі імперіалістичні держави розпалися. Суд історії відбувся. Українська державність відродилася і тепер уже навіки.

Література:

1. Die Kommunistische Internationale. Eine Dokumentation von Hermann Weber. – Hannover – 1966.

2. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К – 1994.

3. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К – 1998.

4. Субтельний Орест. Історія України – К – 1993.

5. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К – 1998.

6. Ольшанский П.Н. Рижский мир – М – 1966; Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних концепціях і доктринах ХХ ст.//Політична думка – 1995 – №2-3.

7. Дзержинский Феликс Эдмундович. Биография – М – 1977; Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу: – <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

8. Електронний ресурс – Папакін А.Г. Польсько-радянська війна 1919-1920. Режим доступу: [http://www.histoty.org.ua/?termin=Polsko-radianska 1920](http://www.histoty.org.ua/?termin=Polsko-radianska+1920)

9. Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступу <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

10. Електронний ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские

войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

11. Электронный ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступа – <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

12. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К – 1998.

13. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів – 1993.

14. Субтельний Орест. Історія України – К – 1993.

15. Электронный ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

16. Документы внешней политики СССР. – М. – 1957 – т. 22 – кн. 2; Электронный ресурс – Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М – 2001. Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/0/one/meltyukhov2/index.html>

17. Гришин Я.Я. Путь к катастрофе. Польско-чехословацкие отношения. 1932-1938. – Казань – 1999.

18. Кубійович В. Наукові праці. – Т. 1. – Париж-Львів – 1996.

19. Реєнт О.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.) //О.П. Реєнт, Р.Г. Симоненко/– К – 1996.

Mykola Derzhaliuk

Doctor of Historical Sciences

Academician of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

The Peace of Riga of 1921 and Ukraine: Consequences and Lessons

Abstract. *It is noted that the Peace of Riga was signed on 18 September 1921 between Soviet Russia, Ukraine and Belarus, on the one hand, and Poland, on the other hand, through the Triple Entente. Its provisions, like that of most of the other six treaties underpinning the Versailles sys-*

tem, satisfied the great-power interests of its main members – Russia and Poland. It has had dire consequences for Ukraine and Belarus. Ukrainian and Belarusian sovereign states were forcibly liquidated, and their ethnic territories were severely dismembered. Under this agreement, Poland received a total area of 180 thousand square kilometers of Ukrainian and Belarusian lands with a population of almost 14 million people, among whom the Polish ethnic group was a significant minority. Russia seized $\frac{1}{4}$ the territory of Ukraine and $\frac{1}{2}$ the territory of Belarus. Russia and Poland have introduced their own models of social development in the occupied lands, which contradicted the interests of both oppressed nations. In the USSR, Russians made up half, and Poles amounted to more than 60% of the population in Poland. In both empires, ethnic conflicts intensified.

It is noted that due to contradicting assessments of the provisions of the Treaty of Riga on the final borders, established between Poland and the USSR in 1923, the relations between the states were tense during the interwar period. The Soviet side considered the transfer of these territories to Poland an unjust act that did not correspond to the ethnic boundaries of the settlement of the Ukrainian and Belarusian peoples. Poland strongly disagreed with this and demanded that its conditions be met. Due to differences in approaches, no compromise could be reached between the two countries. Each of them saw the opposite side as the most dangerous foe and sought international support to defend their own arguments.

It is emphasized that the positions of the Soviet Union and Poland on this issue were not fair, as in this confrontation, the Ukrainian and Belarusian nations were the victims. Their interests, however, deserved priority. Neither Russia, nor Poland, nor any other influential state raised the issue of restoring the statehood of these two nations. The factor of statelessness and dismemberment of the Ukrainian nation was actively used in the USSR and Poland to undermine the positions of their rival and to conceal their own great-power ambitions.

Attention is drawn to the fact that during the domination in Europe of the coalition of countries led by Germany, the Treaty of Versailles, including the Treaty of Riga, were terminated, while a new order was introduced reigned by the opponents of the Versailles – Germany, Italy, Japan, the USSR, Hungary and Bulgaria. In September 1939, as a result of an armed attack by Germany and the Soviet Union against Poland, the latter was liquidated, and its territory was divided between Germany, the USSR, Lithuania and Slovakia. The Peace of Riga was annulled, and Western

Ukraine along with Western Belarus were returned to the Soviet Union and reunited with the USSR and the BSSR, respectively, as part of the USSR.

It is noted that the victors of World War II restored the borders of European countries in accordance with their own geopolitical interests. The Yalta Conference and the Potsdam Conference defined the eastern borders of Poland along the Curzon Line, which corresponded to the borders as of September 1939. This was enshrined in the Soviet-Polish border agreement of 17 August 1945. According to the Paris Peace Treaty of 10 February 1947, the western and northern borders between Poland and Germany were drawn in favor of Poland. As a result of such territorial changes, the area of Poland has decreased from 395.5 thousand square kilometers to 310 thousand square kilometers, and a population of 35 million people has contracted up to 24 million people.

It is noted that the conclusion of the Riga Treaty ended the quartering of Ukrainian ethnic lands. The position of Ukrainians became the most difficult, in comparison with all the peoples directly affected by the terms of the Versailles system and the corresponding treaties. But over the next 100 years, their capabilities in terms of establishing their own statehood have improved. After September 1939, the Ukrainian and Belarusian lands were united with the main parts of their nations in the Soviet empire. Taking advantage of the fact that at the turn of the 20-21st centuries, international relations underwent radical changes, the reactionary nature of imperialism and totalitarianism, which sought world domination, faded into the past, hence leading to the collapse of the Soviet Union; and Ukraine and Belarus, as former union republics, proclaimed their independence within most optimal ethnic boundaries.

Keywords: *the Polish-Soviet war, the Petliura-Piłsudski Agreement, the Peace of Riga, the Triple Entente countries, the dismemberment of Ukraine, the interwar period, the union of Germany and the USSR, the liquidation of Poland, the World War II, the reunification of Ukrainian lands, the lessons of tragedy.*

УДК 572.026+316.752+94(477)

Любовець Григорій Вікторович,

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник

науково-дослідного центру Військового інституту

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Hr.Liubovets@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-6571-9137

Король Валерій Григорович,

науковий співробітник науково-дослідного центру

Військового інституту Київського національного

університету імені Тараса Шевченка

valkor2005@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8975-8939

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИКЛИК СУЧАСНОМУ УКРАЇНСТВУ НА ТЛІ ІСТОРИЧНО-ЦІННІСНИХ КАТАСТРОФ І ПРОБЛЕМ

Анотація. У статті розглянуто актуальні проблеми національної безпеки, зокрема наявні в національному інформаційному просторі. Увагу зосереджено на специфічних інформаційних процесах, а також ключовій ролі ціннісно-історичних підвалин українства у протистоянні сучасним гібридним агресіям, зокрема з боку путінського режиму РФ.

Досліджуються новітні підходи до питань національної безпеки в парадигмі комунікаційно-контентної безпеки як сутнісно-прикладного механізму, що оперує сучасними процесами та явищами через потоково-динамічну ситуативність в національному інформаційному та глобальному комунікаційно-контентному просторах.

Аналізується сутність масштабного громадянського волевиявлення українців, яким стали Майдан свободи (2004) та Майдан гідності (2013–2014), та можливості державно-суспільної протидії агресору – путінській Росії.

Автори розкривають новаційну сутність небезпеки гіпердинамічного та цілеспрямованого застосування глобальним агресором

– політичним режимом нинішньої Російської Федерації проти України і загалом світової демократії так званої м'якої сили, яку російські спецслужби технологічно та креативно трансформували в реальну геополітичну зброю. Прикладні дослідження авторів свідчать, що саме вона зараз масштабно застосовується путінцями в глобальній парадигмі і являє собою глобальну зброю масового нищення не лише світового українства, але й свідомості пересічних громадян будь-якої країни чи континенту світу.

Ключові слова: національна безпека, комунікаційно-контентна безпека, глобальний гібридний тероризм, гібридно-месіанські агресії, інформаційний простір, цивілізаційний виклик.

Актуальність

Сучасність XXI століття доводить, що сталі форми інформаційного сприйняття дійсності у проєкції людського, суспільного, державного незворотно відходять у минуле. Сьогодення фізичного та ментально-культурного життя громад і націй, країн та континентів набуває дедалі стрімкіші глобалізовані характеристики й комунікаційно-контентні ознаки, наповнені цінностями та пам'яттю справжніх історій, реальних авторитетів духу націй, цивілізаційного осмислення.

Те, що в царині суспільної думки (і публічних інструментів її продукування) чверть століття тому здавалося важливим і непорушним, тепер виглядає випадковим, дріб'язковим і навіть хибним. Саму ж суспільну думку децентралізовано і розпорошено на глобальні та локально-соціумні величини, в яких зазвичай відсутній ідеологічний зміст.

Інтереси вже не так щільно і надовго згуртовують людей і громади, як це було тридцять чи навіть п'ятдесят років тому. Маємо нову якість життєвої епохи, зокрема її інформаційних вимірів. Її наповнено можливостями комунікаційно-контентної безпеки, що одночасно оперує повсюдними динаміками та потоками національного інформаційного та глобального комунікаційно-контентного просторів. У ній цінності та історичний дискурс справжнього цивілізаційного державництва формують не лише стилістику й енергетику поведінки людей і громад, а також темп та швидкість їхнього життєвого буття. І не тільки в межах нації, а й на рівні цивілізації планетян.

Це є надважливим саме сьогодні, коли одвічний ворог України – Московія вкотре намагається поневолити українців, цього разу застосовуючи комплексний механізм фізичного (збройного) та інформаційно-ментального (месіанського) впливу на свідомість наших співгромадян.

Постановка проблеми

Якісні зміни сучасних інформаційних трансформацій впливають на цивілізаційну парадигму безпеки незалежно від того, в якому ракурсі ми її розглядаємо: світовому, національному, територіальному, особистому. Всебічна актуалізація безпекової проблематики в царині ментально-культурних засад, ідейних орієнтирів, ціннісного наповнення, ідентичності та самоідентифікації в сучасних динамічних процесах прослідковується на прикладі стрімкого зростання технологічного та геостратегічного суперництва провідних держав світу, передусім через комунікаційні дії геостратегічного масштабу та контентно-потоківі інструменти впливу та домінування.

Тому науково-фундаментальна проблематика обраної теми концентрується в історично-ціннісному подієво-потоківому публічному тлі сучасного стану національного інформаційного простору України. Вона індикативно проявляється в комунікаційно-контентних характеристиках національних та міжнародних публічних агресій, які нерідко призводять до цивілізаційних катастроф. Українство перманентно потрапляло в розломи таких катастроф, отримуючи ситуативно-повторювані геостратегічно-ситуативні виклики.

Глобальним мілітарно-цивілізаційним викликом для України залишаються агресії з боку нинішнього владного режиму РФ, які проявляються через гібридне месіанство. Під цими знаменами псевдорятування здійснюються вбивства українців, руйнації територій, нищення економіки і суспільно-соціумного устрою в тимчасово окупованих путінцями окремих районах Донецької і Луганської областей та АРК, руйнівне ігнорування міжнародного права, встановлення атмосфери зневіри, розпачу, страху. Все це – сутнісні ознаки фундаментального підходу Московії до поневолення українців, які Кремль версійно застосовує і в інших частинах світу. Наразі ці аспекти дослідження залишаються без

належної уваги наукового товариства, що переймається фундаментальними засадами сучасної гуманітаристики в парадигмі інформаційно-просторового цивілізаційного ойкуменізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематиці національної безпеки, зокрема через призму агресії проти України політичного режиму нинішньої РФ, приділяється значна увага наукового товариства.

Варто виділити кілька робіт за темою. Зокрема в колективній монографії фахівців Національного інституту стратегічних досліджень «Світова гібридна війна: український фронт» [33] гібридна війна Кремля проти України трактується як новітній вид глобального протистояння на тлі кризовості світової безпеки.

Монографія «Донбас і Крим: ціна повернення» є комплексним дослідженням проблематики війни на Донбасі та анексії Криму [16]. Аналізуючи проблематику національної безпеки України, автори пропонують збройну агресію політичного режиму Кремля проти України розглядати як стрес-тест для глобальної та національної безпеки й каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України.

У монографії Б. Парахонського і Г. Яворської «Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл» «сутність війни і миру розкривається через стратегічну та безпекову парадигми, із включенням різнорівневої взаємодії когнітивних смислів» [26]. Через цю призму автори висвітлюють проблематику гібридної війни, яку Кремль ось уже восьмий рік веде проти України і демократичного світу загалом.

Безпековий, зокрема соціопсихологічний, аспект конкретної історичної ситуації, пов'язаної з агресією РФ проти України, розглядається в монографії О. Власюка і С. Кононенка «Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни» [9].

Останнім часом з'явилася низка наукових публікацій іноземних вчених, які розглядають проблематику світової безпеки через призму сучасної російсько-української війни. Є дослідження наукових центрів, наприклад НДЦ Оборонного коледжу НАТО, зокрема «Відповідь НАТО на гібридні загрози» ("NATO's Response to Hybrid reats"), чи Офісу іноземних військових досліджень (Foreign Military Studies Office), що у штаті Канзас (США) тощо. У

всіх цих роботах прослідковується ключова авторська позиція, яка полягає в тому, що гібридні дії нинішньої РФ проти України та інших держав є загрозою світовим демократичним надбанням й докорінно ламають усталену систему міжнародної безпеки.

Варто виокремити працю Тімоті Снайдера (Timothy Snyder), американського історика, професора Єльського університету «The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America» [51]. Досліджуючи природу загроз демократії та міжнародному праву, він заглиблюється в сутність авторитаризму нинішньої влади Російської Федерації, зокрема приділяє увагу витокам та адаптації фашистських ідей, що заповонили свідомість В. Путіна і реалізуються ним у війні проти України.

У 2017 році науковці чеського Інституту міжнародних досліджень Карлового університету (Charles University) презентували комплексний аналіз російсько-української війни під назвою «Ruská agrese proti Ukrajině» [50]. У дослідженні взяли участь 16 авторів.

Праця цікава, зокрема, тим, що, на думку авторського колективу, Чехія з початком агресії РФ проти України 2014 року постійно перебуває в епіцентрі кремлівських операцій з дезінформації та посилення прямого впливу в Європі.

З позиції нашого дослідження не можна обминути працю Пітера Померанцева (Peter Pomerantsev), британського письменника, старшого наукового співробітника Інституту глобальних відносин Лондонської школи економіки «This Is Not Propaganda. Adventures in the War Against Reality» [49]. Автор, зокрема, показує нові інструменти залякування і брехні, які застосовують сучасні глобальні терористи, і роздумує, що їм у цій війні можна протиставити. Значна частина праці присвячена російському режиму, який «почувається комфортно в цьому середовищі (епосі «суверених вбивць». – Авт.), адже мав більше часу пристосуватися до нього» [49, с. 234].

Мета цієї статті – загострити увагу на необхідності комплексного розгляду загроз, спричинених нинішньою агресією путінської Росії проти нашої держави, через комунікаційно-контентний складник інформаційної безпеки, де ключовим виміром є історично-ментальні цінності української нації.

Завданням статті є визначення практичних засад функціонування особливих умов формування безпекових викликів для

державності України, ролі історично-ціннісних підвалин українства у протистоянні агресору та сучасному безпековому державотворенні, а також позначення елементної бази формування системи маркерів та індикаторів виявлення цих викликів і ефективної роботи з ними.

Виклад основного матеріалу

Майдан України як індикатор націєтвірної легалізації історико-ментальної функціональності потенціалів громад

Після набуття 1991 року повноцінних конституційних ознак незалежності Україна тривалий час (до 2014 року) перебувала в значній колоніально-ментальній залежності від колишньої метрополії – Московії, яка через царську імперію та радянчину СРСР трансформувалася в Російську Федерацію без зміни історичної сутності.

Ця теза розкрита в багатьох наукових розвідках, зокрема аргументаційно-акцентну деталізацію маркерів та індикаторів цих процесів представив 2016 року тодішній директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін, презентуючи відповідні аналітичні матеріали [18].

З 1991 року в країні тривали демократичні процеси, розвивалися державницькі інститути, формувалися новітні світоглядні погляди тощо, однак це була уповільнена і, на жаль, значною мірою ментально контрольована Кремлем процедура, оскільки «російські лідери посіли місце радянського керівництва й проголосили наміри забезпечити Росії «гідне місце у світі» [14, с. 254]. Якщо звернутися до медичної аналогії, то автентична державність України перебувала в наближеному до анабіозу стані. З позиції комунікаційно-контентної безпеки енергетика націєтворення весь цей час пригнічувалася, а автентична стилістика державності була «заморожена».

Перші символічні ознаки майбутнього одужання «пацієнта» – української державності ми відчували 2004 року, під час Майдану свободи. Масштабне якісне відновлення історично-ментальної функціональності розпочалося пізньої осені 2013 року на столичному Майдані гідності. Остаточна інституційна архітектура державно-суспільного організму прийшла «до тями» – реального

усвідомлення ваги і перспективи геостратегічного виклику українській державності – 2014 року, з початком фізичної мілітарно-силової агресії політичного режиму нинішньої РФ проти України.

Небесна сотня Майданної України стала цивілізаційно-геостратегічним явищем і ціннісно-історичним мотивувальним каталізатором суспільно-громадських процесів відродження національної ідентичності. Вона надала нам і світові шанс гідної життєвої перспективи в цивілізованому майбутньому. Майбутнє гідності України базується на партнерстві та повазі, гідності, добрі, толерантності як умові щастя в мирі між людьми та природою. Це стосується як середовищ та просторів життя, так і міжнародних композиційних явищ сьогодення і майбуття.

Одночасно цивілізаційний процес майданного відродження країни виокремив прошарок українофобного населення України. Під комунікаційно-контентним впливом колишньої метрополії, яка тоді домінувала в інформаційному просторі, Майдан гідності ними був сприйнятий як виклик-катастрофа для всього, пов'язаного з їхнім життям. Ця частина громадян, на щастя, незначна, категорично не сприймала цінності героїв Небесної сотні. Вона тяжіла до радянщини як особливого стану суспільно-соціального патерналістського інфантілізму і не хотіла виходити із минулого СРСР, позбуватися статусу «червоної людини» і в дилемі, що слід вибирати: «велику історію чи банальне життя», віддала перевагу останньому [2, с. 34].

Яскраве, мирне, масштабне громадянське волевиявлення українців спричинило екзистенційну кризу в середовищі очільників кремлівського режиму РФ, зокрема це стосується В. Путіна. Вона вилилася в ситуативні неадекватні рішення, що призвели до тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим та захоплення путінськими найманцями, підрозділами регулярної армії і спецслужб РФ окремих районів Донецької і Луганської областей. Утім кремлівська «агресія проти України, загроза розпаду країни та втрати державності стали каталізатором посилення патріотичних почуттів та громадянської активності в українському суспільстві, зумовили розвиток самоорганізації громадян України, що проявилось у масовому припливі добровольців до лав Збройних Сил України (ЗСУ), появи патріотичних збройних формувань – добровольчих батальйонів (добробатів), які першими взяли до

рук зброю й виступили на захист територіальної цілісності та суверенітету України» [29, с. 13].

Фізична війна нинішнього політичного режиму РФ проти України доповнюється комплексом гібридних дій, передусім в культурно-гуманітарній царині, на базі особливих історичних та ціннісних перекручень й фальсифікацій. Основний удар традиційно спрямований на свідомість пересічного українця з метою послабити процес національної ідентичності та персонально-громадянської самоідентифікації. Безперервним атакам піддається публічна увага пересічного громадянина, для чого агресор сформував комплекс негативного контентного виробництва у проросійських українських ЗМІ.

Протягом усього історичного часу співіснування колонії і метрополії (України і Московії) однією із потужних технологій поневолення українців та маніпулювання їхньою свідомістю були різномасштабні комплекси гібридно-месіанських агресій Кремля. Вони вимірювалися утвердженням зневаги, зверхності, цинізму та байдужості. Інколи розбавлялися окремими випадками співчуття, але тільки у власних імперських інтересах панування та диктату й ніколи – з позицій сталого партнерства, поваги, визнання. Більше того, всі ці та інші чинники московитського месіанізму завжди межували з відвертим фізичним тиском, який у кінцевому варіанті переростав у масове катастрофічне винищення українців (російсько-українська війна 1918–1920 років, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., боротьба з УПА, цілеспрямоване нехтування радянським керівництвом життями українців в часи Другої світової війни, російсько-українська війна 2014–т/ч тощо). Євген Маланюк цілком обґрунтовано вважав, що російський месіанізм «просякає майже кожну галузь російського інтелігентського думання» і що «кожний справжній месіанізм межує з певною психозою». А його надзвичайно точна характеристика цього явища є квінтесенцією сутності віковичної політики Кремля: «Справанабирає майже апокаліптичного характеру у випадку месіанізму Москви, яка, свідомо чи несвідомо, бере на себе – своїм «месіанізмом» – місію абсолютного Зла. І то – в мірили світовому» [22, с. 40–41].

Підтвердження цих історично-ментальних висновків ми знаходимо ось уже восьмий рік майже щоденно. Сучасні гібридно-месіанські агресії Кремля містять загрозу не лише Україні, а

насамперед світові, його ліберально-демократичним надбанням. І робиться це москowitzами в спосіб якраз витонченого гуманітарно-креативного емоційного психозу, який вони нагнітають комунікаційно-контентними засобами до абсолюта в будь-якій країні чи на певній території за допомогою продуманого інфраструктурно-ресурсного забезпечення і технологій креативних індустрій, поставлених на службу «абсолютному Злу» – нинішньому режиму Кремля.

Стиль сучасних терористів – латентне нищення принципів ліберальної демократії

На сучасному етапі розвитку людства путінці та їхні сателіти глибинного «путінізму» [38] в різних частинах світу всі інструменти західних демократій та формати комунікацій вивели на рівень глобальної технології поневолення передусім громад планети (а не лише держав чи еліт). Вони заражають їх вірусом цинізму та страху, розпачу й безвиході, тотальної недовіри до всього щиросердного і справжнього, що продукує мирна цивілізація.

Кремлівські кластери різнофункціональної спецпропаганди послідовно і наполегливо створюють епоху «тріумфу цинізму» і руйнівної недовіри [1]. Застосовуючи гіперможливості, які надають динамічні процеси швидкостей у контентних потоках (це те, що раніше характеризувалося як масив інформації) вони дезорієнтують людину, громаду, державу в сучасних геополітичних композиціях, геостратегічних моделях та доступних комунікаційно-контентних масивах.

Пітер Померанцев пов'язує зародження системного продукування кремлівськими політтехнологіями брехні як правди, «коли істину і брехню ставлять в один ряд», із виборами тодішнього президента РФ Бориса Єльцина на другий термін (1996 рік). В основі цієї школи, як і загалом «всюдисущого пізнього пост-модернізму та релятивізму», пише дослідник, вислів Ніцше – «немає жодних фактів, тільки інтерпретації»: кожна версія має право на життя, брехня може бути виправдана як «альтернативна точка зору» або «думка», тому що «все відносно» та «у кожного своя істина» (і в Інтернеті це дійсно так)».

Так, «путінське телебачення, яке контролюється Кремлем, в усьому вбачає злий намір США, Трамп припускає, що 11 вересня

було операцією спецслужб, а частина кампанії щодо Brexit оперувала тим, що Великобританія потерпає від німецько-франко-європейської змови». «Не існує такого поняття, як об'єктивна журналістика», – стверджують керівники пропагандистських мереж Путіна Дмитро Кисельов та Маргарита Симонян, коли їх просять пояснити редакційні принципи, які дозволяють представляти теорії змови як вагомні для наукових досліджень» [48].

Однак ми хотіли би зауважити, що такі технології в московитській імперії існували задовго до 1996 року. Достатньо згадати не таку давню історію Радянського Союзу. Більшовики після жовтневого перевороту 1917 року взяли на озброєння технологію обману тодішнього населення Росії задля того, щоб утвердити свою владу [19, с. 59-63].

Згодом, в 20-ті – 30-ті роки ХХ століття, коли в Москві розпочалася боротьба за персональну владу між колишніми соратниками з ленінського оточення, тотальна цинічна брехня стала на багато років нормою публічного формування і спрямовування в потрібне русло суспільної думки. Тоді винайшли навіть терміни-категорії, які стали беззаперечною методологією радянського державного управління – «пролетарська диктатура» та «пролетарський терор». Завдяки цим фундаментальним догмам ленінізму громадянську свободу, національну самобутність, верховенство права і правду більшовики ігнорували як таку, посилаючись при цьому на виключні інтереси пролетаріату (робочого класу) та трудового (а не всього) селянства. Імплементувалася ця палітра історично-ціннісних засад більшовизму в радянський геополітичний простір, який із часом став міжконтинентальним. Здійснювалося це традиційними потужними засобами масової інформації через гіперактивну пропаганду та контрпропаганду в усіх сферах життя і діяльності громадян СРСР: виробничо-економічній, науково-технічній, культурно-просвітницькій, з проблем соціального розвитку суспільства, зовнішньої політики і міжнародних відносин, ствердження комуністичної моралі, патріотичного і інтернаціонального виховання тощо [24].

Це була радянська квінтесенція того, що у першій половині ХІХ століття дослідив французький аристократ, дипломат, письменник, маркіз Астольф Луї Леонор, маркіз де Кюстін (Astolphe-Louis Léonor, Marquis de Custine). Його книга «Росія у 1839 році» (La Russie en 1839), написана під враженнями подорожі російською

імперією, справила свого часу ефект вибуху бомби в центрі Європи, яка тоді була значно кращої думки про цю таємничу країну. «В Росії страх заступає, тобто паралізує думку; це відчуття, коли воно єдине, не може створювати нічого, крім зовнішньої цивілізації... Звідси глибока тривога, невисловлений біль, який вказує на органічну хворобу.

...Ще раз: усе в Росії – це обман...» [20, с. 38, 43].

Отже, ми можемо констатувати, що тотальна брехня та державницьке насилля є невід'ємною складовою історично-ціннісного розвитку владних режимів Московії та їхньої облудної політики в усіх проявах цинічної гібридності московського месіонізму, коли на словах нібито рятують, а реально – вбивають, катують, принижують чужих і своїх.

Зараз новітня стилістика режиму сучасної Московії намагається заповнити всі ніші української суспільно-громадської свідомості, руйнуючи засади та опори ще не зміцнілого фундаменту особистої та громадянської гідності, дієвого партнерства, самодостатності громад, духу патріотизму та фахової спроможності у справах власних та державних.

Як нам протистояти цій навалі, особливо в сьогоднішніх непростих умовах посилення кремлівської присутності у різних сферах суспільства і держави?

Це питання, хоч і перебуває постійно на порядку денному української влади і суспільства, не має однозначної, а тим паче консенсусної, відповіді. Ми усвідомлюємо, що причина розбіжностей криється в історичній пільмі, де панувало нав'язане Кремлем розуміння нашого походження (ментального коріння), етнічної приналежності, суспільно-політичних орієнтирів тощо, та від цього нам не легшає.

Підходи до безпекового сектору сучасної України

Україна восьмий рік перебуває в жорсткому протистоянні з путінською Росією. Досі є реальною загроза подальшої фізичної ескалації цього двобою, що може перейти у повноцінну війну задля знищення української суверенної державності. Для ліберально-демократичного світу це ще й геополітичний виклик, від реагування на який залежатиме планетарна безпека на тривалий термін.

Причини переходу уповільненої фази бойових дій до активної (можливо, і глобальної) криються в перспективах розвитку широкомасштабного громадянського конфлікту в самій Росії. Причому не так у столиці, як у регіонах, зокрема в республіках федерації, де набирають обертів національні рухи. До того ж окремі регіони на рівні політичних і бізнесових еліт усвідомили, що можуть грати в автономію і отримати статус економічно незалежних. Все це вкладається в правові поняття федерального об'єднання, яким формально є РФ. В реальності поєднання «територіального й етнічного принципів у конструюванні федерації потенційно конфліктогенне» і не сприятиме «консолідації країни у випадку серйозної кризи влади», ознаки якої дедалі помітніші в Росії [32, с. 37].

В нашому випадку ми пропонуємо зосередити увагу на нефізичному аспекті глобальних впливів путінства проти України та світу – комунікаційно-контентних агресіях Кремля. У цьому напрямі путінські технологи (до них ми відносимо стратегів, крійторів, логістів, комунікаторів, контентників, смисловиків, міфотворців, мемників, архітекторів ШІ та криптокультурних засобів тощо) напрацювали безпрецедентні можливості і механізми впливу. Їх вони застосовують не лише по відношенню до українського істеблшменту та суспільства, а й до громад в інших країнах, що яскраво проявилось у США, Великій Британії, Іспанії, Чорногорії тощо [41].

Потоковий щодобовий контекстний аналіз публічних середовищ та просторів останніх років свідчить про те, що Кремлем в Україні відпрацьовується глобальна технологічно-ресурсна стратегія перетворення української державності на власний геополітичний територіальний ресурс і одночасно – геостратегічний полігон імплементації стилістики світового путнізму на засадах швидкого продукування епохи тотального цинізму. Все це відповідає концепту російської державності, сформульованому В. Путіним ще восени 2019 року (оприлюднений навесні 2020): «Це не просто країна (Росія – Авт.), це дійсно окрема цивілізація...» [3].

За геополітичним задумом Кремля, таке поширення цинізму через геостратегічну версійність має замінити всі паростки людського, громадянського та конфесійного гуманізму – від жертвності героїв Небесної сотні в Майданній Україні до подвигів

захисників Батьківщини у кривавій протидії глобальному агресору. І саме для цього путінськими технологіями активно впроваджуються, передусім комунікаційно-контентні, механізми прямого і опосередкованого використання реальної ситуативної соціумно-публічної проблематики українського суспільства у власних інтересах. Тому найбільшою «небезпекою гібридної війни РФ на усіх етапах є використання громадськості у процесі досягнення поставлених агресором цілей через інформаційно-пропагандистський вплив на їхню свідомість, стимулювання недовіри до державних і правоохоронних органів, нав'язування переконання, що життя у державі-агресорі краще, у порівнянні з державою-жертвою, та пониження рівня безпеки суспільства в цілому» [11, с. 13].

В Україні гібридні системи тероризму Кремля застосовують глобальну технологію створення неадекватного комунікаційно-контентного виміру, який, за їхнім задумом, має стати ключовим в сучасних версійних та сценарних процесах дезорієнтації та тотальної недовіри громадянського суспільства до влади, громадських організацій, джерел офіційної інформації. На певному історичному етапі цю хвилю вдалося послабити ухваленням низки законодавчих актів, які дозволили заборонити ретрансляцію російських телеканалів в українських кабельних мережах, блокувати російські інтернет-сервіси в Україні, збільшити частку української мови на телебаченні і радіомовленні тощо [28].

Однак нині ми спостерігаємо як наростання монополізації медіа-виробництва і знищення можливостей горизонтальних комунікаційно-медійних інструментів громад при недостатньому розвитку їхніх діджитальних можливостей стає в нагоді путінцям. Центр свого інформаційного та комунікаційно-контентного впливу вони вдало перенесли всередину нашої країни і для досягнення своїх пропагандистських цілей успішно застосовують українські (за формально-правовими ознаками) медіаресурси. Тим паче, що часто їхні інтереси дивним чином пов'язуються з політико-економічною зацікавленістю певних олігархічних груп чи окремих токсичних для України персон [34].

Загроза перетворення українського суспільства (горизонту громад), принаймні значної його частини, на анклав «руського міра» («більшовицько-гебістського православ'я», «євразійської

геополітичної перспективи» тощо) за роки російсько-української війни не зникла. Навпаки, вона набула нову комунікаційно-контентну якість (масштабну і водночас ситуативно-адаптовану до місцевості та середовищ життя) геостратегічних форм реалізації, які ми у своїх науково-прикладних дослідженнях класифікуємо як гібридно-месіанські агресії.

Вже цього року (2021) ми зауважили нові маркери геостратегічного виклику і публічних актуалізацій відповідних стратегій Кремля. Вони досить концентровано і чітко проявилися 28–29 січня 2021 року під час проведення у Донецьку так званого інтеграційного форуму «Русский Донбасс», де ключовим моментом було оприлюднення і потужний інформаційно-медійний розголос доктрини «Русский Донбасс» [42].

Заявлені трансформаційні процеси (насправді – публічна гра) в тимчасово окупованих путінцями районах Донецької та Луганської областей України мають на меті потужне комунікаційно-контентне донесення до міжнародної спільноти заяложеного московитськими пропагандистами меседжу про необхідність визнання Д/ЛНР «як російських національних держав» [15]. Таким чином була запущена чергова версія безперервної дії з відволікання світової публічної уваги від реальних дій політичного режиму РФ.

Публічну тональність цьому заходу завдавали головний редактор RT та міжнародної агенції «Россия сегодня» (обидві структури націлені на зарубіжжя) Маргарита Симоньян, головний редактор радіостанції «Говорит Москва» Роман Бабаян, телеведучий (і чоловік Симоньян) Тигран Кеосаян, а також депутати Держдуми РФ Андрій Козенко від «Єдиної Росії» та комуніст Казбек Тайсаєв [43].

До цього слід додати звинувачення на адресу України з боку РФ у безрезультатності переговорів у межах ТКГ і «нормандського формату», які цілеспрямовано продукують медіа та високопосадовці Кремля, зокрема заявляючи про «дискримінацію і репресії проти мешканців Донбасу з боку України» [13]. Цей комплекс комунікаційно-контентних експансій має на меті хоча б частково зняти провину за агресію проти України у публічному просторі та відвернути увагу від нинішніх проблем всередині власної країни.

Якщо згадати про геостратегічну версійність навколо теми-меседжу «Новоросія» у 2014–2017 роках, то ці два геостратегічні

маркери дають нам індикатор того, що путінці з позицій геополітики і геостратегії одночасно формують глобальний виклик людству з перетворення Донбасу на ще одну невизнану «світову державу». Недаремно Кремль активно підтримує сепаратистські рухи по всьому світу і періодично збирає їх у Москві. Так, 2015-го і 2016 року відбувся фінансований з бюджету РФ форум «Діалог націй. Право народів на самовизначення і побудову багатополярного світу», де збиралися «представники 11 угруповань, зокрема від Придністровської молдавської республіки (Молдова), Демократичної партії й партії “Аль-Мараді” (Ліван), партії “Шинн Фейн” (Ірландія), Королівства Гаваї, штатів Каліфорнія й Техас, Сомаліленду (Сомалі)» [23]. Тоді від псевдореспублік Д/ЛНР нікого не запросили, однак часи змінюються, а Кремль, безперечно, вважає себе тим, хто рухає фігури на світовій шахівниці.

Крім того, маємо доведений приклад соціолінгвістичного кодування свідомості населення окупованих територій, українців, світової громади і самих росіян. Кодовим виразом тут є «Русский Донбасс», що нібито має історично-ціннісну і ментально-суспільну перспективу з нинішньою Росією.

Отже, постає питання про нагальність оперативної нейтралізації (це завдання української влади) таких комунікаційно-контентних маркерів і соціолінгвістичних індикаторів, оскільки вони містять загрозу національній безпеці (це тема окремої статті). Як підтвердження цього ми спостерігаємо, як Кремль продовжує спрямовувати зусилля на різновекторні розхитування ситуації в Україні. Переводячи публічну та комунікаційно-контентну увагу і суспільно-соціумну свідомість пересічних українців на проблематику внутрішньополітичного протистояння, загострюючи невдоволення громадян на питаннях недолугості владних персон і ухвалених ними ситуативних рішень, особливо щодо соціально-економічних, культурно-ментальних проблем, відвертаючи первинну суспільну увагу від теми бойових дій, загибелі українських вояків та цивільних мешканців від рук окупантів, просуваючи наративи співпраці з путінським режимом як необхідність умовної стабільності в країні, наші вороги намагаються стерти будь-який позитив чи навіть спогад про Майдан гідності. А разом з тим – і саму гідність української нації.

Для системної реалізації своїх геополітичних та геостратегічних намірів путінці прямо чи опосередковано задіюють представників різних структур влади і суспільства України. Безпрецедентний приклад таких синхронізованих з ворогом дій – рішення Окружного адмінсуду Києва за позовом ексзаступника керівника адміністрації президента Януковича Андрія Портнова, яке зобов'язує Міністерство освіти переглянути підручник з історії щодо висвітлення подій Революції гідності [31]. Це є маркером (в цьому випадку ще й індикатором) історичної фальсифікації глобального рівня, що стає геостратегічним викликом для світового українства та цивілізації загалом та водночас комунікаційно-контентним інструментом тиску / впливу, який трансформується в геополітичний виклик спростування історично-ціннісного явища «Майдан гідності України». Причому не тільки в публічній площині, але й у судово-правовій, що може стати прецедентом для подальших наступів фахових українофобів.

Тут варто зауважити, що Європейський суд з прав людини 21 січня 2021 року виніс рішення щодо 39 позивачів у п'яти справах проти України стосовно подій Революції гідності, заявивши про численні порушення прав людини та відповідальність держави Україна за смерть принаймні одного протестувальника. «Суд визнав, що під час подій Революції гідності відбулося порушення Європейської конвенції з прав людини, зокрема статті 3 «Заборона катування», статті 5 «Права на свободу і особисту недоторканність» і ЄСПЛ також зробив чіткі висновки, що акції протесту у 2013–2014 роках мали мирний характер і влада не мала права їх розганяти у такий жорстокий спосіб, чим порушила статтю 11 «Право на свободу зібрань» [12].

Те, що історична позиція авторів підручника щодо висвітлення подій Майдану гідності цілком відповідає рішенням Європейського суду з прав людини, які були ухвалені 21 січня 2021 року, ні суддів Окружного адмінсуду міста Києва, ні позивача зовсім не цікавило. Більше того, знаючи про можливість ухвалення такого рішення, ОАСК явно поспішав з виголошенням власного, що відбулося ... 21 січня 2021 року.

У досліджених нами з позиції комунікаційно-контентної безпеки практиках такі збіги неможливі. Зазвичай вони змодельовані заздалегідь і не просто заради амбіцій позивача. Це

цілеспрямований наступ, який забезпечується таким подієвим гайпом і перетворюється на ефективний комунікаційно-контентний мем-тріумф путінців та їхніх посіпака.

Голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович охарактеризував це рішення Окружного адмінсуду Києва як війну за пам'ять. «Є війна пам'ятей, а є війна за пам'ять – що пам'ятати. Свіжий приклад. Є у нас такий пан Портнов, який великий симпатик Росії, він дуже не любить Революцію гідності. Ось найсвіжіший кейс – суд, в якому він вимагає від Міністерства освіти переглянути шкільні підручники 5–11 класу, щоб там не було згадки про Революцію гідності в такій тональності, яка йому не подобається. Ця війна – за пам'ять, тому що це про встановлення істини, що ж там відбулося. Йому, звісно, хотілось би бачити, що неозброєні чоловіки-«беркутівці» вбивали мирних громадян. Йому хотілось би бачити якусь іншу історію, яка виставляла би тих людей, що були жертвами сваволі Януковича, навпаки, поганцями», – сказав Дробович 27 січня 2021 року в Укрінформі під час пресконференції на тему “Збройний конфлікт на Сході: що про нього знатимуть українці через 25 років?” [37].

Ситуацію з рішенням ОАСК слід розглядати не лише як окрему дію, а й як відлуння системної роботи кремлівської пропаганди з «цементування» у свідомості українців історично-ціннісних наративів колишньої імперії, зокрема щодо традицій, героїв, мови тощо. Так, у січні 2021 року у школі № 137 міста Дніпро деякі батьки учнів другого класу почали вимагати від керівництва навчального закладу усунути від викладання вчительку за те, що вона розповідала дітям про війну Росії проти України, про те, що Росія – агресор і що необхідно спілкуватися українською мовою. Хоча вчительку підтримало керівництво, на її захист виступили соцмережі Дніпра (сторінки у Facebook «Українці 25», «Файне місто Дніпро»), сама по собі проблема потребує більш пильної уваги держави та суспільства, адже такі випадки непоодинокі [8].

Цей комунікаційно-контентний маркер вказує на індикативну лінію геостратегічного виклику щодо заперечення інформації про агресію путінської РФ проти України. До того ж головною жертвою геополітичних стратегів Кремля роблять державний статус української мови в Україні, а це вже геостратегічний і комунікаційно-контентний виклик українству.

Занепокоєння патріотичної частини українського суспільства викликає стан викладання й атмосфера загалом у окремих закладах вищої освіти країни. Як характерний приклад можна навести ситуацію з викладачкою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Євгенією Більченко. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», згідно з яким з 16 січня 2021 року набувають чинності окремі його норми, зокрема щодо обслуговування державною мовою у сфері послуг, вона охарактеризувала як «очередной опухший лимфоузел в теле онкобольной американской колонии» [5]. З'ясувалося, що ця професорка є активним поборником «русского міра», який відстоює й у своїх літературних творах, і на лекціях перед студентами. Українську владу вона характеризує як «тупой провинциальный лживый тоталитарный режим» [6] і наполегливо доводить у своїх виступах, що в Україні триває «гражданская война» [7].

Сама ситуація набула розголосу у ЗМІ і ЗМК, дискусія вихлюпнулася за межі конкретного факту. Звісно, такий комунікаційно-контентний гайп-скандал не могли обминути увагою російські пропагандисти, які здійняли геостратегічну хвилю на захист російської мови в Україні, «русскогаварящих» українців і самої Є. Більченко.

Та проблема цим конкретним фактом не вичерпується. Як заявила на своїй сторінці у Facebook Вікторія Чемерис (Victoria Chemerys), несприйняття української мови і викладання російською є характерним явищем для НПУ імені М. П. Драгоманова. «Як колишня студентка НПУ з 2010 по 2014 рр., можу запевнити, що майже увесь гуманітарний корпус начитував лекції російською, якої не знала на достатньому рівні як мінімум половина потоку, але це нікого не хвилювало», – написала Вікторія. А на її скаргу щодо писання творчих робіт по одному з предметів виключно російською декан відповів: «Вам соромно має бути, що ви не знаєте російської» [46].

Якщо короткий перелік фактів доповнити рішенням Окружного адміністративного суду міста Києва від 28.01.2021 про визнання протиправною постанову КМУ про нову редакцію Українського правопису, то загальна геополітична картина вимальовується як цілеспрямований наступ на українську державність та ідентичність: «В ході розгляду справи судом було встановлено, що Ка-

бінет Міністрів України при ухваленні вказаної постанови діяв поза межами своєї компетенції та із порушенням законодавства, що регулює порядок прийняття нормативно-правових актів. З огляду на це, суд визнав протиправною та нечинною Постанову Кабінету Міністрів України №437 від 22 травня 2019 року «Питання українського правопису» [25].

Трактування цього судового рішення в публічному просторі досить широкі. З одного боку, позиція частини активістів: «Правопис суд не відміняв – він діє і далі. Хоча б тому що неправомочний. Суд відмінив постанову КМУ щодо порядку введення (яка дійсно недолуга – її не повинно було бути взагалі), а не правопис (бо і КМУ неправомочний щодо правопису).

Правопис приймала Українська національна комісія з питань правопису (спеціальна комісія МОН), яка не підпорядковується цим – ні КМУ, ні суду.

Хоча навіть в самій МОН (її деякі чиновники) можуть мати (і мають) хибне уявлення про підпорядкування КМУ в цьому питанні – Чому? – тому що вони безграмотні і холуї» [47].

З другого, Кабінет міністрів України оскаржив це рішення, про що 28 січня 2021 року заявила заступник міністра юстиції Валерія Коломієць на сторінці Мінюста у Facebook: «...ми вважаємо незаконним відповідне рішення ОАСК та оскаржуватимемо його в апеляційній інстанції. На те, аби подати апеляцію, Уряд має 30 днів» [17].

Правові колізії стосовно згаданого судового рішення тривали досить довго. Зрештою, Шостий апеляційний адміністративний суд, як повідомила 11 травня на сторінці Мінюста у Facebook В. Коломієць, «визнав протиправним та скасував рішення ОАСК щодо відміни нового правопису», задовольнивши таким чином апеляцію Кабінету Міністрів України по цій справі повністю.

Та нас у цьому випадку цікавить інший аспект: через це рішення ОАСК українське суспільство, зокрема його певна частина, отримала чіткий сигнал – судова влада (читається як «українська влада») виступає проти української мови як державної і підтримує курс на подальшу русифікацію населення. Що і є метою Кремля і його п'ятої колони в Україні.

Тут знову прослідковуються маркери комунікаційно-контентних дій. Заперечення публічного вживання мови та законності

правопису трансформуються в індикатор геостратегічного виклику щодо домінування права у трактуванні прокремлівських сил в Україні. А це є прямою загрозою державності України.

Тут варто звернутися до «Білої книги» Служби зовнішньої розвідки, яка оприлюднена в січні 2021 року. У документі зазначені майже всі безпекові виклики, хоча й без конкретизації на геополітичні, геостратегічні, комунікаційно-контентні тощо.

У розділі «Розмивання інституцій української державності» зазначено: «Постійно фіксуються системні спроби РФ та її спецслужб із дискредитації державних інституцій України, що має продемонструвати як внутрішній, так і зовнішній аудиторії перетворення нашої держави на «failed state» в силу нібито апіорної нездатності українського народу до державотворення». Це є геополітичним викликом українству і нашим геополітичним та геостратегічним партнерам.

І далі: «Політична мета РФ – дестабілізувати суспільно-політичне життя до такого рівня, коли «допомога Кремля» стала б єдиним варіантом для забезпечення «виживання» України. Фактично йдеться про спроби розпалювання на території нашої держави «війни всіх проти всіх» і проведення на цьому тлі політично-диверсійної та/або силової операції зі зміни керівництва держави» [4, с. 19].

Очевидно, що судова гілка влади, яка так і не була реформована в попередні роки, залишається проблемним чинником у діяльності держави. Судовій системі України, за дослідженнями Центру Разумкова спільно з Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні у жовтні – листопаді 2020 року, повністю довіряє 2,2 відсотка громадян країни [30]. А за результатами опитування в жовтні 2020 року, проведеного Європейською Бізнес Асоціацією (ЄБА), інвестиційною компанією Dragon Capital та Центром економічної стратегії, інвестори вважають українські суди гіршими за корупцію [40].

На це мали би звертати увагу керівництво держави та правоохоронні органи. Однак це наразі використовують у своїй підривній діяльності спецслужби Кремля.

Політичний режим нинішньої РФ в умовах санкційного тиску, який посилюється з кожним проявом фізичної агресії Кремля проти цивілізаційного світу, дедалі більше застосовує так звану

м'яку силу. За нашими дослідженнями, вона перетворилася на справжню глобальну зброю масового знищення, що, наприклад, демонструють реалії світової боротьби з дезінформацією щодо пандемії Covid-19. Цей напрям включає, серед іншого, різноманітну «гуманітарну діяльність» путінських спецслужб: медійну, освітню, наукову, мистецьку, креативно-ідустрійну тощо.

Цю тезу знову ж таки підтверджують висновки Служби зовнішньої розвідки України, які вона оприлюднила у «Білій книзі»: «З розвитком інформаційних технологій зростатиме і фактор інформаційного впливу, передусім із боку агресора – Росії. Москва удосконалюватиме практику створення спецслужбами тимчасових фейкових платформ, насамперед в Європі, для розповсюдження неправдивої та тенденційної інформації» [4, с. 13–14]. Тому цілком закономірно, що «Росія прагне домінувати в українському інформаційному просторі. Це є однією з передумов підготовки до агресії проти України» [4, с. 41]. «Характерно, що, крім приховано фінансованих з РФ медійних структур (за прикладами в Україні далеко ходити не потрібно, достатньо ввімкнути телевізор), до цього ж сегмента належать і суб'єкти (медіа, експерти), які використовуються «натемно»; робота у соціальних мережах, які є привабливими для деструктивного впливу через їх доступність і масштабність в умовах фактичної безконтрольності», йдеться далі у книзі. «Справжнім проривом для РФ став інструмент «анонімних» Telegram-каналів. Зокрема, в Україні та інших країнах фіксується робота такого роду каналів, які нібито працюють «проти всіх», нещадно критикують і владу, і опозицію, і проєвропейський, і навіть проросійський сегменти політикуму. Реальною метою діяльності таких каналів є підрив довіри до державних інституцій і демократичних процедур як таких, а також формування домінантного стереотипу поведінки населення як «тотальної неспроможності цього народу до державності» [4, с. 46].

Наші постійні дослідження змін у національному інформаційному та глобальному комунікаційно-контентному просторах свідчать також про те, що Україна використовується як полігон для відпрацювання технологічних рішень гібридного глобального тероризму [21, с. 400]. За цих умов стан тероризму із індивідуально-групового перетворено на геополітичний інструмент шантажу та

геополітичних репресій до країн, які не підкоряються парадигмі тотального цинізму.

За приклад наведемо справу щодо «плівок Деркача» (теж індикатор). У травні 2020 року народний депутат України Андрій Деркач оприлюднив аудіоматеріали, які, за його словами, можуть свідчити про нібито вплив Джо Байдена на п'ятого Президента України Петра Порошенка (загалом було чотири таких подачі – у травні, червні, липні і вересні, що можна визначити як маркери комунікаційно-контентного виклику-агресії). Ця тема була оперативно підхоплена низкою ЗМІ і ЗМК України, передусім пропутінського спрямування. До оцінок та коментування плівок підключилися, крім журналістів і політтехнологів, політики та посадові особи держави. Генеральний прокурор України Ірина Венедіктова зареєструвала відповідне кримінальне провадження [10].

З трибуни Верховної Ради України було заявлено, що фракція партії «Слуга народу» ініціює створення тимчасової слідчої комісії з розслідування інформації з аудіоматеріалів, оприлюднених народним депутатом Андрієм Деркачем [35].

Інформаційна кампанія, організована А. Деркачем в Україні, набула міжнародного розголосу (дія трансформувалася у геостратегічний виклик). Власне, це і було однією з цілей діяльності російських спецслужб. Відповідь США не забарилася – у вересні 2020 року Міністерство фінансів США запровадило санкції проти «чотирьох осіб, пов'язаних з Росією, за спробу вплинути на виборчий процес у США». Серед цих осіб троє росіян і громадянин України Андрій Деркач. У повідомленні Мінфіну США йдеться, що «депутат українського парламенту Деркач був активним російським агентом більше десяти років, підтримуючи тісні зв'язки з російськими спецслужбами. Деркач прямо чи опосередковано брав участь, фінансував або іншим чином брав участь у втручанні іноземних держав у спробі підірвати майбутні президентські вибори у США 2020 року» [44].

На початку січня 2021 року Мінфін США повідомив про запровадження санкцій щодо низки фізичних та юридичних осіб за участь у російській кампанії дезінформації, пов'язаної з «плівками Деркача» та втручанням у вибори президента США. «Російські дезінформаційні кампанії, спрямовані на американських

громадян, є загрозою нашій демократії», – цитуються слова міністра фінансів Стівена Т. Мнучина. У повідомленні йдеться, що принаймні «з 2019 року Деркач та його соратники залучали американські ЗМІ, американські платформи соціальних медіа та впливових американських людей до поширення оманливих та необґрунтованих тверджень про те, що нинішні та колишні чиновники США займаються корупцією, відмиванням грошей та незаконним політичним впливом в Україні» [45].

В ситуації нас цікавить задіяння кремлівськими спецслужбами своїх не лише медійних, а й публічно-політичних агентів в Україні та використання розширених форматів впливу на українське суспільство і владу через різні юридичні та комунікаційно-контентні чинники. Так, невдовзі після заяви Мінфіну США про санкції проти А. Деркача, його соратників та контрольованих ним медіаструктур в публічному просторі з'являється інформація про те, що за заявою народного депутата Андрія Деркача Печерський райсуд Києва зобов'язав порушити дві кримінальні справи відносно п'ятого президента України Петра Порошенка і чинного президента США Джозефа Байдена. Вони «стосуються начебто втручання в діяльність колишнього генерального прокурора України Шокіна з боку п'ятого президента України Порошенка і теперішнього президента Сполучених Штатів Байдена» [27].

Таким чином українська влада, передусім судова, була представлена перед новообраним президентом США в негативному світлі, що змусило Київ оперативно відреагувати – прес-служба Печерського районного суду м. Києва на своїй сторінці у Facebook спростувала наявність таких проваджень [36].

Очевидно, що зміни в Білому домі змушують спецслужби Кремля активізувати свою діяльність в Україні. Все це обертається новими (поглибленими) геополітичними, геостратегічними, комунікаційно-контентними викликами для нашої держави і суспільства, на які необхідно реагувати невідкладно і кардинально. Наскільки ми можемо впоратися з цими загрозами самостійно – питання риторичне. То ж без допомоги і координації діяльності із стратегічними партнерами нам не обійтися.

Та основну роботу щодо протидії гібридно-месіанським агресіям у публічній сфері ми маємо виконати самостійно. Насамперед це стосується законодавчого врегулювання всіх

аспектів комунікаційно-контентної відсічі ворогу. Тому реформа законодавства у сфері інформаційної безпеки є невідкладною. Закони, які б визначали основні положення функціонування національного інформаційного простору, регулювали стан операційно-технологічної діяльності ЗМІ і ЗМК в період мілітарного протистояння, гібридної війни та гібридно-месіанських агресій, мають дістати суспільну підтримку та першочерговий розгляд у парламенті. Сім років боротьби з путінськими окупантами довели – затягування із законодавчими, науково-прикладними, технологічно-інфраструктурними новаціями загрожує як національній, так і глобальній безпеці.

Висновки

1. В умовах сучасної одночасності геополітичних, геостратегічних та комунікаційно-контентних викликів українській державності, яка вже восьмий рік проходить випробування в боях з агресором та піддається різнобічним комунікаційно-контентним агресіям і тероризуванню, постає нагальне питання цивілізаційного усвідомлення значення та якісної трансформації підходів до глобальної та національної безпекової сфери в царині актуалізації та імплементації цінностей Майданів України (Свободи та Гідності), героїв Небесної сотні та справжнього (автентичного) історично-ціннісного тла становлення державності України в різні епохи.

2. Автентичні ціннісно-історичні підвалини українського державотворення мають перетворитися із ритуально-офіційних орієнтирів вихолощеного бюрократичного регламенту на живу управлінсько-партнерську атмосферу дій, співдій, партнерської відповідальності для мотивування та стимулювання суспільно-соціумних ініціатив сучасного української життя.

Націєвірний соціумний потенціал історично-ціннісних підвалин державотворення маємо імплементувати в розвиток світового українства та технологічно перетворювати на арсенал нейтралізації різноформатних геополітичних, геостратегічних та комунікаційно-контентних викликів, агресій, нападів, дискредитацій тощо.

3. Сучасні безпекові, зокрема комунікаційно-контентні, виклики українській державності з боку агресора базуються на одночасній задіяності різномасштабних темпоритмічних потенціалів,

які центри «глибинного путінізму» вибудовують на основі псевдоісторичних традицій і трансформують їх у сучасні арсенали інформаційного та комунікаційно-контентного (дипломатичного, правничого, освітнього, наукового, мистецького, креативно-індустрійного тощо) нападу.

4. Сутність та технологічні форми застосування сучасних геополітичних, геостратегічних та комунікаційно-контентних викликів закодовані в глобальному сьогоденні. Для своєчасного і дієвого реагування на них необхідно розробляти (вдосконалювати) технології випереджального виявлення негативів у процесі потокової актуалізації комунікаційно-контентної проблематики національного інформаційного та глобального комунікаційно-контентного простору.

5. Для ефективно нейтралізації безпекових викликів пропонується застосовувати технологічно-креативний комплекс комунікаційно-контентної безпеки. За його допомогою можна завчасно бачити майбутні виклики, застосовуючи відповідну систему маркерів та індикаторів, зокрема за функціональним масштабом (геополітичні, геостратегічні, комунікаційно-контентні) та за фазою розвитку (усвідомлений виклик, версійна розгалуженість його ризиків, адресність загрози).

6. У геополітичних статиках минулого безпековий сектор України захищав становлення історично-ціннісних підвалин державності, в сучасних глобальних динаміках та наддинаміках історично-ціннісні підвалини автентичної української державності та справжньої громадянськості є ключовим цивілізаційно-планетарним джерелом захисту безпекового сектору (України, світового українства) від різновидів агресій та експансій.

7. Найпершою геополітичною та геостратегічною позицією, яка потребує опрацювання на державному рівні, є масове усвідомлене розуміння не тільки сьогоденної ролі і місця України в сучасних геополітичних трендах та геостратегічно-динамічних процесах, а й державницько-суспільної місії України на континенті та цивілізаційно-планетарної візії у світі. На жаль, ми протягом майже тридцяти років знаходимося в стані інерційного (паралізованого) руху через багатовіковий постколоніальний духовно-ментальний трагізм та травматизм, які позначаються на всіх аспектах нашого життєвого і державницького сьогодення. Зокрема це прослід-

ковується за такими напрямками, як комунікаційно-контентне, ментально-історичне, культурно-креативне позиціонування здобутків, спадщини та потенціалів країни через системні енергетично-стилістичні потоки інформаційного масиву в міжнародному середовищі, бачення власних перспектив, продукування глобальних та регіональних ініціатив, пропозицій і проєктів тощо.

8. Сучасна Україна має достатньо кейсів, безцінний досвід і таку ж можливість заявити про себе як про реального цивілізаційного лідера духу мирної енергетики, що протистоїть геополітичному авантюризму та геостратегічним практикам і технологіям глобального гібридного терориста – путінського режиму Росії й може запропонувати міжнародному товариству методологічні підходи, експертизи та методики його нейтралізації в парадигмі комунікаційно-контентної безпеки.

9. Українське суспільство і державні інституції мають стрімко відходити від традицій ієрархічно-вертикальної державності й усвідомлювати себе в народжених Майданом та захищених в АТО /ООС горизонтах спроможних гідних громад вільних самодостатніх громадян. І вже з позицій громад імплементувати історично-ціннісні потенціали в сучасний стан державницько-безпекової управлінської діяльності. Те, що такий шанс у нас є, неодноразово засвідчували гранди світової політики, науковці, аналітики тощо. Виступаючи у жовтні 2020 року на відкритті спеціального Київського безпекового форуму «Імунітет Східної Європи: вакцина свободи проти вірусу поневолення», американський філософ, економіст, політичний і громадський діяч, професор Стенфордського університету Френсіс Фукуяма вкотре заявив: «Україна – це ключова держава для нинішньої глобальної геополітики та для майбутнього демократії у всьому світі. Якщо Україна не досягне успіху в розбудові демократичних інституцій і в боротьбі з корупцією, то низка інших країн регіону теж не зможуть цього досягти. З іншого боку, Україна може надихнути інші народи, які прагнуть жити у вільних та демократичних суспільствах» [39].

10. Постає проблема створення умов для розширення та утримання позицій сильного (справжнього) громадянського суспільства через практику макро та мікроуправління, українського парламентаризму та співдії із світовим українством. Такого

громадянського суспільства України, яке має чітку національно-державницьку та цивілізаційно-націєтвірну самоідентифікацію, історично-ментальну глибину духовно-ціннісних кодів тисячолітньої культурно-державницької спадщини, усвідомлює свою роль на сучасному етапі державного розвитку та бачить його перспективи. Тоді воно отримує близьку перспективу стати вдалою версійно-проектною експертизою розбудови середовищ та просторів життя, наповнити духом партнерсько-патріотичної громадянськості місцеве самоврядування у процесі створення гідних громад тощо. Таке громадянського суспільство, з одного боку, є джерелом руху вперед і платформою для продукування демократичних ініціатив, а з другого – потужним відповідальним партнером-мотиватором розбудови сучасного державництва, свідомої підтримки і конструктивної критики влад.

Література:

1. Азар И. Раньше был коммунизм, а теперь триумф цинизма. Интервью писателя Питера Померанцева о пропаганде, информационных войнах и троллях. (2020, 19 травня). URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/19/85434-ranshe-byl-kommunizm-a-teper-triumf-tsinizma> (дата звернення: 13.01.2021).
2. Алексієвич С. Час second-hand (кінець червоної людини). Пер. з рос. Л. Лисенко – К.: Дух і Літера, 2014. – 452 с.
3. Апулеев И. «Это не просто страна»: Путин назвал Россию цивилизацией. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2020/05/17_a_13086487.shtml (дата звернення: 09.03.2021).
4. Біла книга 2021. Служба зовнішньої розвідки України. 72 с. URL: <https://szru.gov.ua/download/white-book/WB-2021.pdf> (дата звернення: 27.01.2021).
5. Бильченко Е. (2021, 18 січня). Сторінка у Facebook: <https://www.facebook.com/yevzhik/posts/356686556681862> (дата звернення: 30.01.2021).
6. Бильченко Е. «В нашей стране – тупой тоталитарный режим, заинтересованный в войне». (2017, 9 лютого). URL: <https://news24ua.com/v-ukraine-tupoj-provincialnyy-lzhivyy-totalitarnyy-rezhim-zainteresovannyj-v-vojne-i-nazhiv> (дата звернення: 01.02.2021).

7. Бильченко Е. Синдром крота: чешский опыт. (2018. 26 березня). URL: <https://bilchenko.wordpress.com/2018/03/26> (дата звернення: 01.02.2021).

8. Валенко А. Языковой скандал в Днепре: родители требуют отстранить учителя за то, что научила детей говорить по-украински. (2021, 27 січня). URL: <https://49000.com.ua/yazykovoyu-skandal-v-dnepre-roditeli-tr/> (дата звернення: 28.01.2021).

9. Власюк О. С., Кононенко С.В. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни. К.: НІСД, 2017. 304 с.

10. Генпрокурор зареєструвала провадження щодо «плівков Деркача» – Зеленський. (2020, 20 травня). Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3029124-gpu-zareestruvala-provadzenna-sodo-plivok-derkaca-zelenskij.html> (дата звернення: 28.01.2021).

11. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. досвід ЄС і Східного партнерства. Аналітичний документ. Центр глобалістики «Стратегія XXI», 2018. 106 с. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/blok_XXI-end_0202.pdf (дата звернення: 31.01.2021).

12. Горбань Ю. Майдан не зникне зі шкільних підручників. (2021, 28 січня). Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3179906-majdan-ne-znikne-zi-skilnih-pidrucnikiv.html> (дата звернення: 30.01.2021).

13. Грызлов заявил, что законопроект Украины о Донбассе грубо нарушает минские соглашения. URL: <https://tass.ru/politika/10615553> (дата звернення: 22.02.2021).

14. Діак І. В. Україна – Росія: (Історія та сучасність): Наук. вид. – К. 2001. – 400 с.

15. Доктрина «Русский Донбасс». URL: <https://russian-center.ru/8315-2/>

16. Донбас і Крим: ціна повернення. За заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка. Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.

17. Коломієць В. (2021, 28 січня). Заява заступника міністра юстиції В. Коломієць на сторінці Міністерства юстиції у Facebook: <https://www.facebook.com/minjust.official> (дата звернення: 01.02.2021).

18. Крим. Війна: передумови російської агресії. Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН

України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/2399.html?PRINT> (дата звернення: 11.01.2021).

19. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К.: Наш час, 2008. – 79 с.

20. Кюстін А. Правда про Росію: пер. з фр., опрац. О. Мерчанський; передм. Д. Донцова; післямова М. Слабошпицького – К.: Ярославів Вал, Укр. Письменник; 2009. – 244 с.

21. Любець Г. В., Король В. Г. Комунікаційно-контентна безпека: проблематика, підходи, становлення: монографія. Дніпро. Середняк Т. К., 2018. – 462 с.

22. Маланюк Є. До проблеми большевизму. Цитується за: Причинки до суспільного мислення (збірка статей) ч. 2. Торонто, "Studium", 1991 р., 429 с. (Published by "Studium" Research Institute, 140, Bathurst St., Toronto, Ont., M5V 2R3, Canada).

23. Москва скликала з'їзд сепаратистів усього світу. "ДНР/ЛНР" не запросили, але вони приїхали. URL: <https://novynarnia.com/2016/09/26/moskva-profinansuvala-z-yizd-separatistiv-usogovsivitu-dnr-lnr-ne-zaprosili-ale-voni-priyihali/> (дата звернення: 10.03.2021).

24. Немкина Л. Н. Советская пропаганда периода «холодной войны»: методология и эффективная технология. «Acta Diurna», научный вестник специальности «Журналистика» ПГУ, выпуск № 3, 2007. URL: http://psujourn.narod.ru/vestnik/vyp_3/ne_cold.html (дата звернення: 13.01.2021).

25. ОАСК визнав протиправною постанову КМУ про зміни до правопису. URL: <http://oask.gov.ua/node/4756> (дата звернення: 28.01.2021).

26. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

27. Печерський суд зобов'язав порушити дві справи щодо Порошенка і Байдена – адвокат. (2021, 27 січня). Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3178908-sud-kieva-zobovazav-porusiti-dvi-spravi-sodo-porosenka-i-bajdena-advokat.html> (дата звернення: 31.01.2021).

28. Про внесення змін у деякі закони України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України: Закон України від 5 лютого 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159->

19#Text; Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою в програмах телерадіоорганізацій: Закон України від 16 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19#Text>; Про введення в дію рішення РНБО України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): Указ Президента України Петра Порошенка № 133/2017 від 15 травня 2017 р. Сайт Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> (дата звернення: 26.01.2021).

29. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь / за заг. ред. О. А. Корнієвського. – К.: НІСД, 2017. – 56 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/analit_zvit_2017.pdf

30. Разумкова центр. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень – листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r> (дата звернення: 30.01.2021).

31. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 21 січня 2021 року № 640/10678/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94345343?fbclid=IwAR2B3B12jGR_f6maPIGSsjiwPFanGYFFFAz9375tCXNbl6sYyhKaVopCB04 (дата звернення: 27.01.2021).

32. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / за заг. ред. М. М. Розумного. – К.: НІСД, 2017. – 84 с. (дата звернення: 02.02.2021).

33. Світова гібридна війна: український фронт. За заг. ред. В. П. Горбуліна. К., НІСД, 2017. 496 с.

34. Склярєвська Г. «Американские лаборатории в Украине»: Медведчук и «1+1» реанимировали российский фейк. (2020, 1 травня). URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/24602/2020-05-01-amerykanskye-laboratoryy-v-ukrayne-medvedchuk-y-11-reanymyrovaly-rossyyskyu-feyk/> (дата звернення: 06.02.2021).

35. «Слуга народу» ініціює створення ТСК через «плівки Деркача». (2020, 20 травня). Укрінформ. URL: <https://www.>

ukrinform.ua/rubric-polytics/3029161-sluga-narodu-iniciue-stvorennia-tsk-cerez-plivki-derkaca.html (дата звернення: 28.01.2021).

36. Сторінка Печерського районного суду м. Києва (2021, 29 січня) у Facebook: <https://www.facebook.com/Pecherskcourt/> (дата звернення: 31.01.2021).

37. Судовий процес за позовом Портнова і є війною за пам'ять – Дробович. Укрінформ. (2021, 27 січня). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3179250-sudovij-proces-za-pozovom-portnova-i-e-vijnou-za-pamat-drobovic.html> (дата звернення: 28.01.2021).

38. Сурков В. Владислав Сурков: Долгое государство Путина. URL: https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html (дата звернення: 13.01.2021).

39. Україна є ключовою державою в сучасній геополітиці – Фукуяма. (2020, 23 жовтня). Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3122406-ukraina-e-klucovou-derzavou-v-sucasnij-geopolitici-fukuama-na-bezpekovomu-forumi.html/> (дата звернення: 05.02.2021).

40. Українські суди гірші за корупцію, вважають інвестори. (2020, 20 листопада). BBC Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-54891061> (дата звернення: 30.01.2021).

41. Фіrst О. «Кремлеботи» як інструмент російського впливу в світі. (2018, 5 жовтня). URL: <https://spa.ukma.edu.ua/kremleboty/?lang=en> (дата звернення: 06.02.2021).

42. Форум в Донецьку з участю депутатів Госдуми обговорить доктрину «Русский Донбасс». URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/10569471> (дата звернення: 22.02.2021).

43. Юронец А. Газета. RU. Возвращение к истокам: о чем говорится в доктрине «Русский Донбасс». URL: https://www.gazeta.ru/politics/2021/01/29_a_13460270.shtml (дата звернення: 23.02.2021).

44. Department of the Treasury's Office of Foreign Assets Control US. Treasury Sanctions Russia-Linked Election Interference Actors. (2020, 10 вересня). URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1118> (дата звернення: 28.01.2021).

45. Department of the Treasury's Office of Foreign Assets Control US. Treasury Takes Further Action Against Russian-linked Actors.

(2021, 11 січня). URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1232> (дата звернення: 31.01.2021).

46. Chemerys V. (2021, 28 січня). Сторінка у Facebook: <https://www.facebook.com/viktoriiia.chem/posts/1103403933434947> (дата звернення: 29.01.2021).

47. Gurnik P. (2021, 30 січня). Сторінка у Facebook: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2851985105073874&id=100007872363402 (дата звернення: 30.01.2021).

48. Pomerantsev P. Why We're Post-Fact. (2016, 20 липня) URL: <https://granta.com/why-were-post-fact/> (дата звернення: 15.01.2021).

49. Pomerantsev P. This Is Not Propaganda. Adventures in the War Against Reality. PublicAffairs, 2019. 256 p.

50. Ruská agrese proti Ukrajině. Šír, Jan a kol, Karolinum, 2018. 346 s.

51. Snyder T. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America, Random House, 2018. 368 p.

Liubovets Hryhorii

*Military Institute, T. Shevchenko
Kyiv National University,
Ukraine, Kyiv*

Korol Valerii

*Military Institute, T. Shevchenko
Kyiv National University,
Ukraine, Kyiv*

***Civilizational challenge of the contemporary ukrainian identity
as viewed through the paradigm
of value-based historical issues and catastrophes***

Annotation. *The article considers the current problems of modern transformations of national security, in particular in the info-space. The attention is drawn to the applied fundamental specifics of simultaneous information processes in national and global communication spaces, as*

well as the the role of the historically-based values as a basis of Ukraine nation in combating modern hybrid aggressions, in particular by the Putin regime in Russia.

The essence of large-scale civilian choice of Ukrainians, which became the Maidans of Freedom (2004) and Dignity (2013-2014), as well as the possibility of state and society resistance to the Putin's Russia as a world global aggressor are analyzed.

The authors emphasize the events of 2004 and 2014, when Ukrainians peacefully expressed its position on the Maidans of Ukraine. Maidans of Freedom and Dignity have become not only a value-historical motivating catalyst for national identity revival, but also demonstrated the civilizational potentials of the citizens of Ukraine and Ukrainian Diaspora. They mobilized and motivated people for development of a dignified personal and state life in a civilized community of free nations.

The authors use modern methods of contextual analysis of information resonances and content streams. This allows to identify the latest approaches to national security in the paradigm of communication-and-content security as a mechanism of vision, fixation, ranking, reactions and response, which is instrumentally effective in understanding modern innovation processes and phenomena of flow-dynamic situations in national information and global communication-and-content spaces. Due to the fact that the Kremlin is making significant efforts to transform Ukraine into its own permanent military training ground and geopolitical territorial resource, the issue of information security, its communication-and-content component, is becoming a key factor for country defence.

The authors reveal the nature of the danger of hyperdynamic and targeted use by the global aggressor - the political regime of Russian Federation - against Ukraine and global democracy in general, the so-called "Soft Power", which technologically and creatively transformed into a real geopolitical weapon by russian intelligence. Research shows that "Soft Power" now is widely used by Putin in the glolocal paradigm and is a global weapon of mass destruction not only of Ukrainian world, but also the minds of citizens of any country or continent in the world.

Using examples of situational flow of civilization-international level and social and political life of Ukraine authors showed the effect of modern factors of information space as universal components of

functional and temporitumic specifics of national and world threat. Authors are convinced that the nation-building social potential of the historical and value foundations of state formation community should be implemented in the development of Ukrainian world and technologically transformed into a tool of neutralization of various geopolitical, geostrategic and communication-and-content challenges, aggressions, attacks, etc.

Key words: *national security, communication-and-content security, global hybrid terrorism, hybrid-messianic aggressions, info space, civilizational challenge.*

Краснодемська Ірина Йосипівна

кандидат історичних наук,

Науково-дослідний інститут українознавства (м. Київ),

завідувачка відділу історичних студій

**В. АНТОНОВ І Ф. СЕРГЄЄВ ЯК ДВА ОБРАЗИ
РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ОКУПАНТІВ
У ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ РСФРР ПРОТИ УНР**

Анотація. *В статті розкривається колаборантська діяльність радянських революціонерів В. Антонова-Овсієнка та Ф. Сергєєва (Артема) по утвердженню радянської влади в Україні. Стверджується, що вони були талановитими людьми і добрими організаторами, але у них була низька національна свідомість і вони так і не зрозуміли своєї історичної ролі. Вони впроваджували в Україні червоний терор, винищували інтелігенцію, духовенство, а також селян і робітників. Показано спільні ознаки «гібридних» російсько-українських воєн початку ХХ і ХХІ століть.*

Ключові слова: *радянські революціонери, В. Антонов-Овсієнко, Ф. Сергєєв (Артем), більшовики, Україна, Донецько-Криворізька Радянська Республіка.*

Сучасна агресія Російської Федерації проти України є продовженням столітніх гострих протиріч між Києвом і Москвою. Росія завжди намагалася підім'яти під себе, підпорядкувати своєму впливу великі території України. Для виправдання цього постійного тиску в усі часи використовувався і використовується зараз та сама теза: територія України потрібна Росії як «буферна зона» для захисту від нападів з Заходу. Бажання ж самих українців чи хочуть вони бути таким «буфером» чи ні, як тоді, так і тепер не враховувалося.

У зв'язку з цим сьогодні ми знов і знов повертаємося до подій столітньої давнини, до «білих плям» історії України, яких у ХХ ст. залишається ще багато. Це стосується і подій національної революції 1917–1921 рр. і, зокрема, радянсько-українського протистояння в цей час.

Історія воєн підтверджує, що будь-яка армія, яка діє в якості окупантів щодо певної країни, не може обійтися без співробітництва з попередньою владою і населенням цієї країни. Без цього окупаційна система не може бути дієздатною й взагалі нормально існувати. Вона потребує політиків, громадських діячів, перекладачів, адміністраторів, господарників та ін. помічників, які б допомагали встановлювати комунікацію між органами місцевої влади і населенням.

В цьому дослідженні ми торкнемося діяльності червоних командирів, які за власним переконанням і вказівкою більшовицьких вождів допомогли цим експериментаторам над людською свободою зберегти імперію, тільки тепер уже «червону», потопивши в крові молоду Українську державу.

Одним із тих червоних командирів, яких відправляв В. Ленін на Україну, в ім'я революції, чинити невимірні злочини, щоб утвердити більшовицьку владу, був **Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко** (псевдоніми: Микита, Антонов, Стефан Дольницький, Штик, Антон Голоський, Антон Г., А. Гальський та ін.) – радянський революціонер, військовий діяч і дипломат, який боровся проти УНР та інших форм української державності. Один з організаторів, а згодом і сам жертва сталінського терору.

Народився В. Антонов-Овсієнко 9 березня 1883 р. в Чернігові в сім'ї офіцера. Закінчивши у 1901 р. Воронежський кадетський корпус, вступив до Миколаївського військово-інженерного училища, але через місяць відмовився від присяги «на вірність царю й батьківщині», за що був відрахований, просидів 11 днів під арештом і був відданий батьку на поруку. Пізніше він пояснював це своєю неприязню до монархії, «органічною відразою до воєнщини» [11, с. 127], але насправді причиною був протест проти волі батьків.

У 1902 р. юнак покинув батьківську домівку і розпочав самостійне життя, вступив до Петербурзького юнкерського піхотного училища, де отримував стипендію. Але військова служба мало цікавила молодого офіцера – він рішуче вступив на шлях революційної боротьби: підтримував зв'язок з революційними соціалістами, отримував нелегальну літературу, вів агітацію серед юнкерів. У 1903 р. він познайомився з більшовиком Б. Стомоняковим (партійна кличка Кузнєцов) і через нього зв'язався з партійною організацією [9, с. 276].

За дорученням петербурзької організації більшовиків, В. Антонов-Овсієнко багато їздив по Російській імперії – відвідав Москву, Катеринослав, Одесу, Київ, Вільно і всюди вів політичну пропаганду і агітацію.

У середині 1904 р. він був захоплений з нелегальним виданням, відсидів 10 днів і випущений за особистим розпорядженням великого князя Костянтина Костянтиновича [9, с. 276].

У 1905 р. В. Антонов-Овсієнко вступив в члени РСДРП, залишив військову службу в чині підпоручника та перейшов на нелегальне становище. З цього часу все його життя – суцільні надзвичайні події: арешти, вирок до страти, втечи, перестрілки, створення військових організацій, участь в підготовці повстання, випуск підпільної літератури (статті писав під псевдонімом Штик) та інші історії.

У 1910 р. В. Антонов-Овсієнко змушений був покинути Росію. За кордоном він пробув до травня 1917 р., поки Тимчасовий уряд не оголосив амністію всім особам, які займалися за царського режиму революційною діяльністю. Повернувшись на батьківщину, Володимир Олександрович вступив в партію більшовиків і за її дорученням проводив велику пропагандистську роботу в Гельсінгфорсі (Гельсінкі) серед моряків Балтійського флоту.

Однією з переломних сторінок біографії В. Антонова-Овсієнка став Жовтневий переворот 1917 р. Саме йому разом з М. Подвойським та Г. Чудновським було доручено захопити Зимовий палац і заарештувати Тимчасовий уряд. Заарештовані міністри Тимчасового уряду були поміщені в Петропавловську фортецю і він наполягав на їх страті, але з цим не погодився В. Ленін [2]. Брав участь в придушенні повстання юнкерів в Петрограді, був ними захоплений, але звільнений за клопотанням американського журналіста А. Вільямса. Потім командував Петроградським військовим округом.

А тим часом в Україні 7 листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла III Універсал, в якому проголошувалося створення Української Народної Республіки у межах населених українцями колишніх губерній Російської імперії, де вони становили більшість людності.

В III Універсалі про незалежність не йшлося: зазначалося про необхідність перетворення Росії на федерацію «рівних і вільних

народів», серед яких мала бути й Україна. Але водночас Центральна Рада проголошувала себе та утворений нею уряд – Генеральний секретаріат – єдиною легітимною владою на всій території УНР до скликання Установчих зборів.

Із існуванням самостійної в управлінні від Росії України, нехай навіть у формі федеративного державного утворення, радянський уряд погоджувався лише на словах. Але спроба захопити владу у Києві силами місцевих більшовицьких осередків зазнала невдачі – вірні Центральній Раді війська придушили заколот. Тому вже на початку грудня Раднарком надіслав українському урядові ультиматум.

Його зміст уповні відображав усю різницю між деклараціями та реальним ставленням більшовиків до «самовизначення аж до відокремлення» та справжнього суверенітету України. З одного боку, радянське керівництво стверджувало, що начебто визнає «Народну Українську Республіку, її право зовсім відділитися від Росії або вступити у договір з Російською Республікою про федеративні чи подібні взаємні відносини між ними» [15, с. 143].

З іншого – у категоричній формі вимагало від української влади припинити роззброєння радянських та червоногвардійських частин на території України, а натомість сприяти більшовикам у придушенні повстання на Дону. Ультиматум закінчувався погрозою: «у випадку не отримання задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин Рада народних комісарів вважатиме [Центральну] Раду у стані відкритої війни проти радянської влади в Росії та на Україні» [15, с. 145].

Одночасно більшовики спробували змінити керівництво Центральної Ради на скликаному у Києві Всеукраїнському з'їзді рад. Однак їхні спроби призвели до протилежного результату. Ультиматум українська влада відкинула, наголосивши, що Раднарком не має права втручатися у внутрішні справи України. А З'їзд рад абсолютною більшістю голосів підтримав Центральну Раду та засудив Жовтневий переворот.

Більшовики зазнали невдачі, однак не збиралися відмовитися від своїх планів. Примусити Україну «самовизначитись» правильним, за їхніми мірками, чином було вирішено за допомогою військової сили.

Раднарком очікувано визнав відповідь української влади на

свій ультиматум «незадовільною». І постановив: «вважати [Центральну] Раду у стані війни з нами» [6, с. 495].

Тоді В. Антонов-Овсієнко «... отримав від тов. Леніна пропозицію вказати, за угодою з тов. Криленком і Подвойським, особу для безпосереднього командування проти Каледіна і його «спільників». І він запропонував самого себе для цієї роботи, що й було прийнято [17, с. 94]. В. Антонов-Овсієнко був тоді одним з наркомів з військових справ (у першому складі Ради Народних Комісарів РСФРР – народний комісар із військово-морських справ, водночас – член колегії з військових і морських справ), обраних II з'їздом Рад, і на нього покладалося керівництво боротьбою з контрреволюцією на внутрішньому фронті та організація боротьби і бойових дій з Центральною Радою.

«Природжений організатор, відважний підпільник, досвідчений оратор і журналіст ...», – писала тодішній секретар ЦК партії більшовиків О. Стасова. Користувався повною довірою В. Леніна. Володимир Ілліч і Центральний Комітет знали, що його можна послати в найнебезпечніший момент на найважчу ділянку боротьби, знали, що він щадити себе не буде і завдання виконає» [17, с. 95].

6 грудня 1917 р. В. Антонов-Овсієнко був направлений В. Леніним до Харкова – для створення маріонеткового радянського уряду України, «альтернативного» Центральної Раді. Саме В. Ленін рекомендував йому відкинути прізвище «Антонов», щоб не компрометувати себе перед українцями. Як доказ наведемо уривок з інструкції В. Леніна більшовицьким командирам в Україні: «Негайна евакуація хліба і металу на схід, організація підривних груп, ... беззастережне перелицювання наявних на Україні наших частин на український лад – таке тепер завдання. Потрібно заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком – він повинен називатися просто Овсієнком. Те ж саме потрібно сказати про Муравйова (якщо він залишиться на посаді) та інших» [10, с. 50].

Як «комісар по боротьбі з контрреволюцією на Півдні України» В. Антонов-Овсієнко був відправлений на Дон придушувати повстання козаків на чолі з А. Каледіним. Після того, як Ростов-на-Дону був зайнятий червоногвардійцями, він організував розправу з тими, хто хоча б підозрювався у співчутті до каледінців.

Тоді ж В. Антонов-Овсієнко також отримав інструкції від уряду РСФРР: частину військових сил, що прибували на боротьбу з кале-

дінцями в Донбасі і на Дону, направити в Україну на допомогу «урядові» більшовицьких ставлеників для боротьби з УЦР.

Згідно з розробленим В. Антоновим-Овсієнком планом воєнних дій червоногвардійські загони мали завдати основного удару по військах П. Каледіна, а потім – по силах Центральної Ради. У спогадах В. Антонов-Овсієнко писав, що спочатку планувалося взяти Харків і частину Лівобережжя, але потім побачили, що можна й Київ захопити, і всю Україну. Цей план реалізовано під час наступу більшовицьких військ в Україні у грудні 1917 р. – січні 1918 р.

Для цього на кордоні з Україною почали концентруватися червоні російські війська. З Північного і Західного фронтів, із гарнізонів Петрограда, Москви та інших міст розпочалася відправка зведених загонів солдатів, матросів та червоногвардійців на південь – Гомель, Брянськ і далі до Бахмача, Харкова [3, с. 25].

Для боротьби із Центральною Радою передбачалося використати дислокований в районі Жмеринки 2-й гвардійський корпус російської армії [3, с. 25].

У Севастополь був відправлений комісар Шерстобитов, щоб втягнути в боротьбу матросів Чорноморського флоту [3, с. 25].

Безпосереднє керівництво наступом військ із Гомеля на Бахмач було доручено Р. Берзіну. Йому доручалося координувати свої дії з Кудинським, який концентрував більшовицькі частини в Брянську, Орлі та Курську для захоплення Харкова [3, с. 30].

Однак оголошувати війну УНР Раднарком не поспішав. Для цього були причини – більшовики розуміли, що не мали в Україні достатньої підтримки, а відкрита агресія лише згуртувала б українців довкола Центральної Ради. На початку грудня 1917 р. московська Червона гвардія під командуванням В. Антонова-Овсієнка без офіційного оголошення війни розпочала воєнні дії на територію Української Народної Республіки. Однією з цілей в Україні для В. Антонова-Овсієнка було возз'єднатися з загонами Червоної гвардії Донбасу і тим самим розірвати зв'язок України з Доном.

8 грудня 1917 р. більшовицькі червоногвардійські загони, надіслані Радою народних комісарів Росії, під командуванням В. Антонова-Овсієнка під приводом боротьби з «контрреволюційним заколотом» на Дону увійшли до українського Харкова. Почалася перша радянсько-українська війна. В наступні два дні більшовики роззброїли українізовані частини, провели міні-переворот, зааре-

штувавши українського коменданта міста Чеботарьова, керівників Харківської ради і гарнізону.

Після прибуттю до Харкова В. Антонов-Овсієнко поставив для червоногвардійців такі найближчі завдання: 1) Оволодіння південною магістраллю, перетинаючи всі шляхи, що ведуть з України на Дон, роз'єднуючи Дон від фронту і від безпосереднього зв'язку з Українською Радою. Контролювати всі рухи між Україною і Донбасом. 2) Розчистити шлях в Донбас, перш за все в обхід Північно-Донецької залізниці через Лозову – Слов'янськ. 3) Одночасно встановити зв'язок Харків – Воронеж через Куп'янськ-Піски. 4) Налягодження зв'язків з Царициним і Північним Кавказом [3, с. 59].

Центральному Військово-революційному комітету Донбасу В. Антонов-Овсієнко наказав через Костянтинівку, Дружківку увійти в зв'язок зі Слов'янськом, через який червоні партизани повинні були отримати зброю [3, с. 59–60]. Розташувавшись в Краматорську, червоногвардійці далі на Слов'янськ не просувалися і не продовжували активні бойові дії проти гайдамаків.

У Харкові, який став центром маріонеткового більшовицького уряду в Україні, під прикриттям червоних загонів і за допомогою Раднаркому Росії місцеві більшовики 11–13 грудня 1917 р. скликали власний «Всеукраїнський з'їзд рад». Він, на відміну від попереднього «київського», представляв лише меншість рад України, зате абсолютна більшість його делегатів були членами більшовицької партії.

На з'їзді проголосили утворення «паралельної» УНР у формі «республіки рад». Трохи згодом призначили їй альтернативний «уряд» – Народний секретаріат.

Втім, мети було досягнуто. Ширма у вигляді альтернативної «народної республіки» дозволила Раднаркому приховати свою відповідальність за подальшу агресію проти України – адже про боротьбу з Центральною Радою формально оголосила у своєму маніфесті саме «радянська УНР».

А «харківський з'їзд» повідомив, що «якщо проллється в Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас із [Центральною] Радою».

Тут можна провести паралель із сучасною російсько-українською війною. Тоді в кінці 1917 р. ніщо не заважало видати вторг-

нення за громадянський конфлікт всередині самої України – мовляв, це місцеві робітники й селяни «повстали» проти «антинародної» київської влади.

Для керівництва цією «боротьбою» у складі Народного секретаріату навіть запровадили посаду секретаря з військових справ та призначили «головнокомандувача» збройними силами.

Це маріонеткове утворення повністю контролювалося з Москви, чим нагадує теперішні «ДНР» та «ЛНР». Її уряд складався здебільшого з не українців за національністю, які не знали мови, не розуміли місцевих реалій і не мали підтримки суспільства. Втім чи не єдиним завданням цього «уряду» було висунути ультиматум Центральній Раді, звинувативши її в «антинародній політиці» та в підтримці повсталих донських козаків, а потім оголосити їй війну. Офіційно РСФРР з УНР не воювала, діючи від імені харківського радянського «уряду». Так само, як зараз з Україною воюють начебто «ЛНР» та «ДНР», а не Росія. Із РСФРР відбувалося постачання живої сили (балтійські матроси, червоногвардійці, розпропаговані робітники), зброї та спорядження для армії «радянської УНР».

Насправді, як і зараз на окупованій Росією частині Донбасу, так і тоді реальна влада належала не українцям – командувачеві прибулих з Росії червоних військ В. Антонову-Овсієнку та «надзвичайному комісару» Раднаркому Г. Орджонікідзе.

Безпосереднє керівництво червоними частинами, що наступали на Київ, теж здійснював російський воєначальник М. Муравйов. Його вояки навіть не приховували свого ставлення до України як до ворожої держави.

Просуваючись Лівобережною Україною, червоні використовували досить цікаву «гібридну» тактику. Підтримувані військами із Радянської Росії, вони добирались до великих міст, в яких піднімали повстання нібито українські більшовики. Тоді на їхню підтримку виступали росіяни – і міста ставали «червоними».

Таку тактику вони хотіли застосувати і до столиці. Та забігаючи вперед, варто сказати, що «січневе повстання» в Києві було придушене українськими військами.

Цю ж «гібридну» тактику майже через сто років застосовуватиме для окупації українських міст Криму та Донбасу сучасна Росія та створені або підтримувані нею загони «самооборони» та «ополченців».

Завдяки підкріпленням з Росії та через те, що під впливом більшовицької пропаганди частина українських військ оголосила про нейтралітет, спочатку червоні доволі швидко просувалися вперед. Але з Петрограду постійно вимагали прискорити наступ.

У Радянській Росії не вистачало продовольства, і запобігти голоду більшовицький уряд розраховував саме за допомогою вилучених в Україні ресурсів. В. Ленін 15 січня 1918 р. писав в Харків В. Антонову-Овсієнку та Г. Орджонікідзе: «Заради бога, приймайте самі енергійні та революційні заходи для посилки хліба, хліба і хліба !!! Інакше Пітер може здохнути. [...] Проводжайте поїзди. Сповідати щодня» [8, с. 30].

В. Антонов-Овсієнко намагався налагодити відносини з харківським ревкомом, домовившись, що безпосередньої реквізиції хліба не буде, але йому [ревкому] будуть висунуті певні вимоги, які мають виконуватися без зволікання. Оскільки обіцянки ревкомом виконувалися частково, то В. Антонов-Овсієнко все ж таки застосовував самостійні реквізиції, що загостило їхні взаємини [3, с. 61].

В той же час свідома частина українського населення не мала ілюзій щодо намірів більшовиків стосовно України, у зв'язку з чим саботувалося багато рішень їхніх керівних органів. Це стосувалося і телеграфно-телефонного зв'язку, залізничного транспорту.

Як згадував В. Антонов-Овсієнко, за сприяння місцевих службовців, групи революційних телеграфістів на чолі зі старшим механіком І. Кожевниковим, був налагоджений телеграфно-телефонний зв'язок, який очолював пітерець Шишаєв. Таким чином, саботаж по всій лінії від Харкова до Москви був зламаний [3, с. 61].

В той час в Харкові на центральний телеграф та залізничну телеграфну станцію В. Антонов-Овсієнко призначив своїх комісарів [3, с. 61].

18 грудня 1917 р. в Харків прибули загони московських червоногвардійців під командуванням П. Єгорова. В. Антонов-Овсієнко наказав йому вступити в командування всіма силами зведеного загону у Лозовій. У приписі також говорилося, що П. Єгоров після захоплення Лозової мав зайняти Слов'янськ силами двох рот. Того самого дня Лозова була зайнята без бою, і М. Муравйов на допомогу П. Єгорову надіслав до Лозової залишки Тверського революційного загону. Про це М. Муравйов писав: «Негаймо пошліть їх і накажіть їм зайняти Слов'янськ, надайте їм сто чоловік своїх чер-

воноармійців, щоб будь-що-будь зайняти Слов'янськ і там закріпитися» [3, с. 74].

Після наступу П. Єгорова по магістралі південних залізничних доріг бронепоїзд № 31 Зайцева ввійшов у Павлоград, зайнятий гайдамаками.

«Розгублені гайдамаки чинили опір бронепоїзду і здавалися. Кілька полонених були доставлені до мене в Штаб, вони висловлювали своє каяття і обіцяли нам сприяти», – згадував В. Антонов-Овсієнко [3, с. 75].

Відповідно до наказу В. Антонова-Овсієнка Єгоров далі мав розвинути наступ у південному напрямку на Катеринослав (тепер м. Дніпро) і Крим, а для заняття Слов'янська був відправлений загін Рудольфа Сіверса [3, с. 75].

19 грудня 1917 р. після короткого бою загін московських червоногвардійців (300 бійців) вибили гайдамаків з міста, встановивши зв'язок з ревкомами і загонами Червоної гвардії Донбасу в Краматорську, Костянтинівці, Нікітовці та інших населених пунктах Донбасу.

Таким чином, до середини грудня 1917 р. РСФРР вже захопила і контролювала частину сучасної Харківщини, Луганщини і Донеччини. Також більшовицькі частини займали район Жмеринки на Правобережжі.

Вже 19 грудня 1917 р., просуваючись по залізничних магістралях, радянські війська захопили Павлоград (після нетривалого бою із загonom українських військ, які змушені були капітулювати). 23 грудня 1917 р. з Києва в Бахмач для оборони Чернігівської залізниці було вислано 500 юнкерів при одній гарматі і 16 кулеметах. Ці сили були явно недостатні для оборони держави, і їх прибуття на східний кордон України говорило лише про слабкість Центральної Ради.

26–28 грудня 1917 р. червоні війська В. Антонова-Овсієнка захопили найбільші промислові центри Донеччини: Луганськ і Маріуполь, 29 грудня 1917 р. зайняли Катеринослав, 2 січня 1918 р. – Олександрівськ (нині – м. Запоріжжя), а 6 січня 1918 р. – Полтаву [7, с. 161].

На початку 1918 р. В. Антонов-Овсієнко продовжував командувати наступом більшовиків на Україну. Проте військові сили у нього були невеликі сили. Як зазначалося вище, його головним воро-

гом був отаман козацького Всевеликого війська Донського генерал Олексій Каледін. На Дону гуртувалися російські антибільшовицькі сили. Як тільки стало зрозуміло, що Центральна Рада не має у своєму розпорядженні надійних військових сил, завдання забезпечити правий фланг донського напрямку взяттям Харкова дуже швидко переросло у похід на Київ і захоплення України.

Упродовж січня 1918 р. більшовики, долаючи спротив окремих українських військових частин, що складалися з добровольців, поступово захопили більшість міст на Лівобережній Україні і встановили там свій контроль.

Двома колонами з боку Харкова–Полтави та Гомеля–Курська–Бахмача розпочався їхній наступ на Київ. Під час штурму Києва в останніх числах січня 1918 р. більшовицькими військами були застосовані вперше бойові задушливі гази. Після його захоплення ними в місті було здійснено класовий «червоний терор», внаслідок якого загинуло (за різними підрахунками) від двох до трьох тисяч киян – в тому числі генерали царської армії та армії УНР – Б. Бобровський, А. Разгон, Я. Сафонов, М. Іванов, Я. Гандзюк.

11–14 (за старим стилем) січня 1918 р. розгорнулись запеклі бої за станцію Бахмач. 16 (за старим стилем) січня відбувся бій між українськими військами під командуванням Аверкія Гончаренка (520 вояків – учні Київської юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького та Помічного студентського куреня Січових стрільців) та російськими військами, які нараховували 4–6 тис. вояків, під командуванням М. Муравйова (1-ша революційна армія П. Єгорова, 2-га революційна армія Р. Берзіна) біля станції Крути.

Після п'ятиденних запеклих боїв 26 січня 1918 р. українська влада залишила Київ. Урядові установи та збройні формування УНР зосередилися на Волині. На решті території України була встановлена радянська влада [7, с. 162].

З ініціативи В. Антонова-Овсієнка на початку лютого 1918 р. була створена «Донецько-Криворізька радянська республіка» (ДКРР), що об'єднувала проросійськи налаштоване населення Східної України під прапором партії більшовиків.

Ця штучно заснована «республіка» створювалася за економіко-територіальною ознакою, а не за етнічною чи національною, так як її організатори вважали, що після перемоги соціалістичної революції національне питання втратило своє значення, а Росія

має складатися з економічно рівнозначних областей, а не національно-ідентичних радянських утворень [20, с. 71].

Військовою опорою ДКРР був організований збройний загін, основу якого становили пітерські робітники, направлені на Донбас в листопаді 1917 р. ДКРР спочатку увійшла до складу РСФРР як суб'єкт федерації, а у березні 1918 р. – радянської України.

З березня по травень 1918 р. В. Антонов-Овсієнко обіймав посаду командувача більшовицькими військами на півдні Росії, поряд з цим виконуючи обов'язки члена Реввійськради республіки.

З січня по червень 1919 р. – командувач Українського фронту, нарком військових справ Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Широко практикував захоплення заручників, розстріли без суду «класових ворогів» і «націоналістів». Вимагав великі суми грошей у приватних підприємців, погрожуючи їм розстрілом. Така поведінка В. Антонова-Овсієнка викликала широке невдоволення різних верств населення і В. Ленін змушений був його відкликати і перевести на господарську роботу.

16 червня 1919 р. В. Антонов-Овсієнко віддав, як він сам згодом засвідчив, останній свій наказ по «українських військах» – про розформування Українського фронту Червоної армії та передачу підпорядкованих раніше йому трьох «українських армій» до Західного та Південного фронтів РСФРР.

У квітні 1921 р. В. Антонов-Овсієнко був направлений разом з М. Тухачевським, І. Уборевичем і Г. Котовським на придушення селянського повстання в Тамбовській і Воронежській губерніях: під їхнім керівництвом було зосереджене сотисячне угруповання Робіничо-селянської Червоної армії (РСЧА). 12 травня 1921 р. В. Антонов-Овсієнко спільно з М. Тухачевським підписав спеціальний наказ про методи боротьби з повстанцями, куди входили:

- Оголошення всього чоловічого населення бунтівних населених пунктів під судом ревтрибуналу;

- ув'язнення сімей, де будь-хто пішов до повстанців в якості заручників;

- у разі нездачі повстанців в полон в двотижневий термін – висилка їх сімей до Сибіру з конфіскацією майна;

- поголовні обшуки з розстрілом на місці старшого члена сім'ї в родині в тих будинках, де буде знайдено зброю [2].

В. Антонов-Овсієнко цей наказ не засекачував, а навпаки –

широко публікував і негайно став втілювати в життя. Разом з М. Тухачевським санкціонував застосування отруйних газів проти цивільного населення. Свій «досвід» узагальнив в спеціальній брошурі, і рекомендував Раднаркому для застосування по всій країні. В її останньому пункті йшлося, що при виникненні повстання, з'ясуванні його основних баз, має здійснюватися їх тривала окупація з метою систематичного знищення повстанців для відновлення радянської влади, ізоляція т. за. «бандитських груп» від основних верств села, протиставлення останніх «бандам» і застосування системи заручництва (щодо «сімей бандитів») [1].

У жовтні 1922 р. В. Антонов-Овсієнко зайняв посаду начальника Політуправління РККА та члена Реввійськради (РВР) республіки, на якій працював до січня 1924 р. і знятий був за те, що відкрито приєднався до опозиції в більшовицькій партії. Потім його перевели в систему Народного комісаріату закордонних справ. З цього часу, аж до призначення на пост прокурора республіки, В. Антонов-Овсієнко протягом більше десяти років перебував на дипломатичній роботі в Чехословаччині, Литві, Польщі та Іспанії.

25 травня 1934 р. В. Антонов-Овсієнко став прокурором РСФРР. Його прихід в прокуратуру збігся з роботою по її централізації. У Російській Федерації ця тенденція проявилася особливо чітко. Прокуратура республіки, хоча формально, але ще входила в систему наркомату юстиції, проте вже все виразніше виявляла свою самостійність і все більш залежала лише від Прокуратури Союзу РСР.

Основною для органів прокуратури в ті роки була Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про революційну законність» (1932), яку В. Антонов-Овсієнко як прокурор республіки наполегливо впроваджував в життя. В ній відзначалося, що посилюється боротьба з «політичним бандитизмом» і «диверсіями», тому необхідно підвищити активність усіх ланок правоохоронної системи.

Прокурором республіки В. Антонов-Овсієнко пропрацював більше двох років. У вересні 1936 р. він був призначений генеральним консулом в Барселоні. Саме в цей період в ЦК ВКП (б) стали з'являтися матеріали, які його серйозно компрометували. Наприкінці 1936 р. секретар Куйбишевського райкому партії отримав записку від секретаря парткому Наркомюсту про «помилки троцькістського характеру», допущених В. Антоновим-Овсієнком під

час перебування його прокурором республіки [9, с. 279]. До таких помилок партійні функціонери віднесли «троцькістський характер» висловлювань В. Антонова-Овсієнка про незавершеність класової боротьби всередині країни, класові суперечності між робітниками і селянами. На засіданні парткому, на якому було винесено обговорення цього питання, він намагався пояснити, що в своєму виступі сказав не про «класові протиріччя» між робітниками і селянами, а просто про «протиріччя». Але секретар продовжував «тиснути» на В. Антонова-Овсієнка, в цьому його підтримав присутній на засіданні парткому Н. В. Криленко. Тільки тоді В. Антонов-Овсієнко визнав, та й то із застереженнями, що ним допущена політична помилка [9, с. 279].

Ще одним, так би мовити, «криміналом», стала незгода В. Антонова-Овсієнка з тим, що Касаційна інстанція Верховного суду РСФРР залишила без змін вирок у відношенні до завідувача відділом агітації і пропаганди Балахінського РК ВКП (б) Сенаторова-Жирякова, якого Спецколегія крайового суду в тому ж 1936 р. засудила за частиною 2 статті 109 і статті 58-10 КК РРФСР (контрреволюційна агітація) до 7 років позбавлення волі за те, що, читаючи лекції з історії партії на курсах сільських і міських пропагандистів і оголошуючи витяги з так званого заповіту В. Леніна, той перекрутив цей документ «в троцькістсько-контрреволюційний дух», сказавши, що В. Ленін рекомендував на посаду Генерального секретаря ЦК ВКП (б) Г. Зінов'єва. Крім того, Сенаторів-Жиряков в червні 1935 р. на заводі «Труд» в розмові з робітником Озеровим про перебої в постачанні хлібом нібито сказав, що боротися з подібними неподобствами треба шляхом страйків. В. Антонов-Овсієнко тоді оскаржив вирок до Президії Верховного суду РСФРР. У своєму протесті він стверджував, що троцькістського тлумачення заповіту В. Леніна з боку Сенаторова-Жирякова матеріалами справи не встановлено. Президія Верховного суду РРФСР відхилила цей прокурорський протест [9, с. 280].

Влітку 1937 р. В. Антонов-Овсієнко був відкликаний з Іспанії в Москву, а 15 вересня призначений народним комісаром юстиції Української РСР. В цей час доля його була фактично вирішена. Чи знав він про це, чи здогадувався, сказати важко – швидше за все здогадувався, так як раптові виклики для отримання «нового призначення» тоді нічого доброго не віщували.

В листі від 10 жовтня 1937 р. до дружини Софії Іванівни, яка в той час відпочивала в Сухумі, він торкався своїх службових справ і писав: «... відчуваю напруженість боротьби» [9, с. 280].

Передчуття В. Антонова-Овсієнка не обманули. Він був заарештований в ніч з 11 на 12 жовтня 1937 р. Ордер на арешт підписав заступник наркома внутрішніх справ М. Фріновський. Відразу ж були проведені обшуки в його квартирі, в службовому кабінеті і на дачі в селищі Ніколина Гора. В. Антонов-Овсієнко був доставлений у внутрішню в'язницю НКВС, а 13 жовтня 1937 р. направлений в Лефортовську, де він перебував до 17 листопада. Потім його перевели до Бутирської в'язниці. Там його утримували до 8 лютого 1938 р., а згодом повернули в Лефортовську [9, с. 281].

Під час численних допитів, які проводили в основному працівники держбезпеки Ільницький і Шнейдерман, В. Антонов-Овсієнко то категорично відкидав всі звинувачення, то, не витримавши тиску, визнавав свою «антирадянську», «контрреволюційну» роботу в 30-х роках. Врешті-решт слідчі все-таки змусили його повернутися до власних звинувачувальних показань [9, с. 281].

Обвинувальний висновок у справі В. Антонова-Овсієнка було складено працівником держбезпеки Ільницьким та затверджено 5 лютого 1938 р. заступником Прокурора СРСР Г. Рогінським. Його звинувачували в тому, що ще в 1923 р. спільно з Л. Троцьким він розробляв план збройного виступу проти радянської влади, а потім, обіймаючи посаду повпреда в Чехословаччині, Литві та Польщі, вів «троцькістську діяльність на користь польської і німецької військових розвідок». Не забутий був і іспанський період служби.

Ордер на арешт 12 жовтня 1937 р. було видано і на дружину В. Антонова-Овсієнка Софію Іванівну, а 14 жовтня її заарештували в Сухумі, прямо в будинку відпочинку «Синоп», і етапували до Москви [9, с. 282].

Обвинувальний висновок склав той же Ільницький, а затвердив заступник Прокурора СРСР Г. Рогінський.

Вона звинувачувалася в тому, що була поінформована про шпигунські зв'язки В. Антонова-Овсієнка та К. Радека з польською розвідкою, а також про діяльність троцькістської терористичної організації. Винною вона себе не визнала.

Справи Володимира Олександровича і Софії Іванівни Антонових-Овсієнків розглядалися Військовою колегією Верховного суду

СРСР 8 лютого 1938 р. Суддівський склад був одним і тим же: голова В. Ульріх, члени Зорянов і Кандибін та секретар Костюшко. Засідання були закриті і проводилися без участі звинувачення і захисту, без виклику свідків [9, с. 282].

Спочатку слухали справу С. Антонової-Овсієнко. Вона відразу ж заявила, що винною себе не визнає, з польською розвідкою пов'язана не була, а також не знала, що її чоловік є шпигуном. В останньому слові Софія Іванівна сказала, що вона ні в чому не винна і вірить в справедливість радянської влади.

Короткий вирок був винесений за кілька хвилин. У ньому В. Ульріх ще більш посилив її «провину», записавши, що вона сприяла в шпигунській діяльності деяким особам (цього не було навіть в обвинувальному висновку). Військова колегія засудила С. Антонову-Овсієнко до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Вирок було виконано в той же день [9, с. 283].

Судове засідання у справі В. Антонова-Овсієнка відкрилося о 22 годині 40 хвилин. На ньому він теж заявив, що винним себе не визнає, свої показання, дані на досудовому слідстві, не підтверджує і дав їх під тиском. Шпигунством він не займався і троцькістом ніколи не був, був тільки примиренцем.

Про свої неправдиві свідчення на досудовому слідстві він подавав заяву, але відповіді на нього не отримав. В останньому слові він просив провести додаткове розслідування, так як він обмовив себе [9, с. 283].

Зрозуміло, що ця заява ніяк не вплинула на вирок суду, він був коротким і гранично жорстким – розстріл з конфіскацією майна. Судове засідання закрилося через 20 хвилин, о 23 годині. Вирок було виконано 10 лютого 1938 р. Після розстрілів подружжя репресії поширилися і на їхніх дітей, яких вислали з Москви в адміністративному порядку.

У перші роки «хрущовської відлиги» родичі В. О. і С. І. Антонових-Овсієнків звернулися в Генеральну прокуратуру СРСР з проханням про перегляд їх справ. У Головній військовій прокуратурі їх вивченням займався підполковник юстиції Ф. Р. Борисов. Він підготував аргументовані висновки про припинення справ В. Антонова-Овсієнка та С. Антонової-Овсієнко за відсутністю в їх дія складу злочину. З цими висновками погодився Генеральний прокурор СРСР [9, с. 283]. 25 лютого 1956 р. Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок щодо В. Антонова-Овсієнка та

повністю його реабілітувала, а 4 серпня 1956 р. була також реабілітована і Софія Іванівна [9, с. 283].

Федір Андрійович Сергєєв (більш відомий як «товариш Артем»; підписувався «Артем (Сергєєв)», «Віктор (Сергєєв)» – радянський революціонер, політичний, державний і партійний діяч. Народився 7 березня 1883 р. в селі Глебово Фатежського повіту Курської губернії в селянській родині. В 1901 р. закінчив Катеринославське реальне училище, а з 1901 р. навчався в Імператорському Московському вищому технічному училищі (нині МДТУ ім. М. Баумана) [5, с. 3].¹

В 1902 р. вступив до лав РСДРП. Проводив активну пропагандистську роботу в іскрівських гуртках та брав участь у роботі Московського комітету РСДРП [5, с. 273]. За організацію та активну участь в студентських виступах був заарештований, виключений з училища і півроку відсидів у воронезькій в'язниці.

Отримавши заборону навчатися в вузах Росії, вирішив продовжити освіту за кордоном. У 1902 р. емігрував до Парижа, де навчався в Російській вищій школі суспільних наук [5, с. 274; 4, с. 4].

15 березня 1903 р. Ф. Сергєєв (Артем) повернувся в Росію і розпочав нелегальну революційну діяльність на Донбасі. У селі Федорівка Воскресенської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії він створив першу в регіоні селянську соціал-демократичну організацію, з якою провів Першотравневий страйк. Потім, працюючи помічником машиніста в Катеринославі, проводив пропагандистську роботу серед робітників залізниці і гірників на Берестово-Богодухівському руднику біля Юзівки (нині – м. Донецьк). У 1904 р. був двічі заарештований – в Єлисаветграді (нині – Кропивницький) і Миколаєві [5, с. 274].

У січні 1905 р. Ф. Сергєєв (Артем) прибув до Харкова. Працюючи на Харківському паровозобудівному заводі, об'єднав більшовиків та створив революційну групу «Вперед», яка у лютому-березні готувала збройне повстання. У грудні він очолив повстання в Харкові, яке царські війська швидко придушили, після чого виїхав до Санкт-Петербурга, згодом на Урал [5, с. 25, 275].

---

¹ Артем на Украине: документы и материалы / сост.: С. О. Розин, А. Ф. Сергеева, ред. В. И. Астахов; Центр. гос. архив Октябр. рев. и соц. строительства УССР. – Харьков: Харьк. кн. изд-во, 1961. С. 273; Артём (Сергеев Ф. А.). Статьи, речи, письма. М.: Политиздат, 1983. С. 3.

3 літа 1906 р. Ф. Сергєєв (Артем) – керівник Пермського окружного і Уральського обласного комітету РСДРП, замінивши на цьому посту Я. Свердлова. Активний учасник революції 1905–1907 років в Україні і на Уралі [5, с. 276].. Неодноразово підпадав під арешти й заслання.

Зокрема, 20 грудня 1909 р. Харківська судова палата заслухала справу про звинувачення Ф. Сергєєва (Артема) в революційних виступах в Харкові в 1905 р. і засудила його до довічного заслання до Східного Сибіру [5, с. 277]. та відправила у село Іпіманське Іркутської губернії.

У 1910 р. він втік за кордон через Японію, Корею, Китай (1910–1911) до Австралії (1911–1917). Жив в Харбіні, Нагасакі, Гонконгу та в Шанхаї [4, с. 6].

Після Лютневої революції у липні 1917 р. Ф. Сергєєв (Артем) повернувся в Україну і, прибувши до Харкова, невдовзі очолив більшовицьку фракцію Харківської ради. Обраний секретарем бюро Донецького обласного комітету РСДРП (б), потім секретарем Харківського обласного бюро профспілки металістів. У серпні обраний делегатом на VI з'їзд РСДРП (б), членом Президії і членом Центрального Комітету. У жовтні 1917 р. – один з організаторів збройного повстання в Харкові і на Донбасі. 21 листопада 1917 р. обраний головою виконкому Харківської Ради і губернського ВРК та депутатом Установчих зборів від більшовиків. У грудні 1917 р. виступив з доповіддю про поточний момент на I Всеукраїнському з'їзді Рад та був обраний членом секретаріату і ЦВК Рад України та народним секретарем у справах торгівлі і промисловості [5, с. 278].

Ф. Сергєєв (Артем) був активним прихильником ідеї Донецької автономії. 17 листопада 1917 р. у схваленій за його пропозицією резолюції обласного виконкому рад (советів) Донбасу було поставлене питання про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, яка повинна ввійти до складу Радянської Росії: «Необхідно створити незалежну від київських центрів автономну Донецьку область, що має власне самоуправління, і добиватися для неї всієї влади Советів» [5, с. 177].

У січні 1918 р. проводилася підготовча робота, пропагувалися ідеї автономії і узгоджувалося її створення на різних рівнях.

Так, у гострих, емоційних дискусіях на IV обласному з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, який відбувся 27–30 січня 1918 р., з приводу виділення Донецько-Криворізького басейну і його приєднання до Росії, Ф. Сергєєв (Артем) заявляв: ««Ми не розбиваємо ні єдиної федеративної республіки, не зазіхаємо на національні інтереси України, ми не збираємось створювати незалежної республіки. Хіба ми збираємось проводити особливу митну політику та ін.? Ми хочемо зв'язатись з усією країною. «Вся влада радам» – вся влада пролетаріату і біднішому селянству, яким нікого не потрібно пригнічувати» [16, с. 256].

Очевидним є ототожнення Ф. Сергєєвим «усієї країни» з Росією у її колишніх межах. Звинувативши М. Скрипника у сепаратизмі, він наголошував: «Сепаратисти не ми, а ви. Чому ви прагнете до Києва? Тому що Радянська республіка не за національною ознакою для вас міцніший горіх, ніж національна... Ми, як більшовики, не розходимося з тов. Скрипником. Ми розходимося з ним, як з офіційним представником Українського ЦВК» [16, с. 256]. Ф. Сергєєв (Артем) стверджував про втрату після перемоги соціалістичної революції значення національного питання. Ця позиція була підтримана та розвинена й іншими прибічниками створення Донецько-Криворізької республіки, зокрема М. Жаковим, С. Васильченком та ін. [16, с. 256–257].

В результаті 50 голосами було ухвалено проєкт резолюції, внесеній С. Васильченком. В ній зазначалося: «В міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усупільнюватись, головні галузі промисловості націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде і повинно проводитись за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні.

Донецький і Криворізький басейн, як область, що вже й зараз має свою певну економічну господарську фізіономію, повинен мати власні органи економічного і політичного самоврядування, єдині органи влади, які організують в басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської республіки» [16, с. 258–259].

Згідно з резолюцією мав бути обраний обласний комітет Рад Донецько-Криворізької області, який, в свою чергу, повинен був

організувати Раду Народних Комісарів Донецько-Криворізької Республіки.

Через день після закінчення з'їзду Рад, 1 лютого 1918 р., обласний комітет Рад сформував Раду Народних Комісарів Донецького і Криворізького басейнів. Головою РНК і комісаром у справах народного господарства став Ф. Сергєєв (Артем) [19, с. 181].

Одночасно обласний комітет Рад зобов'язав обласний Раднарком проводити в життя декрети РНК Російської республіки, а ЦВК Рад України постановив вважати «органом, паралельним обласному комітетові». Щоправда, тут же було додано, що «ради Донецького басейну беруть участь в загальному будівництві державного життя з радами всього півдня Росії – України і Доно-Кубано-Терського району» [19, с. 281].

Ініціатори Донецько-Криворізької Республіки, частина делегатів III Всеросійського з'їзду Рад, зокрема Ф. Сергєєв і С. Васильченко, не підтримували його рішення, в яких Радянська Федерація проголошувалася об'єднанням радянських національних республік. На їхню думку, Російська Радянська Республіка мала бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік.

На початку березня 1918 р. в ЦК РСДРП(б) відбулася зустріч В. Леніна з керівниками Донецько-Криворізької республіки Ф. Сергєєвим (Артемом) і В. Межлауком. 15 березня 1918 р. на Пленумі ЦК РКП(б) за участю В. Леніна, представників радянської УНР В. Затонського та В. Шахрая, голови РНК ДКРР Ф. Сергєєва (Артема) було порушене питання «Про становище партійних працівників і стан радянських організацій на Україні та про взаємні стосунки між українськими урядами й Донецькою республікою» [18, с. 100].

Після обміну думками ЦК РКП(б) постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України». ЦК зобов'язав усіх партійних працівників «працювати спільно по створенню єдиного фронту оборони», забезпечити участь Рад з усієї України, в тому числі з Донецького басейну, в II Всеукраїнському з'їзді Рад. «На з'їзді, – наголошувалося в постанові, – необхідно створити один уряд для всієї України» [19, с. 183].

Рішення ЦК РКП(б) означали, що вся попередня діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) щодо розчленування Української Радянської Республіки і створенню на частині її тери-

торії обласної республіки була помилковою і шкідливою. Вони також підтвердили неприйнятність економічного підходу, нехтування національними чинниками і схвалили саме національний принцип радянського будівництва [19, с. 183].

Виділення з України промислово розвинутої області погіршувало економічне і військове становище республіки, суперечило інтересам усіх раніше пригноблених націй, в тому числі українців, їх віковичним прагненням до утворення української держави.

У березні 1918 р. на хвилі пропаганди ідеї створення «єдиного фронту оборони» і одного уряду «для всієї України» в умовах наступу німецько-австрійських військ ДКРР припинила своє короткотермінове існування: її керівництво погодилося на «об'єднання України» (хоча сепаратистські ідеї і настрої ще жили у головах і душах «лівих комуністів» – С. Васильченка, М. Жакова, В. Філова та ін.).

Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької Республіки було теоретичною і практичною помилкою, породженою не лише нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, невизнанням національного руху, української державності, а й амбіційністю організаторів республіки, які не були українцями, а представниками інших національностей (росіянами, євреями) і яким не були близькими і важливими національні інтереси українського народу. Сепаратизм був принесений ззовні та придушений більшовиками-великодержавниками, оскільки ішов у розріз із їхнім баченням майбутнього советської більшовицької імперії. При створенні ДКРР її ініціатори не погоджували свої дії з більшістю населення цієї території. Обіцяний Ф. Сергєєвим (Артемом) та іншими керівниками області референдум не було проведено, справжня воля населення, переважно українського за етнічним складом, була проігнорована. ДКРР була створена волею купки сепаратистів, зорієнтованих на соціалістичну федеративну Росію у межах кордонів Російської імперії, відстоюючи при цьому донецько-криворізьку ідентичність [13, с. 14].

Більшість керівників ДКРР в роки сталінського терору були репресовані. З 10 наркомів першого складу ДКРР лиш один помер своєю смертю. У 1933–1938 рр. один за одним були розстріляні 8 членів Раднаркому ДКРР [14, с. 11].

Упродовж 1918 р. ідея ДКРР підтримувалася Ф. Сергєєвим (Артемом) та іншими «регіоналістами», які намагалися відновити її.

Але існування цієї «маріонеткової республіки» більше не поновлювалося.

Натомість 21 березня 1918 р. Ф. Сергєєв (Артем) очолив евакуаційну комісію при Надзвичайному штабі ДКРР, яка провела велику роботу з вивезення матеріальних цінностей в Радянську Росію. У квітні брав керівну участь в Царицинському поході для подальшої евакуації уряду і військ Донецької Республіки. 7 квітня він повідомив Я. Свердлову в Москву: «Німці все ближче. В місті і у наших паніки немає. Якщо підемо, то відійдемо, а не втечемо» [14, с. 582].

На початку червня 1919 р. був відряджений на Північний Кавказ для налагодження шляхів постачання, побував в Армавірі, Майкопі, Владикавказі, Туапсе.

В кінці серпня 1919 р. Ф. Сергєєв (Артем) був знову направлений на Україну, де став членом (з 18 вересня головою) Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету, який готував повстання в Україні. У листопаді він очолив військовий відділ Тимчасового робітничо-селянського уряду України, але фактично до виконання своїх обов'язків не приступив. Причиною тому були суперечки, непорозуміння Ф. Сергєєва (Артема) з головою уряду Г. Пятаковим. Вони взаємно звинувачували один одного в сепаратизмі. Перший вбачав сепаратизм у прагненні Г. Пятакова до організації радянської влади в Україні в цілому і встановленні федеративних зв'язків між Українською і Російською Радянськими Республіками. Сепаратистські дії Ф. Сергєєва (Артема) виявлялися у прагненні до відновлення Донецько-Криворізької Радянської Республіки. Загалом історики ж у виникненні конфліктних ситуацій звинувачували здебільшого Г. Пятакова. Але не меншу роль тут відіграло тяжіння Ф. Сергєєва (Артема) до регіоналізму, який, в свою чергу, вважав, що військовими справами має керувати не уряд, а військовий відділ ЦК КП(б) У [19, с. 186–187].

Прагнучи реорганізувати управління т.зв. «українською» армією, Ф. Сергєєв (Артем) намагався усунути від командування нею В. Антонова-Овсієнка, до якого ставився неприязно, особливо після арешту останнім групи місцевих капіталістів і змушування їх виплатити зарплату робітникам. В цьому конфлікті В. Ленін взяв сторону В. Антонова-Овсієнка, а Ф. Сергєєву (Артему) висловив докір. Ф. Сергєєв (Артем) не погоджувався і з розпочатою В. Антоновим-Овсієнком підготовкою активних наступальних дій військ у

напрямі Харкова, звинуватив його в авантюрі, і щоб змінити склад Реввійськради і головнокомандуючого І Української армії, виїхав до Москви. Там інтрига Ф. Сергєєва (Артема) отримала підтримку. Водночас він викликав до Курська і Харкова, де перебував «уряд», групу своїх однопумців (К. Ворошилова, Б. Магідова, В. Межлаука, М. Рухимовича), які були введені до складу Тимчасового робітничо-селянського уряду, що дало правим невелику перевагу. Власне, в уряді відбувся «тихий переворот» – більшість, хоч і незначну, одержали праві [19, с. 186].

16 січня 1919 р. після відставки Г. Пятакова на засіданні уряду Ф. Сергєєва (Артема) обрали головою більшовицького уряду України, а з 19 січня через кризу – заступником голови [5, с. 281], проте з 24 січня цю посаду обійняв Х. Раковський. 28 січня 1919 р. Ф. Сергєєв (Артем) призначений наркомом радянської пропаганди УСРР.

8 лютого 1919 р. Ф. Сергєєв (Артем) взяв участь у Харківській загальноміській конференції КП(б)У, а 16–19 лютого – в роботі Харківського губернського з'їзду КП(б)У і губернського з'їзду Рад. В своїх доповідях він торкнувся міжнародного ставища, чергових завдань партійної роботи, контрреволюційної діяльності лівих есерів та закликав зміцнити диктатуру пролетаріату [5, с. 281].

23 березня 1919 р. в м. Слов'янську відбувся І губернський з'їзд Рад новоствореної Донецької губернії, на якому Ф. Сергєєва (Артема) обрали головою губвиконкому. Він підготував і провів адміністративну реорганізацію нової територіальної одиниці, замість повітів було створено 12 районів, але наступ армії генерала А. Денікіна не дав можливості завершити адмінреформу. Під час відступу Червоної армії в серпні в Сумах Ф. Сергєєв (Артем) важко захворів на тиф.

У квітні 1920 р. Ф. Сергєєв (Артем) знову обраний головою Донецького губвиконкому, проводив роботу по відновленню вугільних шахт басейну. З кінця 1920 р. – на партійній роботі у Москві.

Ф. Сергєєв (Артем) загинув 21 липня 1921 р. при загадкових обставинах під час залізничної катастрофи аеровагона конструкції Валеріана Абаковського разом з кількома делегатами ІІІ конгресу Комінтерну на дорозі з Тули до Москви. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Син Ф. Сергєєва (Артема) Артем Федорович, взятий після смерті батька на виховання Й. Сталінін, вірив в те, що катастрофа була

влаштована, і називав її організатором Л. Троцького. У той же час в іншому своєму інтерв'ю він відгукувався про неї як про випадкову.

Отже, говорячи про більшовицько-українське протистояння поч. ХХ, одними з основних фігурантів якого були В. Антонов-Овсієнко та Ф. Сергєєв (Артем) і нинішню російсько-українську війну початку ХХІ ст., ми відзначаємо їхній «гібридний» характер і багато спільних ознак.

По-перше, це створення буферних маріонеткових державних утворень на півдні й сході України. Формально вони не були визнані Москвою, як через сто років не визнаватиме вона дві інші, створені нею «ЛНР» і «ДНР». Однак це не завадило Росії зробити вигляд, нібито ці території є окремими «державами», які не входять до складу УНР, а тому, мовляв, умови Брестського миру на них не поширюються.

По-друге, паралельно російські червоні війська, які знаходилися на окупованій ними частині території України, терміново намагалися перетворити на «місцеві» українські загони. Як стверджував В. Ленін: «рішуче та безумовне перелицювання наявних на Україні наших частин на український спосіб – таке тепер завдання» [10, с. 50].

«Ніяких військ РСФРР на Україні немає, – писав більшовицький нарком закордонних справ Г. Чичерін. – Військові дії на українській території на даний час відбуваються між військами Директорії та військами українського радянського уряду, який є повністю незалежним» [12]. Майже через сто років майже ті самі слова повторюватимуть щодо чергової російсько-української «гібридної» війни сучасні кремлівські керманічі.

Комуністична Росія завжди проводила типову для загарбників політику «поділяй та володарюй» і широко удосконалила її порівняно з царським урядом. Скрізь, для маскуванню справжнього стану речей, більшовицька верхівка направляла своїх емісарів, створювала «незалежні» держави на чолі з маріонетковими урядами.

При цьому більшовики активно використовували соціальну демагогію, твердячи, насамперед, про необхідність шукати ворогів серед свого народу, а друзів – в особі російського пролетаріату. Більшовицька пропаганда нав'язувала масам «класовий підхід», вбивала у свідомість народу думку, що природне прагнення до самостійності України є нібито вигадкою буржуазних елементів.

Червоні командири В. Антонов-Овсієнко, Ю. Коцюбинський, В. Примаков, Й. Якір, М. Кропив'янський, І. Федько та інші, що діяли в Україні, без сумніву, були талановитими людьми, добрими організаторами, але у них була низька національна свідомість і вони так і не зрозуміли своєї історичної ролі. Якби ці командири повернули свої загони проти більшовиків та інших загарбників – не виключено, що Україна давно була б вільною. Українцями деякі з них були лише з народження, але, на жаль, не по духові та національних помислах, і тому, вони були новітніми яничарами, колаборантами, зрештою відкритими ворогами рідної землі, носіями більшовизму.

Всі червоні командири впроваджували в Україні червоний терор, масово винищуючи селян, робітників, не кажучи вже про духовенство та інтелігенцію. Незважаючи на підтримку ними курсу більшовицької партії на встановлення радянської влади, навіть безпосереднє керівництво червоногвардійськими та червоноармійськими військами, доля більшості з них склалася трагічно, так як вони самі стали жертвами сталінського терору і були репресовані та знищені фізично.

Література

1. № 278. Доклад В. А. Антонова-Овсеєнко в ЦК РКП(б) о положении дел в Тамбовской губернии и борьбе с повстанческим движением (с пометками В.И.Ленина на полях рукописи) 20 июля 1921 г. URL: <https://www.tstu.ru/win/kultur/other/antonov/raz278.htm> (дата звернення: 10.01.2021).

2. Антонов-Овсеєнко В. А. URL: http://protivpytok.org/?page_id=1893 (дата звернення: 12.01.2021).

3. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне: Том 1. Москва: Высший военный редакционный совет, 1924. 271 с.

4. Артём (Сергеев Ф. А.). Статьи, речи, письма. Москва: Политиздат, 1983. 351 с.

5. Артем на Украине : документы и материалы / сост.: С. О. Розин, А. Ф. Сергеева, ред. В. И. Астахов; Центр. гос. архив Октябр. рев. и соц. строительства УССР. Харьков: Харьк. кн. изд-во, 1961. 324 с.

6. Бойко О. Д. «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». *Енциклопедія історії України*.

ни: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 495.

7. Бойко О. Д. Перша війна Радянської Росії проти УНР 1917–1918. *Енциклопедія історії України*: Т. 8: Па-Прик / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. С. 161–162.

8. В. А. Антонову-Овсеенко и Г. К. Орджоникидзе. *Ленин В. И. Полное собр. соч.* Издание пятое. Том 50. Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. Москва: Изд-во «Политической литературы», 1974. С. 30.

9. Владимир Александрович Антонов-Овсеенко (1883–1938). «Чувствую напряженность борьбы». *Звягинцев А.Г. Роковая Фемиды. Драматические судьбы знаменитых российских юристов. Сборник исторических очерков.* Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2012. 432 с.

10. Г. К. Орджоникидзе. *Ленин В. И. Полное собр. соч.* Издание пятое. Том 50. Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. Москва: Изд-во «Политической литературы», 1974. С. 49–50.

11. Гамрецький Ю. М. В. О. Антонов-Овсієнко. *Український історичний журнал.* 1988. № 11. С. 126–131.

12. Домановський А. Схід і Захід разом: хистке єднання доби війни та революції. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/shid-i-zahid-razom-hystke-yednannya-doby-viyny-ta-revoluciyi> (дата звернення: 15.01.2021).

14. Кармазіна М. Політико-історична ідентичність Донецька: особливості зародження та формування міста та його людського ресурсу (у період до кінця 1980-х років). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.* 2014. 1 (69). С. 3–28.

15. Корнилов В. Донецько-Криворожская республіка. Расстрелянная мечта. Спб.: Питер, 2020. С. 11.

16. Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской раде. *Ленин В. И. Полное собр. соч.* Издание пятое. Том. 35: октябрь 1917 – март 1918. Москва: Изд-во «Политической литературы», 1974. С. 143–145.

17. Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку. Літопис революції. 1928. № 3. С. 250–286.

18. Поликарпов В.В. В.А. Антонов-Овсеенко. (К 100 летию со дня рождения). Военно-исторический журнал. 1983. № 3. С. 94–96.

19. Поплавський О. О. Радянські республіки Півдня України як знаряддя централістичної політики більшовиків на початку 1918 р. *Проблеми політичної історії України*: зб. наукових праць. Вип. 7. Дніпропетровськ, 2012. С. 99–106.

20. Солдатенко В. Ф. Донецько-Криворізька республіка – ілюзії і практика національного нігілізму. *Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди*. Київ: Парламентське вид-во, 2011. С. 172–193.

21. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

Iryna Krasnodemska

Candidate of Historical Sciences

Annotation. V. Antonov and F. Sergeev as two images of the Russian-soviet occupiers in the hybrid war of the RSFSR against the UNR. The study reveals collaborative activities to establish Soviet power in Ukraine by Soviet revolutionaries V. Antonov-Ovsienko and F. Sergeyev (Artem), who, according to the Bolshevik leaders, helped these experimenters to preserve the empire over human freedom, only now drowning in blood the young Ukrainian state.

Speaking of the Bolshevik-Ukrainian confrontation of the beginning XX, one of the main participants of which were V. Antonov-Ovsienko and F. Sergeev (Artem) and the current Russian-Ukrainian war of the early XXI century, we note their "hybrid" nature and many common features.

First, it is the creation of buffer puppet state formations in the south and east of Ukraine (Donetsk-Kryvyi Rih Soviet Republic, Odessa Soviet Republic and the Soviet Socialist Republic of Tavrida, Galician Socialist Soviet Republic) at the beginning XX century. Formally, they were not recognized by Moscow, as in a hundred years it will not recognize the other two, created by it "LPR" and "DPR". However, this did not prevent Russia from pretending that these territories are separate "states" that are not part of the UPR, and therefore, they say, the terms of the Brest Peace Treaty do not apply to them.

Secondly, in parallel, the Russian Red Army, which was located in the occupied part of Ukraine, urgently tried to turn into "local" Ukrainian troops.

At the same time, the Bolsheviks actively used social demagoguery, arguing, first of all, the need to look for enemies among their people, and friends – in the face of the Russian proletariat. Bolshevik propaganda imposed a "class approach" on the masses, instilling in the minds of the people the idea that the natural desire for Ukraine's independence was supposedly a fabrication of bourgeois elements.

It is claimed that V. Antonova-Ovsienko and F. Sergeev (Artem) were talented people and good organizers, but they had a low national consciousness and they never understood their historical role. If these commanders returned their troops against the Bolsheviks and other invaders, it is possible that Ukraine would have been free for a long time. Some of them were Ukrainians only by birth, but, unfortunately, not by spirit and national thoughts, and therefore, they were the newest janissaries, collaborators, ultimately open enemies of their homeland, the bearers of Bolshevism.

Red commanders introduced red terror in Ukraine, massacring peasants and workers, not to mention the clergy and intelligentsia. Despite their support for the Bolshevik Party's policy of establishing Soviet power, even the direct leadership of the Red Guards and Red Army, most of them were tragic, as they themselves fell victim to Stalinist terror and were physically repressed and physically destroyed.

The current aggression of the Russian Federation against Ukraine is a continuation of centuries of sharp contradictions between Kyiv and Moscow. Russia has always tried to lift large territories of Ukraine under its influence. To justify this constant pressure, the same thesis has been and is being used at all times: Russia needs the territory of Ukraine as a "buffer zone" to protect itself from attacks from the West. The desire of Ukrainians themselves whether they want to be such a "buffer" or not, both then and now was not taken into account.

Key words: soviet revolutionaries, V. Antonov-Ovsienko, F. Sergeev (Artem), bolsheviks, Ukraine, Donetsk-Kryvyi Rih Soviet Republic.

Розділ III.

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 342.4 : 338.2 (94)

Кампо Володимир Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України,
суддя Конституційного Суду України у відставці
ID orsid.org /0000-0002-6460-8926

Мазур Ірина Іванівна,

доктор економічних наук, професор,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
академік АПН України
ORCID ID 0000-0002-2441-8001

КОНСТИТУЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ ТА РИНКОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

*Ми стоїмо в передвісті грандіозної доби, в передвісті
часів збурення, коли дух здійснює стрибок, долає свою
попередню форму та дістає нову. Уся маса попередніх
уявлень, понять та зв'язків, що тримає до купи наш
світ, розпадається та руйнується, немов сновидіння.*

На часі нова фаза духу.

В.Ф. Гегель

Анотація. Розкривається синергія таких двох явищ як конституційна демократія та ринкова економіка, від взаємодії яких залежить суспільно-політичний, соціально-економічний розвиток країни, зрештою – державотворення в Україні. Здійснено ретроспективний аналіз еволюції конституційної демократії, запропоновано авторську оцінку новітньої історії суспільно-політичного життя в Україні. Охарактеризовано місце України у ключових рейтингах демократії, індексу людського розвитку,

індексу процвітання, рівнем економічної свободи серед інших країн світу. Виявлені проблеми розвитку конституційної демократії та ринкової економіки в Україні.

Авторами констатується необхідність комплексного просвітницького дослідження та опублікування монографії з історії конституційної демократії у період становлення та розвитку ринкової економіки в Україні вченими істориками, філософами, економістами, юристами-конституціоналістами та іншими для формування світогляду сучасного громадянського суспільства.

Ключові слова: конституційна та економічна історія України, конституційна демократія, ринкова економіка, рейтинг демократії, індекс економічної свободи, завдання правової держави.

Постановка проблеми. Одним із центральних питань розвитку демократичної, соціальної, правової держави в Україні є питання про впровадження сучасної моделі конституційної демократії та ринкової економіки, тобто явищ і процесів, що між собою тісно пов'язані та від яких залежить життєдіяльність країни. Відповідно до Конституції України ці два явища складаються з численних юридичних та економічних інститутів, які виконують різні функції та повноваження задля забезпечення найвищої соціальної цінності в державі – життя і здоров'я людини, її честі та гідності, недоторканості й безпеки [1, ч.1, ст. 3].

Конституційна демократія, на думку авторів, означає систему державного врядування, яка здійснюється органами державної влади, їх посадовими особами на основі та відповідно до принципів й положень Конституції України врешті забезпечує реалізацію Основного Закону, зокрема, шляхом утвердження верховенства права, пріоритету прав людини тощо. Конституційна демократія є частиною більш широкого поняття – правової демократії.

На думку Президента АПН України, д.політ. н., проф., Мироненка П.В. наукове визначення терміна «правова демократія (англ – legal democracy) – модель державно-суспільного устрою, згідно з якою:

1) Засади функціонування державності ґрунтуються на стійкій соціально-політичній згоді соціуму і влади, що передбачає правління більшості при забезпеченні прав меншості;

2) Право системно забезпечує регулювання взаємодії суб'єктів політики та рівність усіх членів суспільства перед законом (верховенство права).

Правова демократія, як форма співіснування соціуму і влади, мінімізує головну суперечність демократії між ідеєю повновладдя народу і неможливістю її всеосяжного втілення» [2, с. 13]

З іншого боку, ринкова економіка – це тип товарного виробництва і споживання, якому властиві повна економічна самостійність суб'єктів господарювання, вільні ціни, економічна конкуренція, розвинена ринкова інфраструктура, стала фінансово-грошова система, тісний зв'язок зі світовим ринком.

Сучасна ринкова економіка, починаючи з XIX ст., вже орієнтується на підприємництво як інновативні здібності людини, креативність мислення, ризикованість у прийнятті рішення, експериментування в пропонованих товарах і послугах тощо. М. Вебер у своїй праці «Протестантська етика і дух капіталізму» стверджував, що «кальвінізм та лютеранство породили економічну культуру бережливості та працелюбства», що й дало поштовх до бурхливого розвитку капіталізму в протестантських країнах [3, с. 125-126]. Ця теза говорить про те, що певні економічні інститути і культура надали імпульс для розвитку ринкової економіки (капіталізму).

Як справедливо зауважує Л.Ф. Мізес «там, де ринкова економіка відсутня, найпрекраснодушніші положення конституції та законів залишаються лише на папері» [4, с. 494]. Це стосується й Конституції України, що через недостатню розвинутість ринкової економіки, не може належним чином гарантувати засади політичної та правової системи, розвиток освіти і культури, науки й охорони здоров'я, підприємництва та місцевого самоврядування тощо.

Це підтверджується думкою Джоела Мокіра, видатного економічного історика сучасності: «послаблення «інституційного від'ємного зворотного зв'язку» носить більш складний характер. У кожному суспільстві підприємці змушені обирати між двома шляхами отримання прибутку: перший шлях – це використання політичних можливостей, які збільшують їхню частку в прибутку, не збільшуючи (а часом навіть скорочуючи) загальний обсяг доходу; другий шлях – це вигідна для суспільства експлуатація технічних або комерційних можливостей» [5, с. 110].

Ціна політичних наслідків економічної слабкості країни завжди висока: це загострення суспільно-правової ситуації, втеча капіталів за кордон, недовіра громадян до органів державної влади тощо.

На підтвердження такого слід згадати наступне «Відсутність достатніх гарантій захищеності підприємницької діяльності в Україні є сьогодні однією з головних причин тінізації та «втечі капіталу» [6, с. 175]. «Нестабільність законодавства, бюрократизм у прийнятті рішень місцевими та державними органами влади, незначеність прав і взаємних обов'язків держави та суб'єктів підприємницької діяльності, неврегульованість та суперечливість нормативних актів, які видаються різними відомствами, зумовлюють неефективність та обтяжливість регуляторної політики» [6, с. 130]. Здавалося б, що йдеться про сьогоднішній день, але ці дві тези були написані ще в 2006 році. Це говорить про те, що майже нічого не змінилося в нашій країні протягом останніх 15-ти років.

Щоб сформувати правову демократію (за Мироненком П.В.), на нашу думку, потрібно починати зі стратегії зміцнення довіри громадян до держави. Перш за все це стосується не лише норм демократії, а й норм ринкової економіки, в якій домінує приватна власність. Захист права приватної власності громадян сприятиме забезпеченню їх від корупційних відносин із чиновниками різного рівня. Крім цього, треба змінювати традиційну культуру суспільства, яка ще залишається пострадянською, а по суті – радянською, бо виховує недовіру до інституту підприємництва та самих підприємців.

Світовий досвід вказує на те, що конституційна демократія є найбільш оптимальною умовою для формування і функціонування ринкової економіки й навпаки. У країнах, де панує ця демократія та економіка, забезпечується високий рівень матеріального життя громадян й соціальна справедливість в суспільстві. У цих країнах діє демократична правова система і державна політика, оскільки в них діють достатньо стабільні та юридично визначені правила поведінки для всіх учасників політичних та економічних правовідносин. «Хороший демократичний уряд – зазначає Стівен Пінкер, – дозволяє людям жити своїм життям у безпеці, під захистом від насильства анархії, і на свободі, під захистом від насильства тиранії. Суто з цієї причини демократія – основне джерело людського процвітання» [7, с. 209-210]

Самуель Гангтінгтон запропонував три хвилі розвитку демократії: перша хвиля починається з американської конституційної демократії у ХІХ ст., друга – у середині ХХ ст., третя хвиля – кінець ХХ ст. Можна продовжити і сказати, що третя хвиля також охоплює початок ХХІ ст.

Поки що Україна, на жаль, не могла пересвідчитись у перевагах реальної конституційної демократії та ринкової економіки, так як їх впровадження фактично відкладається протягом всіх трьох десятиліть незалежності через об'єктивні та головним чином – суб'єктивні обставини: політичну незрілість і конституційний нігілізм українського політичного класу, а також – порівняно низький рівень економічної та політичної культури пересічних громадян тощо. Про ці переваги українці дізнаються здебільшого працюючи на заробітках у країнах Європейського Союзу, привозячи звідти понад десяток млрд. доларів США щорічно й інвестуючи їх у національну економіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним питанням взаємозв'язку та взаємодії конституційної демократії та ринкової економіки присвячують свої праці українські вчені-конституціоналісти Савчин М.В. [8], Устименко В.А. [9] та ін. І, звичайно, зарубіжні економісти Іверсен Т., Норгаард О. [10], Соскіс Д. та ін. Зазначеними науковцями сформовано наукову ідеологію взаємодії демократії та економіки, яких між собою пов'язують цивілізаційна спорідненість і спільна історична мета: побудова сучасної ринкової економіки, громадянського суспільства заможних людей і демократичної, соціальної, правової держави.

Високо оцінюючи внесок вітчизняних і зарубіжних дослідників у дослідження взаємодії конституційної демократії та ринкової економіки, необхідно зазначити, що все ще недостатньо розробленою залишається проблема впровадження й синергії конституційної демократії та ринкової економіки в Україні.

Постановка завдання статті. Метою статті є виявлення синергії таких явищ як конституційна демократія та ринкова економіка, від взаємодії яких залежить суспільно-політичний, соціально-економічний розвиток країни, а також – державотворення в Україні.

Реалізація поставленої мети потребувала вирішення низки конкретних завдань:

- розкрити та узагальнити дієві підходи до тлумачення таких понять як конституційна демократія та ринкова економіка й обґрунтувати авторську позицію з цих питань;
- проаналізувати історію взаємодії конституційної демократії та ринкової економіки в Україні;
- виявити та охарактеризувати особливості взаємодії конституційної демократії та ринкової економіки на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку в Україні;
- обґрунтувати перспективи реальної конституційної демократії та ринкової економіки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення і розвитку конституційної демократії та ринкової економіки в Україні має свої передісторію та історію. Так, ця передісторія починається з античної демократії та зародження ринкових відносин у причорноморських містах-державках (Ольвія та інші) [11, с. 53-54] на зміну якій прийшла вічова демократія та ринкові відносини у ранньофеодальній Київській Русі тощо [11, с. 296-297, 510-511]. У часи Середньовіччя з'являються нові ринкові відносини та станово-представницькі органи влади, де засідала литовсько-польсько-руська феодальна знать, яка здійснювала державне врядування тогочасними українськими землями. А в українських містах – локальна демократія на основі дарованого їм великими феодалами магдебурзького права, тобто права на міське самоврядування. Після Революції Б. Хмельницького (1648-1654 рр.) на Гетьманській Україні запанувала станова козацька демократія, що закріплювала привілейоване становище козацької старшини та відповідні ринкові відносини.

У часи античної та феодальної класової демократії ринкові відносини були специфічними. В античному суспільстві об'єктом права власності, крім іншого, були й люди, зокрема, раби, а у феодальному суспільстві – основним об'єктом власності була земля, на якій працювали юридично залежні від феодалів селяни. Проте вже у надрах феодального суспільства почали формуватись капіталістичні ринкові відносини між різними фізичними та юридичними особами. Саме зародки капіталістичної економіки привели феодальне суспільство до краху, хоча його залишки в окремих капіталістичних країнах зберігалися ще досить довго.

Власне, з перемогою капіталізму розпочалася нова історія становлення і розвитку обмеженої конституційної демократії та

ринкової економіки в Україні. Це відбувалося в колоніальний період, тобто коли українські землі були у складі двох імперій: Австро-Угорської – західноукраїнські землі та Російської – східноукраїнські землі. Початки обмеженої конституційної демократії та ринкової економіки в Австро-Угорщині склалися після буржуазно-демократичних революцій в Австрії та Угорщині у 1848-1849 роках. Внаслідок революції в Австрії до влади прийшли лібералізовані політики, які за допомогою конституції обмежили владу монарха, добились проголошення принципу поділу влади, наділили двопалатний парламент широкими повноваженнями, запровадили місцеве самоврядування тощо.

У 1867 році імперська Австрія підписала договір з Угорщиною про створення дуалістичної монархії – Австро-Угорщини. Обмежена конституційна демократія в Австро-Угорщині стосувалася верхніх прошарків суспільства. І в той же час завдяки парламентським виборам ця демократія розвивала у західноукраїнської еліти бажання виборювати права для українців, а її представники не раз обирались до цього парламенту. Конституційна демократія в Австро-Угорщині носила класово обмежений характер і за це її не раз критикував великий Каменярь – І. Франко.

Тим не менш, результатом розвитку обмеженої конституційної демократії в Австро-Угорщині став ріст національної самосвідомості народів, які її населяли, в т.ч. й українців. По закінченню першої світової війни у 1918 році на теренах Австро-Угорської імперії виникли нові національні держави Польща, Румунія, Чехословаччина тощо – і серед них – Західно-Українська Народна Республіка (далі – ЗУНР). Останню очолили колишні депутати австрійського, а також – буковинського і галицького парламентів, які заклали основи демократичного державотворення на землях Республіки. Президентом ЗУНР був Є. Петрушевич, а керівником уряду – С. Голубович; республіка мала свій Тимчасовий основний закон 1918 року, представницький та інші органи державної влади.

На східноукраїнських землях у складі Російської імперії становлення обмеженої конституційної демократії розпочалося після скасування кріпосного права у 1861 році й це дало значний поштовх у всіх сферах соціально-економічного і політичного життя країни. Проте лише на початку буржуазно-демократичної

революції 1905-1907 років російський імператор Микола II проголосив куцу конституцію 1906 року та призначив перші вибори до російського парламенту – Державної думи, яку невдовзі й розпустив. Розвиток обмеженої конституційної демократії в імперській Росії супроводжувався значним піднесенням економіки; її досягнення 1913 року згодом у часи СРСР (1922-1991 роки) були обрані за точку відліку для порівняння з досягненнями радянської економіки аж до 1970-х років.

Однак обмежена конституційна демократія в царській Росії проіснувала недовго – до жовтневого перевороту 1917 року, вчиненого більшовицькими політиками на чолі з В. Леніним, які встановили в країні так звану диктатуру пролетаріату, а насправді – терористичну диктатуру однієї партії – ВКП (б)/ КПРС. Видатний американський філософ, політичний економіст Ф.Фукуяма у своїй праці «Всесвітня ліберальна революція» зазначає, що «найбільші вороги демократії знехтували «формальною» демократією в ім'я «істинної». Таким був аргумент, до якого вдалися більшовики на чолі з Леніним, ліквідуючи російські Установчі збори та проголошуючи партійну диктатуру, що мала б досягти «істинної» демократії «в ім'я народу». Натомість формальна демократія запроваджує інституційні механізми захисту проти диктатури і, зрештою, найпевніше здатна сформувати «істинну демократію» [12, с. 1065].

Відомо, що у лютому 1917 року після зречення від престолу царя Миколи II в Росії була проголошена демократична республіка. Дана історична обставина підштовхнула українські громадсько-політичні сили до створення свого політичного органу – перед-парламенту – Української Центральної Ради (1917-1918 роки) та початку боротьби за автономію України у складі Російської Республіки. Проте після згаданого перевороту більшовиків в Росії ця Рада на початку 1918 року проголосила незалежну Українську Народну Республіку (далі – УНР), а 29 квітня т.р. прийняла її Конституцію.

За часів Великої української революції 1917-1920 років національна держава часто змінювала назву та політичні режими, проте зберігала стару капіталістичну економічну основу. За Брестським мирним договором 1918 року між Росією, Німеччиною та Україною німецькі війська були тимчасово введені на територію останньої,

в якій слабка система влади УНР наприкінці квітня 1918 року була мирним шляхом замінена на більш організований Гетьманат України генерала П. Скоропадського. Багато сучасних експертів вважають останнього чи не єдиним, хто міг вберегти Українську державу від краху, який наступив у листопаді 1920 року після окупації України більшовиками. За часів Гетьманату нормалізувались ринкові економічні відносини, що згодом були перервані із встановленням в Україну «диктатури пролетаріату» за допомогою Росії, тобто її окупації.

Після революції в Німеччині у листопаді 1918 року Гетьманат П. Скоропадського втратив її політичну підтримку і впав під натиском українських революційних сил. Останні замість того, щоб його підтримати та разом захищати Україну від більшовиків і російських білогвардійців-монархістів, вирішили перехопити владу в державі та розпочати новий політичний експеримент. Так була встановлена влада Директорії УНР на чолі з экс-соціалістом С. Петлюрою.

22 січня 1919 року на підставі Акту про злуку – ЗУНР возз'єдналася з УНР і стала її частиною – Західною областю УНР (ЗОУНР). Соборність і життєдіяльність Української держави була недовгою: у липні 1919 року польська армія захопила ЗОУНР, а у листопаді 1920 року, як відомо, більшовицькі війська – УНР. Таким чином, УНР не відбулася й це сталося, між іншим і через геополітичну ситуацію в Європі: Україна не мала надійних зарубіжних союзників проти більшовиків. Західні країни підтримували Польщу, а також – російські білогвардійські армії, які воювали за відновлення Російської імперії.

Можливо, на початку 1919 року Директорії УНР треба було укласти з поляками мирний договір, хай і на невігідних умовах, як це в кінці-кінців у 1920 році зробив її Голова С. Петлюра. Тим самим залучити Польщу до спільної боротьби з більшовиками і це могло б допомогти захистити незалежність УНР. Проте старі політичні конфлікти між українцями і поляками на Галичині виявилися сильнішими за спільний державний інтерес УНР та Республіки Польщі в обороні від більшовиків.

Відомо, що у другій половині 1920 року українці допомогли полякам захистити незалежну Польщу від більшовиків, а при розумній, прагматичній політиці та ідеології з боку УНР – поляки

це могли зробити також для незалежності України. Зараз очевидно, що для цього українській еліті потрібна була інша закордонна політика та соціальна філософія. А ще їй треба було знати, що розпустити мільйонну армію українців, яка після лютневої революції 1917 року в Росії стала під прапори Української Центральної Ради, було неприпустимо. Вже тоді армія мала стати опорою незалежної України, а не розмінною монетою в руках нерозсудливих політиканів.

Досвід обмеженої конституційної демократії та ринкової економіки у складі двох імперій не пройшов даремно для України. І якби їй вдалося відстояти державну незалежність у 1917-1920 роках, то вона могла б запровадити цю демократію та економіку можливо швидше ніж це вона робить зараз, тобто після проголошення незалежності України у 1991 році. Тому, що на початку ХХ століття в Україні був бодай невеликий досвід обмеженої конституційної демократії та ринкової економіки, а на початку 1990-х років його не було взагалі – за панування радянського тоталітаризму протягом 70 років цей досвід був повністю знищений.

Ось чому сьогодні будувати конституційну демократію та ринкову економіку в Україні доводиться методом спроб і помилок, експериментів, часом за чужими лекалами тощо, а це настільки складно, що, здається, майже не можливо. Проте тільки здається, бо все у наших силах: треба більше займатись реальною, конструктивною наукою й менше дублюванням і переписуванням старого, віджилого.

Відомо, що втрата державної незалежності України у війні з російськими більшовиками та їх місцевими посіпаками у 1917-1920-х роках привела не тільки до втрати перспектив розвитку конституційної демократії, але й – ринкової економіки. Політика перших років зросійщеної радянської влади в Україні, що отримала назву «воєнного комунізму», тобто насильного відбирання державою у сільгоспвиробників їх продукції – фактично розорила значну частину українського селянства.

Згодом на початку 1920-х років радянською тоталітарною державою була запроваджена так звана «нова економічна політика», що дозволила товарообмін між селом і містом, а також – надавала селянам право продавати надлишки своєї продукції на

місцевих ринках тощо. Це дещо стабілізувало соціально-економічну ситуацію в радянській Україні. Однак наприкінці 1920-х років почалась насильна колективізація селян, що привела до жахливого Голодомору 1932-1933 років.

У 1920-1930-х роках в радянській Україні була проведена індустріалізація промисловості, що мала на меті, насамперед, розвиток військово-промислового комплексу, оскільки СРСР готувався до воєн на своїх кордонах та у світовому масштабі – за встановлення радянської влади у всесвітньому масштабі. Після Другої світової війни СРСР швидко відбудував економіку та знову почав готуватися до нової світової війни.

Індустріалізація, як і відбудова економіки в Українській РСР проводились ціною здоров'я і життя цілих поколінь радянських українців. Завдяки їх неймовірній експлуатації радянська Україна стала однією з промислово розвинених країн світу, на долю економіки якої у 1970-1980-х роках припадало близько 20% від союзного ВВП, який складав біля 20% від світового ВВП.

Наприкінці існування Радянського Союзу його перший і останній Президент М. Горбачов розгорнув так звану «перебудову» (1985-1991 роки) та пробував запровадити соціалістичну конституційну демократію. Однак ідея цієї демократії була утопічна, бо справжня демократія несумісна з принципами соціалізму як суспільного ладу, де панує публічна власність, зрівнялівка, класова ненависть до підприємців та інші фобії.

Головне інше – М. Горбачов в умовах товарного дефіциту за часів «перебудови» – не зумів наповнити полиці магазинів товарами. Для цього треба було запроваджувати ринкову економіку, підприємництво, вільну торгівлю тощо, а він з цим зволікав, бо залишався вірним адептом соціалізму. Так М. Горбачов втратив довіру мільйонів людей, які на початку радянської «перебудови» були його прихильниками.

Наприкінці перебудови мало хто вже вірив у горбачовську ідею про оновлений СРСР, який мав дещо модернізувати відносини між імперським центром та фактично колоніями – союзними республіками (зрозуміло, крім Росії). Тому народи цих республік розпочали боротьбу за державну незалежність. Спочатку 16 липня 1990 р. в Україні була прийнята Декларація про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 р. – проголошена її

незалежність. Обидва ці акти символізують Революцію незалежності 1990-1991 рр., що були прийняті на основі компромісу двох основних сил українського парламенту – суверен-комуністів та націонал-демократів.

Сучасні тенденції. Фактично Революція 1990-1991 років в Україні дала початок процесу становлення сучасної моделі конституційної демократії, а також – ринкової економіки. Однак даний процес розвивався дуже повільно, тому що в українського політикуму не було однакових поглядів на соціально-економічне майбутнє країни. Всі розуміли, що держава переходить до капіталістичного способу виробництва, але одні хотіли трохи капіталізму та більше соціалізму, а інші – навпаки.

Завдяки рішучій економічній політиці Прем'єр-міністра, а потім і Президента Л. Кучми (відповідно – 1992-1993 та 1994-2004 роки) це основне цивілізаційне питання було вирішено на користь позиції – «більше капіталізму». У наступні роки вищі органи державної влади України тільки розвивали та доповнювали цю позицію, а коли й відступали, то не надовго, бо їх виправляли наступники.

Становлення конституційної демократії в незалежній Україні відбувалось більш чи менш успішно, насамперед, завдяки тому, що 28 червня 1996 року парламент прийняв другу в її новітній історії демократичну Конституцію (першою була згадувана Конституція УНР 1918 року). Саме у цей час Президент України Л. Кучма започаткував українське «економічне диво», яке залишається недосяжним для всіх його наступників на цій посаді.

Це «диво» було пов'язано з дещо авторитарною політикою «сильної руки», до якої вдався Л. Кучма для подолання антикапіталістичних, популістських і сепаратистських настроїв у державі. У відповідь на цю політику на початку 2000-го року з'явився опозиційний рух, який привів до загострення політичної конкуренції в суспільстві. У 2002 році опозиційні демократичні сили здобули на парламентських виборах відносну перемогу у багатомандатному виборчому окрузі.

Політичний конфлікт між чинною владою та політичною опозицією міг закінчитися компромісом між владою та опозицією, але ніхто не хотів поступатися своїми інтересами. Їх протистояння, попри всю заангажованість, сприяла розвитку української

економіки, оскільки підприємці отримували політичну підтримку з боку опозиції. Згодом вони надавали матеріальну підтримку демонстрантам під час Помаранчевої революції 2004 р. Так початкова конституційна демократія та ринкова економіка творили нову органічну єдність, але недовго, поки помаранчеві сили не розсварились.

Так, під час Помаранчевої революції старий політичний клас пішов на хитрість і щоб не допустити впровадження конституційної демократії, якої об'єктивно домагався народ, добився зміни форми правління у державі. У результаті Україна з президентсько-парламентської (за Конституцією 1996 року) перетворилася на парламентсько-президентську. Ця зміна була закріплена конституційною реформою 2004 р. (закон № 2222), що стала тимчасовим компромісом між протилежними політичними силами українського парламенту. Дана реформа була проведена з грубими процедурними порушеннями, а тому суттєво підірвала конституційну законність і стабільність у державі та привела до дуалізму виконавчої влади в державі.

Фактично замість конкурентної системи: сильний президент – сильний парламент – слабкий уряд, як це було раніше, у 2004 р. запроваджувалась система: сильний уряд – слабкий президент – слабкий парламент. Тобто два органи державної влади – глава держави і парламент, що формувались народом, фактично втрачали роль центрів ухвалення та реалізації державної політики. Така модель державної влади привела до непримиренних протиріч між Президентом В. Ющенком, який відстоював ідею сильного глави держави і Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко, яка була прихильницею доктрини сильного прем'єра (канцлера) і намагалась контролювати Президента та парламент.

Після 2004 р. до розбалансованості конституційної системи додалися і проблеми з розвитком ринкової економіки. Серйозні зарубіжні інвестиції в Україну надходили, але рівень державного менеджменту та економічної свободи у країні бажав кращого. У 2008 р. в Україну прийшла світова економічна криза, яка чомусь застала уряд «зненацька» і привела до падіння її ВВП на 15%. Не дивно, що після цього Ю. Тимошенко програла президентські вибори 2010 р. В. Януковичу, втратила парламентську більшість, а головне – опору в народі, який вірив у її харизму.

У 2010-2013 рр. В. Янукович зробив спробу прискорити економічний розвиток країни за допомогою доктрини «сильної» руки, але не було зарубіжних інвестицій й економіка реально піднятиись не могла. Відмовившись підписати Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у жовтні 2013 року, він моментально уклав договір про кредитування з Росією та почав встановлювати особисту диктатуру.

Це була зрада національних інтересів і народ вийшов на демонстрації – почалась Революція Гідності. Вона тривала до 21 лютого 2014 р., коли була укладена угода між парламентською опозицією та В. Януковичем як главою держави, що передбачала відновлення дії закону № 2222 та Конституції України у редакції 2014 року. Після його втечі ввечері 21 лютого 2014 р. до Росії (остання вдалась до агресії на Донбасі та анексії Криму). Рівень ВВП у 2014 році знову впав, як і в 2008 році на 15%.

Революція Гідності пройшла під гаслами про євроінтеграцію України та означала утвердження в ній європейських спільних демократичних цінностей: захисту гідності та прав людини, верховенства права і конституційної демократії. Потрібно було піднімати економіку, організувати захист незалежності й територіальної цілісності держави, пристосовувати громадське життя до нових суспільно-політичних умов.

За президентства П. Порошенка (2014-2019 рр.) економіка почала відроджуватись, але дуже повільно, так само як й елементи конституційної демократії. Проведена у 2016 р. конституційна реформа судової влади фактично розпочала фундаментальні зміни у судовій системі – ключовій ланці системи забезпечення верховенства права, без якого ринкова економіка та її інститути належним чином функціонувати не можуть.

Не можна не зазначити, що процес впровадження конституційної демократії та ринкової економіки в Україні був би значно ефективніший, якби після двох історичних революцій новий-старий український політичний клас у 2014 р., як і в 2004 р. не вдався б до чергового політичного «компромісу» і не відновив стару кланово-олігархічну систему. Однак цей «компроміс» у 2014 р. не привів до національного примирення в суспільстві й не означав вироблення нового суспільно-політичного проекту України, який був і є на часі.

Склалась парадоксальна ситуація, коли в умовах перебалансування конституційної демократії та ринкової економіки питанням Конституції України не приділялась належна увага, а на практиці її виконання чи додержання рідко кого з політиків, ЗМІ чи вчених тоді хвилювало. Хоча відомо, що саме Конституція – є тією найважливішою правовою основою, що формально об'єднує воедино всі елементи як конституційної демократії, так і ринкової економіки: цінності, принципи, інститути тощо.

Мова йде про конституційно визначені складові конституційної демократії та ринкової економіки. З одного боку, про парламент, главу держави, уряд, судову систему, конституційну юстицію, місцеве самоврядування тощо. З іншого боку, про право приватної власності й на заняття підприємницькою діяльністю, підприємство, економічну багатоманітність і конкуренцію.

Проте оскільки виконання і додержання Конституції не було і не є трендом для українського політичного класу та сформованих ним органів державної влади, а тому зв'язок між елементами (складовими) як конституційної демократії, так і ринкової економіки часом є відносним, номінальним. Відсутність чітких формальних стосунків між елементами цих двох систем, зокрема, органи державної влади «компенсують» фактичними, тобто неформальними відносинами, частина з яких можуть розглядатись як конституційні правопорушення.

Відомо, що конституційна демократія дуже чутлива до збоїв у функціонуванні соціально зорієнтованої ринкової економіки тощо. Зокрема, до порушень економічної конкуренції, функціонування тіньової економіки, до такого ганебного явища як бідність тощо. Адже ці порушення приводять до деформацій зазначеної демократії: до формування тіньової політики, політичної корупції, розвитку конституційного нігілізму тощо.

Після Революції Гідності відношення українців до конституційної демократії та ринкової економіки стають більш свідомими: віддещо романтичного, як це було раніше, до майже прагматичного ставлення, а це означає – більш реалістичного після неї. Люди вийшли на Майдан з метою відстояти власну гідність як базову людську цінність, а не за певні матеріальні блага. А також, щоб на майбутнє окреслити конституційну демократію в Україні як фундаментальну основу сучасного суспільно-політичного ладу.

Це було необхідно для подолання корупції (на той час Україна посідала ганебне перше місце за рівнем корупції в світі) і маніпулювань демократією клептократами при владі у своїх інтересах тощо. «Прагнення заставити державу визнавати і поважати базове достоїнство людини лежить в основі демократичних рухів», зазначає Ф.Фукуяма у праці «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості» [13, с. 76]. Він вбачає, що для цих рухів це стало «єдиним раціональним способом розв'язати протиріччя, які Гегель бачив у взаємовідносинах хазяїна і раба, де визнавався лише хазяїн» [13, с. 76]

Президентські та парламентські вибори 2019 р. в Україні можна охарактеризувати словами Ф.Фукуяма з його праці «Ідентичність», де він зазначає: «те, з чим стикнулися ми сьогодні, можна назвати політикою ресентименту» (прим. автора – поняття ресентимент увів в обіг Ф. Ніцше, це – комплекс образ, відчуття приниження або підозри прибічників лідера, що ними зневажають або, що їх недооцінюють) [13, с. 30]. На думку Ф.Фукуяма, в сучасних умовах таких лідерів дуже багато. Зокрема, науковець вказує на лідерів, які провели референдум у Великій Британії щодо виходу її з Європейського Союзу та обрання президентом США Д. Трампа, де в обох випадках причиною була тривога виборців, викликана економічною нестабільністю.

Разом з тим, слід зазначити, що вибори у 2019 р. в Україні внесли значні корективи у процес становлення і розвитку конституційної демократії та ринкової економіки. Президент В. Зеленський і парламент провели значну роботу для прискорення цього процесу, але в березні 2020 року пандемія коронавірусу прийшла в Україну і через введений карантин рівень економіки почав падати. Тепер потрібна нова модель економічного розвитку країни, принципи якої ще не визначені.

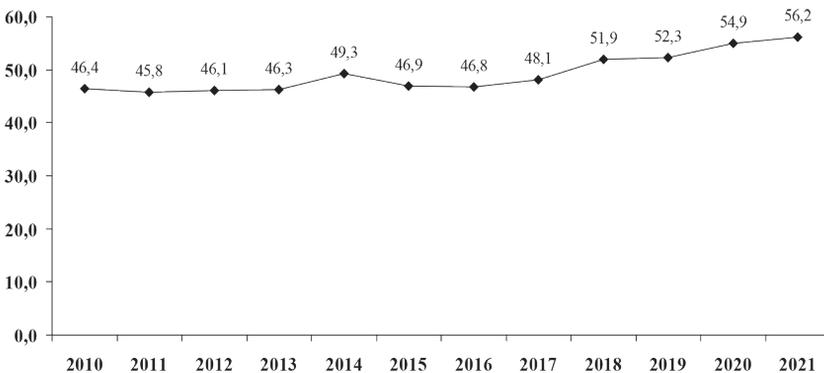
На нашу думку, ця модель повинна включати тренд на залучення світового бізнесу в Україну. Враховуючи нову економічну реальність у світі, зокрема, зниження цін на нафту, економіка України за рахунок цього може зменшити витрати на виробництво товарів і послуг, що дасть поштовх для зацікавленості світового бізнесу в інвестуванні та запровадженні нових технологій в українську економіку. Крім цього, Китай, який був світовим виробником товарів і послуг, поступово втрачає довіру з боку країн ЄС та інших країн світу. Не дивлячись на великі економічні

успіхи, Китай має проблеми відносин зі США, які не допустять його до боротьби за лідерство у світовій економіці, оскільки китайська економіка повністю залежить від американських технологій. Крім того, економіка Китаю повністю зорієнтована на експорт, а не на внутрішній ринок, а тому при закритті зовнішніх ринків, його економіка не зможе поглинути весь той обсяг товарів і послуг, що вже вироблені. Отже, в сучасних умовах уряд України має шукати зарубіжних бізнес-партнерів і створювати всі необхідні умови для зайнятості власного працездатного населення, щоб у майбутньому створити об'ємний ринок для світового бізнесу.

У суспільстві з конституційною демократією основним правом кожної людини є економічна свобода. Ця економічна свобода дає можливість самостійно обирати кожній людині: що, як і для кого виробляти, споживати, інвестувати, вільно пересуватися товарам і послугам тощо. Вільне суспільство не має бути обмеженим, а має бути захищеним державою.

За Index of Economic Freedom 2021 «Оцінка економічної свободи України» складає 56.2 балів (рис. 1) й Україна посідає 127-ме місце в індексі. Загальний бал хоча й збільшився на 1.3 пункти, але Україна посідає останнє місце серед 45 країн європейського регіону, її загальний бал нижчий за середні показники у регіонах і світі головним чином через збільшення показника податкового навантаження [14].

Україна фігурує в рейтингу економічної свободи з 1995 року. Індекс економічної свободи розраховується на основі 12 факто-

Рис. 1. Загальна оцінка індексу економічної свободи України [14]

рів, котрі є основою економічної свободи країн світу: права власності, ефективність судочинства та цілісність уряду, податковий тягар, державні витрати та фіскальне здоров'я, свобода бізнесу, свобода праці та монетарна свобода, свобода торгівлі, свобода інвестування та фінансова свобода [15]. Чим вищий бал у країні – тим краще її положення.

У 1995 році в Україні показники економічної свободи дорівнювали 39,9 балів, вони зростали до 2008 року, а після 2008 року показники падали. Починаючи з 2018 року бали у рейтингу економічної свободи України підвищувалися, вже у 2020 році – 54,9 балів [16]. За період з 2018 року Україна піднялася з 138 на 131 місце, а в 2021 році посіла 127 місце серед 177 країн світу з 56,2 балами, це один з найбільш високих показників за всі роки. На жаль, Україна є єдиною європейською країною, яка ні разу не покидала місце з групи «найбільш економічно невільних країн» за показником економічної свободи.

За даними Fraser Institute «Сусідами за рейтингом України є Пакистан (129), Туніс (130) та Таджикистан (132)», а на останньому місці опинилась Венесуела. Традиційно світовий рейтинг очолили Гонконг та Сінгапур. «Видання (Fraser Institute) 2020 р. базується на даних 2018 р. і вимірює економічну свободу (рівень особистого вибору, можливість виходу на ринки, захист приватної власності, верховенство права, тощо), аналізуючи політичні рішення та інституції 162 країн та територій» [16].

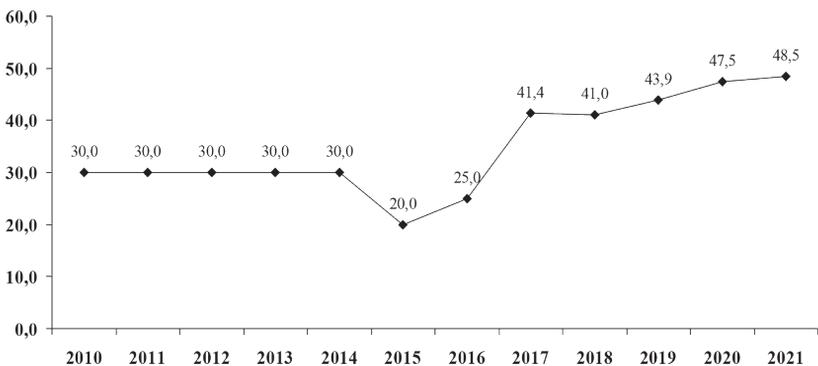

Рис. 2. Індекс захисту права власності в Україні

Ефективність ринкової економіки залежить від чітко визначених прав власності в країні та їх захисту. Українське чинне законодавство регулює захист права власності про що свідчить зростання балів даного індексу. Починаючи з 2017 року відбувалося зростання від 41,4 до 48,5 балу в 2021 році Індексу права власності (рис. 2), проте його виконання залежить від подекуди корумпованих судів, а також від політичного тиску на судову систему, що послаблює довіру суспільства до судів.

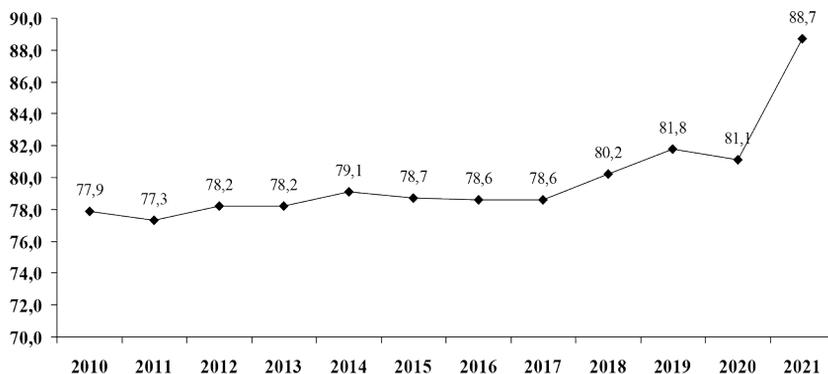

Рис. 3. Індекс податковий тягар в Україні

На рис.3 показано стрімке зростання балів в індексі податкового тягаря в Україні, яке відбулося вперше за весь час незалежності. Разом з тим, як зазначається у Звіті Index of Economic Freedom 2021 «максимальна ставка індивідуального прибуткового податку в Україні становить 20%, а максимальна ставка корпоративного податку – 18%. Інші податки – податок на додану вартість і податок на майно. Загальний податковий тягар складає 20,1% від загального внутрішнього доходу» [14], що свідчить про необхідність удосконалення податкової системи за рахунок підвищення ефективності системи адміністрування податків та її законодавчого забезпечення.

За показником індексу державних витрат Україна має нижчі бали (рис. 4) ніж середній бал у світі, який становить 63,9 бали. «Державні витрати склали 41,6% від загального обсягу виробництва (ВВП) за останні три роки» [14]. Це говорить про неефективність використання державного бюджету.

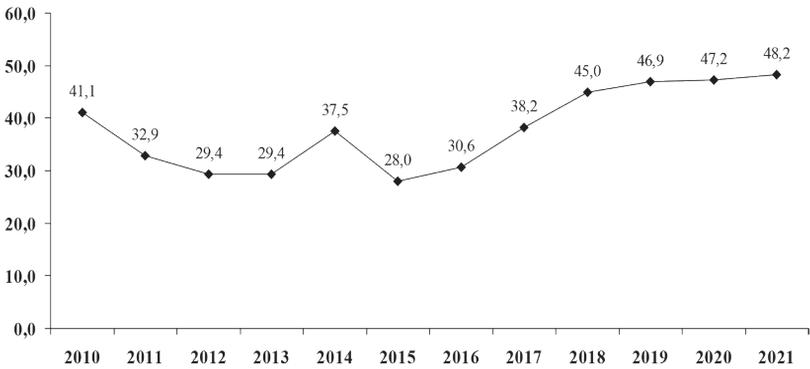

Рис. 4. Індекс державних витрат в Україні

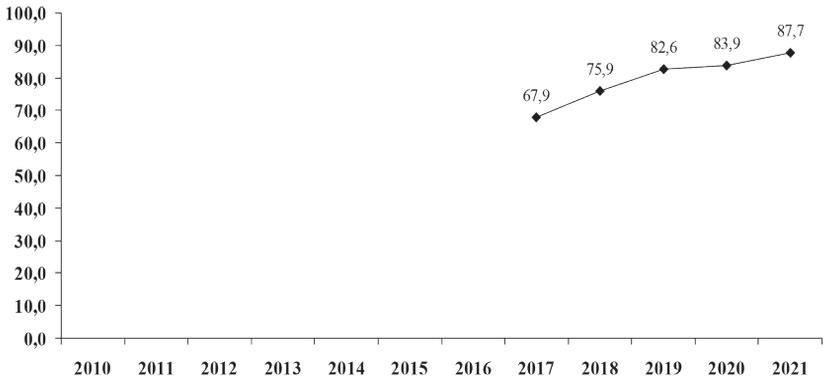

Рис. 5. Індекс фіскального здоров'я в Україні

На рис. 5 спостеріємо певне зростання балів показника фіскального здоров'я в Україні, але «бюджетний дефіцит в середньому складав 2,1% ВВП. Державний борг еквівалентний 50,1% ВВП України» [14], зазначається у Звіті Index of Economic Freedom 2021.

На рис. 6 показано певне падіння індексу свободи підприємництва порівняно з 2019 роком (середній у світі – 64,3). Хоча попередні роки й покращили бізнес-середовище в Україні, але реформи уповільнилися, задоволення інтересів олігархів залишається проблемою для підприємців. З метою запобігання надмірного тиску на підприємців приймається низка законодавчих актів.

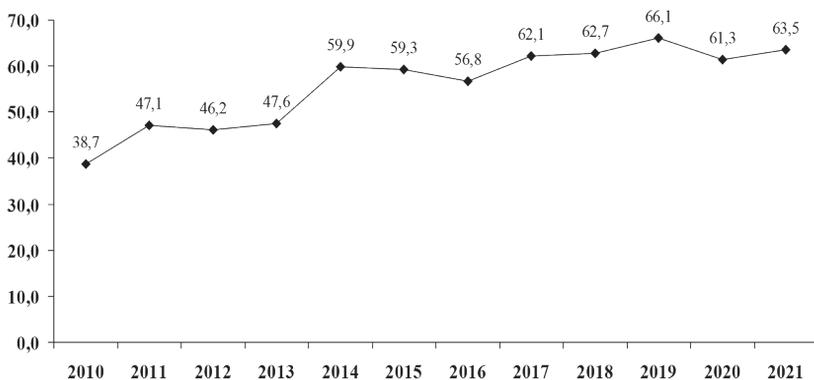

Рис. 6. Індекс свободи підприємництва (бізнесу) в Україні

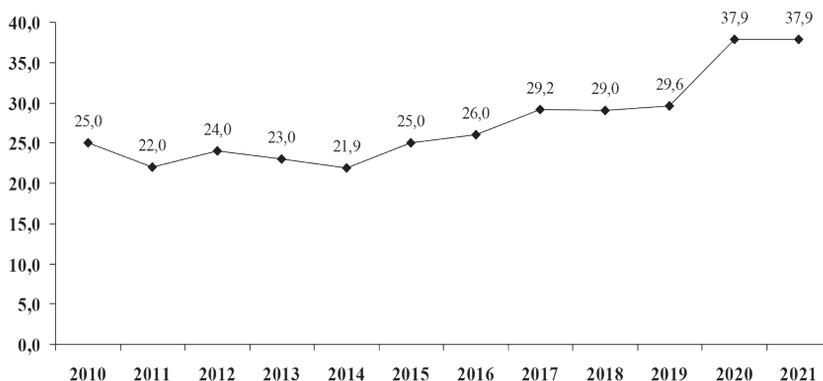

Рис. 7. Чесноті уряду/свобода від корупції в Україні

Корупція й сьогодні залишається проблемою для українського суспільства, що залежить від ролі інституцій. Як ми бачимо на рис. 7 показники покращилися до 37,9 балів у 2021 році, але не набагато порівняно із середнім балом по країнах, який дорівнює – 40,5. Не зважаючи на підтримку щодо протидії корупції з боку громадянського суспільства, політичної волі на її обмеження не вистачає. Головним у покращенні становища має стати прозорість у прийнятті рішень та їх виконанні.

В Україні спостерігається негативна тенденція, пов'язана з прямими іноземними інвестиціями. У першому кварталі 2019 року був зафіксований приплив інвестицій на рівні 943 млн доларів, а в

першому кварталі 2020 року – відтік на суму майже 1,6 млрд. У Національному банку України відтік пов'язують з вилученням реінвестованих доходів підприємств і компаній реального сектору економіки. Найвищий відтік інвестицій був у сфері української промисловості – майже 1,6 млрд доларів. Водночас інвестиції спрямовані до сфер фінансів і страхування, ІТ, а також професійної, наукової та технічної діяльності [17]. Слід зазначити, що певна стабільність (рис. 7) за останні три роки пояснюється спрощенням процедури видачі дозволів іноземним інвесторам. Слід зазначити, що це є одним з найнижчих показників серед показників економічної свободи.

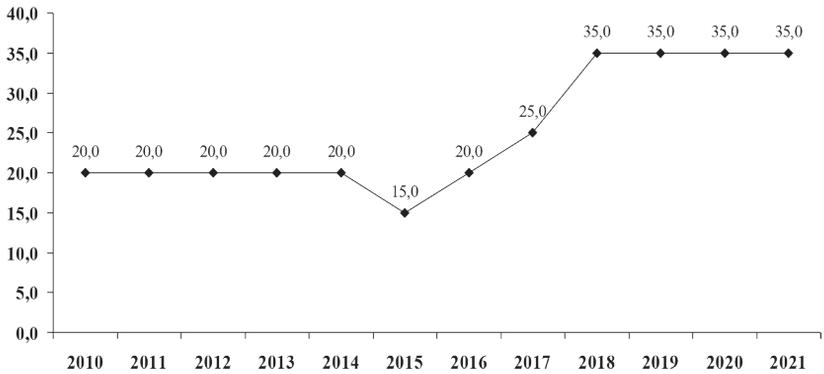

Рис. 8. Індекс інвестиційної свободи в Україні

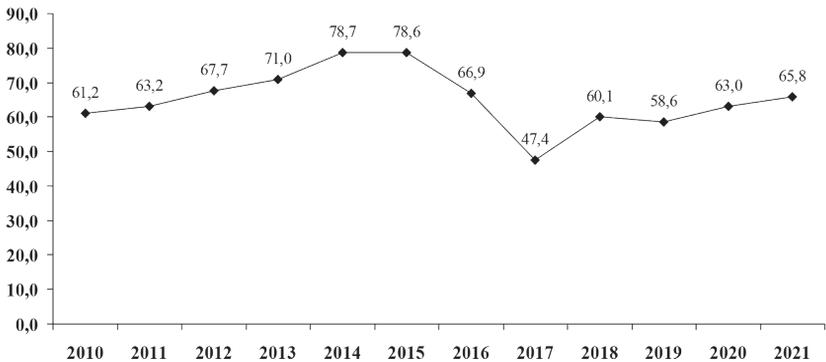

Рис. 9. Індекс монетарної свободи в Україні

На рис. 9 показано деяке зменшення балів показника монетарної свободи в Україні з 78,7 у 2014 році до 65, 8 у 2021 році. За даними Всесвітнього Банку майже 60% річного бюджету урядом України витрачається на субсидії та інші трансфертні платежі [14]. Це свідчить про складний економічний стан населення в Україні.

Рис. 10 показує нам різке падіння показника свободи торгівлі в Україні у 2019 році – 75,0 балів, а вже у наступних роках певне зростання (у 2020 – 81,2 і в 2021 – 79,2). «В Україні діє 18 угод про преференціальну торгівлю, середньозважена тарифна ставка становить 2,9%, діє 150 нетарифних засобів» [14], що дає можливість покращувати свободу торгівлі.

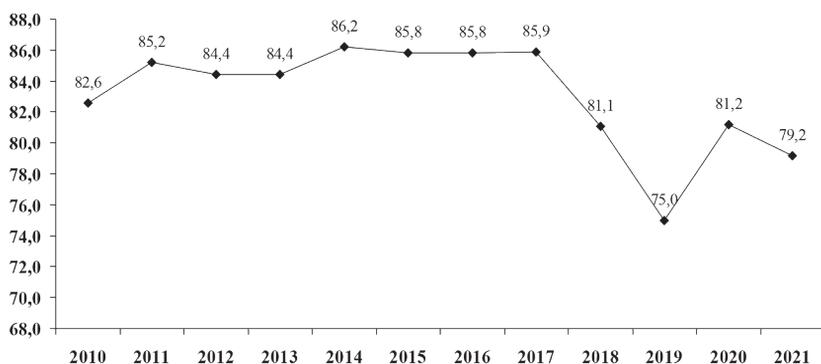

Рис. 10. Індекс свободи торгівлі в Україні

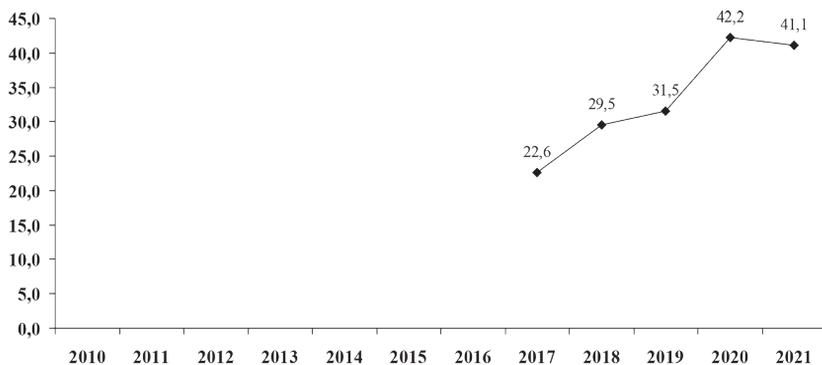

Рис. 11. Індекс свободи судочинства в Україні

На рис. 11 спостерігаємо певне зростання балів за показником свободи судочинства в Україні, але навіть показники 42,2 у 2020 році та – 41,1 у 2021 році є одним з найгірших показників економічної свободи в Україні. Такий стан лише підтверджує попередні наші вислови щодо неефективності судової системи, яка терміново потребує реформування.

У економічно вільних країнах уряд сприяє вільному переміщенню праці. Як ми бачимо з рис. 12 індекс вільного вибору праці в Україні показово зменшується до найменших балів. Це свідчить про недостатню ефективність використання фахових працівників у національній економіці.

Рис. 13 дає нам підстави говорити, що цей індекс є найнижчим з усіх показників індексу економічної свободи. З метою підвищення

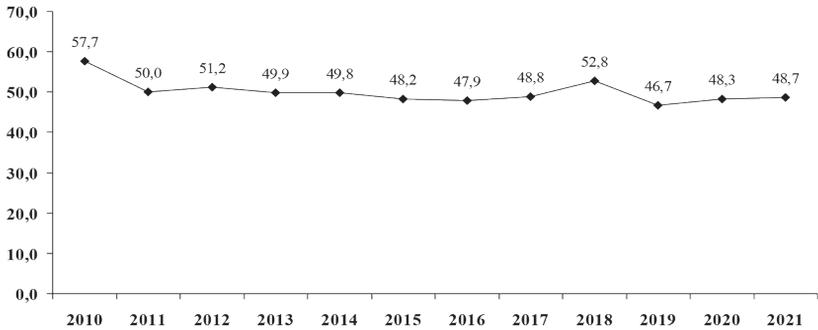

Рис. 12. Індекс вільного вибору праці в Україні

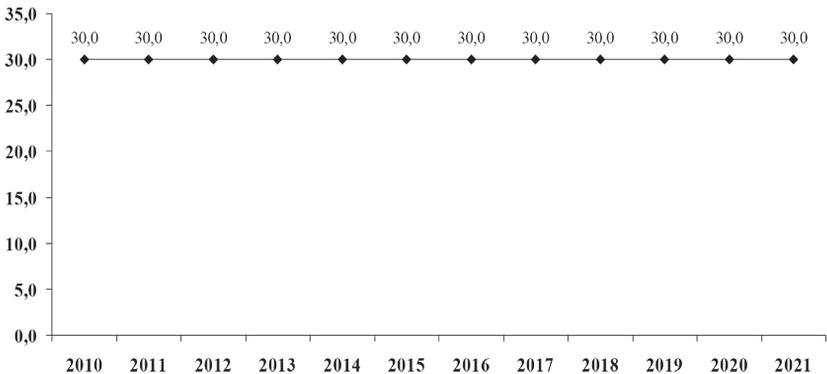

Рис. 13. Індекс фінансової свободи в Україні

рівня фінансової свободи в Україні необхідно покращити законодавство у фінансовій сфері, зокрема щодо інвестиційної привабливості.

З метою виявлення місця незалежної держави України у взаємодії конституційної демократії та ринкової економіки проаналізуємо ключові показники «індекс демократії», «індекс людського розвитку» та «індекс процвітання».

«Індекс демократії», який складає видання The Economist, розраховується на основі п'яти показників: залученість у політичному житті, політична культура, виборчий процес і плюралізм, функціонування уряду і громадянські свободи. Залежно від цих чинників країни ділять на чотири групи: повноцінна демократія, неповна демократія, країни з перехідним режимом і авторитарний режим» [14].

У 2020 р. індекс демократії, який розробив британський центр The Economist Intelligence Unit, оцінили в Україні (79 місце) з показником в 5.81, що відповідає «гібридному режиму». Росія (124 місце) і Білорусь (148 місце) були визначені як країни з авторитарним режимом, Словаччина (47), Польща (50), Угорщина (55) і Румунія (62) – як країни з «небездоганною» демократією. Лідером у рейтингу країн за індексом демократії стала Норвегія – 9.87. До трійки увійшли ще дві скандинавські країни – Ісландія (9.37) і Швеція (9.26).

З 2014 р. Україна піднялася з 92 місця до 88 у 2015 р., а у 2016 р. – до 86 місця серед 167 країн світу. Загалом за сім років з 2014 по 2020-й Україна піднялася з 92 на 79 місце рейтингу демократії. У 2019 р. Україна піднялася на 6 сходинок рейтингу і посіла 78 місце зі 167 у рейтингу «Індекс демократії». Тоді Україна набрала 5.90 з 10 балів [18]. Ця оцінка стосується лише вільної території України. Анексовані та окуповані території – Крим і частина Донецької та Луганської областей на оцінку індексу демократії в Україні не вплинуло. Підвищення рейтингу рівня демократії у 2019 р. зумовлене мирним переходом влади під час виборів.

Заключні положення та перспективи подальших наукових розвідок

Кожна добра справа має закінчуватись підведенням підсумків та відповідними планами на майбутнє. Це стосується і нашої статті,

яка, не претендуючи на вичерпність викладу матеріалів, вважаємо, може бути предметом дискусій, а її тема служити подальшій науковій розробці.

Серед висновків, хотілося б особливо підкреслити, що конституційна демократія та ринкова економіка – це не тільки велике суспільне благо і цінність, але й відповідальність. Так, конституційна демократія означає відповідальність всіх органів і посадових осіб державної влади за стан економічного розвитку. Тому, якщо соціально зорієнтована ринкова економіка буксує з причин незадовільної політики уряду тощо, тоді парламент має відправляти його у відставку (як мінімум – відповідальних міністрів). Або Президент України повинен розпустити парламент, якщо останній разом з урядом не виконали взяті на себе політичні зобов'язання.

Інакше кажучи, конституційна демократія передбачає політичну відповідальність уряду й парламенту за активної ролі громадянського суспільства. За майже 30 років незалежності в Україні змінилось більше двох десятків урядів і тричі Президенти України (В. Ющенко, П. Порошенко і В. Зеленський) достроково припиняли повноваження парламенту. Кількість розпусків парламенту не має значення, бо головне, що є прецеденти, які вказують, що країна рухається по шляху до конституційної демократії.

Які ж основні завдання правової держави в Україні на шляху вдосконалення механізмів взаємодії конституційної демократії та ринкової економіки? Їх звичайно, багато, проте деякі з них є фундаментальними і вони, на наш погляд, повинні бути враховані у практичній діяльності всіх органів державної влади:

а) консолідація українського суспільства на основі конституційних цінностей (конституційна демократія, верховенство права, захист права власності тощо) та утвердження справедливості й рівності всіх громадян перед законом;

б) проведення судово-правової реформи в інтересах громадянського суспільства, захисту гідності та прав людини і громадянина, децентралізації судової влади шляхом запровадження інституту мирових суддів;

в) деолігархізація й детінізація української економіки, розвиток малого і середнього підприємництва, розширення можливостей

для інвестицій як вітчизняних, так і зарубіжних підприємців задля економічного зростання країни та боротьби з бідністю українців;

г) створення крупних об'єднань підприємців (не менше 20-25% від усіх підприємців), які будуть лобювати загальнокорпоративні, а не приватні інтереси олігархів, вести діалог з суспільством;

д) зміцнення євроінтеграції України, забезпечення належного виконання Угоди про партнерство з Європейським Союзом, посилення політичних зв'язків з НАТО і, насамперед, з США.

Відомо, що історія, вчить тому, що, на жаль, нічому не вчить. Це стосується й історії становлення і розвитку конституційної демократії та ринкової економіки в Україні. Адже поки що з цієї історії політики не зробили бодай елементарних висновків, не кажучи про щось більше. Через політичну та економічну нестабільність у державі практично неможливо прогнозувати і програмувати конституційну демократію й ринкову економіку більше ніж на 1 рік, тоді як для їх динамічного розвитку потрібно значно більше часу.

Якщо політики мислять в межах одного року, то ніякі суттєві зміни їм не потрібні оскільки у наступному році й так все має бути, як і в цьому році. Виявляється, що саме від «довготи» погляду на зміни в економіці, а відтак і в політиці, залежить існування попиту на такі зміни чи модернізацію, зокрема, на модернізаційні проекти та нові інститути тощо [19, с. 127]. Інакше кажучи, для реальних суспільних змін треба запроваджувати планування економічного і політико-правового розвитку країни, як мінімум на п'ять-сім років.

Фактично історичні проблеми конституційної демократії та ринкової економіки в Україні ще недостатньо розроблені наукою. Проте сьогодні вже замало окремих історичних досліджень демократичних чи економічних інституцій, наукових біографій учених і державних діячів, які просували ідеї конституційної демократії та ринкової економіки, зокрема, М. Грушевського, Л. Кучми, П. Скоропадського, Л. Юзькова, В. Ющенко та деяких інших. Нині для формування державної політики в економічній сфері потрібні більш глибокі наукові знання щодо історії взаємозв'язків конституційної демократії та ринкової економіки.

Зарубіжні вчені-політекономисти приділяють серйозну увагу історичним економічним дослідженням, що охоплюють різноманітні

взаємовідносини ринкової економіки та конституційної держави. Дискусії з цих і багатьох інших питань, зокрема, між прихильниками класичної та історичної школи політичної економії не припиняються вже 200 років. Результатом такої дискусії є, зокрема, книга, про яку згадує Панченко В. у своїй статті «Ринок і мораль. В Україні виходить переклад нового бестселера історичної економічної школи» П. Мілса та М. Шлютера «Пост-Капіталізм: Переосмислення економіки», в якій автори використовують методологію оцінки різних підходів до розв'язання економічних проблем [20, с. 11].

Тому на порядку денному в Україні стоїть питання про підготовку комплексного монографічного дослідження з історії конституційної демократії у період ринкової трансформації в Україні чи навпаки – історії ринкової економіки у період формування конституційної демократії. Очевидно, що для підготовки такого дослідження потрібен колектив вчених – істориків, філософів, економістів, юристів і т.ін., які добре обізнані з ринковою економікою та демократичним конституціоналізмом, можливо й з іншими гуманітарними дисциплінами. Їх дуже складну й відповідальну роботу мав би фінансувати уряд, оскільки дана тематика має виключно важливе стратегічне значення. Цим мав би постійно займатись Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, громадські наукові центри тощо.

Чи не приведуть зазначені дослідження до того, що зацікавленим наукам доведеться переглядати свої погляди на історичний взаємозв'язок між конституційною демократією та ринковою економікою в Україні? Де історична правда взаємозв'язків між конституційною демократією та ринковою економікою в Україні: у минулому чи в сучасному?

Дехто каже, що Україна рухається «задом наперед» і це гальмує її розвиток. Виникає питання: чи то «перехідна конституційна демократія» гальмує просування «перехідної ринкової економіки» чи тут щось інше? Відповідей дослідників на ці та багато інших цікавих запитань залежатиме не тільки від ставлення громадян до інститутів конституційної демократії та ринкової економіки, але й відношення до майбутнього країни.

У своїх дослідженнях взаємозв'язку конституційної демократії

та ринкової демократії історична наука – і загальна, і галузева – повинні виходити з пріоритету конституційних відносин між цими глобальними явищами. Сьогодні важко знайти більш важливу для стратегічного розвитку України тему, над якими слід було б працювати історикам, економістам, конституціоналістам, політичним філософам та представникам інших гуманітарних наук, а тому запрошуємо до наукової дискусії.

Література.

1. Конституція України, затверджена Верховною Радою України від 28.06. 1996 № 254к/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 22.02.2021)

2. Мироненко П.В. Наукове визначення терміна «правова демократія». Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2020. Випуск 2(16) 2020. 312 с.

3. Вебер М. Избранное: Протестантская этика и дух капитализма 3-е изд., доп. и испр. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив: Университетская книга, 2016. – 656 с. серия «Книга света».

4. Лібералізм: Антологія / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 494.

5. Мокир Джоел. Дары Афины. Исторические истоки экономики знаний [Текст] / пер.с англ. И.Эдельмана; по ред. М.Ивановой. – М.: Изд. Института Гайдара, 2012. – 408 с. – С. 110

6. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика : Монографія. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2006. – 239 с.

7. Пінкер Стівен. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу / пер. з англ.. Олена Любенко. – К.: Наш формат, 2019. – 560 с. С. 209-210

8. Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво "РІК-У", 2020. 224 с.

9. Конституційні засади економічної системи України: монографія / В.А. Устименко, Р.А. Джабраїлов, В.М. Кампо та ін.; за ред. В.А. Устименка; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. – Донецьк: Юго-Запад, 2011. – 219 с.

10. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.

11. Мірошниченко М.І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (3 найдавніших часів до початку XIX ст.): Монографія. – К.: Атіка, 2006.

12. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція. Лібералізм: Антологія / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2009.

13. Фукуяма Ф. Ідентичність. Стремління к признанию и политика неприятия / Френсис Фукуяма : Пер. с англ. – К.: Альпіна Паблішер, 2020.

14. Україна піднялася у рейтингу економічних свобод. УКРІНФОРМ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3202198-ukraina-pidnalasa-u-rejtingu-ekonomichnih-svobod.html> (дата звернення 15.03.2021)

15. The Heritage Foundation: Індекс економічної свободи URL: <https://ueff.org/uk/indeksy/75-indeks-ekonomichnoi-svobody-ukrainy> (дата звернення 5.03.2021)

16. В яких міжнародних рейтингах Україна демонструє стабільне зростання URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/20/infografika/ekonomika/yakux-mizhnarodnyx-rejtynhax-ukrayina-demonstruye-stabilne-zrostannya> (дата звернення 5.03.2021)

17. Скільки іноземних інвестицій надійшло до України у 2020 році. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/09/04/infografika/fnansy/skilky-inozemnyx-investyczij-nadijshlo-ukrayiny-2020-rocz> (дата звернення 5.03.2021)

18. Місце незалежної України в індексах розвитку. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/24/infografika/suspilstvo/misce-nezaleznoyi-ukrayiny-indeksax-rozvytku> (дата звернення 5.03.2021)

19. Азуан О. Економіка всього. Як інститути визначають наше життя. – К.: Лауріус, 2017.

20. Панченко В. Ринок і мораль. В Україні виходить переклад нового бестселера історичної економічної школи // День, № 161-162, 7 вересня 2019 року.

Volodymyr Kampo

Doctor of Law, Lecturer,
Honored Lawyer of Ukraine,
retired judge of the Constitutional Court of Ukraine
ID orsid.org /0000-0002-6460-8926

Iryna Mazur

Doctor of Sciences
(in Economics), Professor
Taras Shevchenko
National University of Kyiv,
Academician of the APS of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2441-8001

**Constitutional democracy and market economy
In Ukraine: historical overview**

Annotation. The synergy of such two phenomena as constitutional democracy and market economy is revealed, on the interaction of which the socio-political, socio-economic development of the country depends, and finally – state formation in Ukraine. A retrospective analysis of the evolution of constitutional democracy is made, the author's assessment of the recent history of social and political life in Ukraine is offered. Ukraine's place in the key ratings of democracy, human development index, prosperity index, the level of economic freedom among other countries is described. Problems of development of constitutional democracy and market economy in Ukraine are revealed.

In our view, in order to strengthen the links between constitutional democracy and the market economy, the state of law must take care of:

a) consolidation of Ukrainian society on the basis of constitutional values (constitutional democracy, rule of law, etc.) and the establishment of justice and equality of all citizens before the law;

b) judicial and legal reform in the interests of civil society, protection of dignity and human and civil rights, decentralization of the judiciary through the introduction of the institution of justices of the peace;

c) de-oligarchization and de-shadowing of the Ukrainian economy, development of small and medium-sized businesses, expanding

investment opportunities for both domestic and foreign entrepreneurs for economic growth and combating poverty of Ukrainians;

d) creation of large associations of entrepreneurs (not less than 20-25% of all entrepreneurs), which will protect the general corporate interests and stop lobbying the private interests of the oligarchs;

e) strengthening Ukraine's European integration, ensuring the proper implementation of the Partnership Agreement with the European Union, as well as strengthening political ties with NATO and, above all, with the United States.

The authors state the need for a comprehensive educational study and publication of a monograph on the history of constitutional democracy in the period of formation and development of market economy in Ukraine by scholars, historians, philosophers, economists, constitutional lawyers and others to shape the worldview of modern civil society.

Key words: *constitutional and economic history of Ukraine, constitutional democracy, market economy, rating of democracy, index of economic freedom, tasks of the state of law.*

Саган Олександр Назарович

Доктор філософських наук, професор,
Провідний науковий співробітник Інституту
філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

**ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ У ВСЕЛЕНЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'І:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ, МОЖЛИВІ СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ**

***Анотація.** У статті проаналізовано вплив глобалізації на розвиток православ'я як конфесії. Зокрема автором окреслено сукупність інституцій, які ми включаємо в поняття Вселенське православ'я, з'ясовано, що хоча за своєю еклезіологією та набутою практикою православ'я є антиглобалістським проектом, проте воно зазнає значного глобалізаційного впливу. Досліджуються проблемні питання у православ'ї, пов'язані із глобалізацією. З'ясовані можливі антикризові чи альтернативні сценарії стратегічного розвитку православ'я. Зокрема визначено риси ліберального (Всеправославні Собори, врегулювання спірних питань у відносинах між Церквами, недопущення політизації питання отримання автокефалій тощо) та радикального (блокування Всеправославних Соборів, створення паралельних юрисдикцій, розділення православних у діаспорі за національними і юрисдикційними ознаками тощо) сценаріїв.*

Особливу увагу звернуто на намагання російської влади використати православний чинник у політичних цілях і запровадити паралельно із проектом «русского міра» проект «Росії як сучасного Катехону». На базі цих «духовних цінностей православ'я» розбудовується нова пострадянська антизахідна політика, складовими якої стають «дипломатія мощей» та «будівельні проекти». Це завдає значного деструктивного впливу на розвиток Вселенського православ'я. Політизація православ'я стає перешкодою на шляху до визнання Православної Церкви України, оскільки цей процес безпосередньо впливає на глобальні завдання, які ставить перед собою московське керівництво. У церковному плані поступово формується концепт «єдино-

істинного православ'я» – церковно-політична інформаційна хвиля, метою якої є переконати передусім своїх закордонних прихильників, що лише у Московському патріархаті «справжнє православ'я».

Ключові слова: глобалізація, автокефалія, Вселенське православ'я, ПЦУ, політичне православ'я, «дипломатія мощів».

Постановка проблеми. Проблема аналізу розвитку православ'я у світі, який все більше глобалізується, в Україні ще не стала об'єктом якогось спеціального масштабного наукового дослідження, хоча розвідки в цьому напрямі вже давно ведуться [13, 15 та ін.]. Почасті причиною цього є той факт, що православ'я за своєю природою є антиглобалістським проектом, який постійно балансує на межі національного (надто національне стає «етнофілетизмом», що витрактовується як єресь) і глобального (універсального). Виразних антиглобалістських рис православ'ю надає сам факт існування Вселенського православ'я у формі помісних (часто – національних) церков (своєрідної федерації незалежних Церков). Проте і ця система зазнала і зазнає значного глобалізаційного впливу, на який вона не може не відповідати.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування базових тенденцій, які впливають на Вселенське православ'я в умовах глобалізації, а також прорахунок можливих сценаріїв розвитку православ'я за умов намагання його політизувати чи використовувати у політичних цілях. Важливим для розкриття теми є й аналіз локальних та глобальних наслідків визнання Помісної Церкви України.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж приступити до аналізу рефлексій Вселенського православ'я на глобалізаційні виклики, ми повинні з'ясувати, а що власне ми розуміємо під поняттям «Вселенське православ'я». В силу обмеженого обсягу статті, ми зупинимось лише на його інституційному аспекті (які інституції ми можемо об'єднати цим поняттям).

Інституційна складова Вселенського православ'я

Передусім йдеться про так звані «диптихальні» (взаємовизнані) Церкви. Диптих (список) ведеться Константинопольським патріархатом з метою фіксації часу отримання автокефалії та

статусу Церкви. Цей порядок визначає черговість поминання Церков у богослужіннях предстоятелів. Московський патріархат, претендуючи на першість у православному світі, сформував власний диптих, який, за винятком кількох Церков, не визнається світовою православною спільнотою. «Диптихіальних» Церков всього п'ятнадцять:

1. Константинопольська	ПЦ	
2. Олександрійська	ПЦ	
3. Антиохійська	ПЦ	
4. Єрусалимська	ПЦ	
5. Російська (Руська)	ПЦ	
6. Сербська	ПЦ	(Грузинська / у Московському диптиху)
7. Румунська	ПЦ	(Сербська ПЦ / у Московському диптиху)
8. Болгарська	ПЦ	
9. Грузинська	ПЦ	(Румунська ПЦ / у Московському диптиху)
10. Кіпрська	ПЦ	
11. Елладська (Грецька)	ПЦ	
12. Православна Автокефальна Албанська Церква.		
13. Польська	ПЦ	
14. Православна Церква в Чеських землях і Словаччині.		
15. Православна Церква України.	(Американська ПЦ / у Московському диптиху)	

Московський патріархат не визнає Православну Церкву України, а тому у своєму диптиху на п'ятнадцятому місці він розмістив Американську ПЦ, якій Російська ПЦ самочинно надала автокефалію у 1970 році. Цю автокефалію, під тиском влади у часи панування тоталітарних радянських режимів, змушені були визнати Болгарська, Грузинська, Польська та Чехословацька (нині – Чеських земель й Словаччини) православні Церкви. Інші ж Церкви визнають її лише як інституційну частину Московського патріархату.

Окрім диптиху автокефальних церков, існує також диптих взаємовизнаних автономних православних Церков, які знаходяться у підпорядкуванні своїх релігійних центрів:

1. Синайська ПЦ (Єрусалимський патріархат).
2. Фінляндська ПЦ (Константинопольський патріархат).
3. Естонська Апостольська ПЦ (Константинопольський патріархат).
4. Естонська Апостольська ПЦ (Московський патріархат).
5. Китайська ПЦ (Московський патріархат).
6. Японська ПЦ (Московський патріархат).
7. Північноамериканська митрополія Антиохійської ПЦ

Існують також Помісні Церкви, автокефалія яких поки що не визнана православними Церквами із списку «диптиху». Це так звані «позадиптихальні» православні церкви: Білоруська автокефальна ПЦ; Македонська ПЦ; Російська ПЦ Закордонна (Визнана Сербською та Єрусалимською ПЦ. Більша частина цієї Церкви об'єдналася у 2007 р. із Московською патріархією); Чорногорська ПЦ.

До системи Вселенського православ'я відносяться також старообрядницькі, старостильні та деякі інші Церкви православного походження:

1. Старообрядницькі церкви (попівських та безпопівських толків).
2. Церкви, що з'явилися як форма релігійного протистояння радянському тоталітаризму (Істинно-православна церква, Істинно-православні християни).
3. Церкви, що відділилися від Помісних Церков через незгоду із певними нововведеннями в обрядовій сфері останніх (старостильні ПЦ).
4. Церкви, що частково вийшли за існуючу ортодоксальну традицію (практикують деякі протестантські чи харизматичні практики тощо), проте загалом самоідентифікують себе як православні. Напр., «Реформаторська православна церква Христа Спасителя» та ін.

До системи Вселенського православ'я слід віднести і Східні православні Церкви (Oriental Orthodox Churches). Адже нинішнє розуміння цими Церквами рішень IV Вселенського (Халкидонського) собору практично не відрізняється від класично ортодоксального (православного) сприйняття [18, с. 804-841]. Тому православними слід вважати:

1. Коптську православну Церкву Олександрії.

2. Сирійську православну Церкву Антиохії і Всього Сходу (Сиріяковити).

3. Апостольську Кафолічну Ассирійську Церкву Сходу.

4. Вірменську Апостольську Православну Кафолічну Святу Церкву.

5. Ефіопську православну Церкву Тевахедо.

6. Маланкарську православну сирійську Церкву Індії.

7. Єрїтрейську православну Церкву.

Говорячи про проблему православних автокефалій, особливо в історичному контексті, не варто забувати і про зниклі (втрачені), в силу тих чи інших обставин, православні автокефалії: Картлійська (V – 1811); Охридська (1019 – 1767); Печська (1219 – 1463; 1557 – 1766); Тирновська (1235 – 1393); Абхазська (XV – 1814); Карловацька (1766 – 1920); Чорногорська (1766 – 1920); Германштадтська (1864 – 1919); Белградська (1879 – 1920); Буковинська (1874 – 1919).

Включення православ'я у глобалізаційні процеси

Глобалізаційні процеси (у сучасному їх розумінні) у православ'ї розпочалися лише після масових міграцій (добровільних чи примусових) православних віруючих на початку ХХ століття. Це було пов'язано як з економічними, так і політичними причинами. Проте ні віронавчальна доктрина, ні інституційний розвиток православних церков так остаточно і не адаптувалися до індустріалізації та процесів урбанізації. Це закріпило сприйняття у «західному світі» православ'я як архаїчної системи та загальмувало його місіонерський потенціал у нових мегаполісах, що виникали на ґрунті глобалізаційних процесів. Тому розвиток Вселенського православ'я обмежився фактично демографічним відтворенням у країнах із домінуючим православним населенням.

Але «розсіяння» православних мало несподіваний позитивний наслідок для їх самоусвідомлення. Православні масово, хоча часто й вимушено, контактували із іновірним середовищем. Це значно прискорило процеси «осучаснення» православної еkleзіології, надало нових імпульсів православної богословській думці, сприяло їх екуменічній діяльності. У православних навчальних закладах з'явилися нові, менш ворожі до іновірних віросповідань, навчальні курси. Нові стимули отримали дитячі й молодіжні рухи (особливо серед греків, арабів, слов'ян),

активізувалися церковні братства, з'явилися нові форми роботи із віруючими (церковні хори, музеї тощо).

«Розсіяння» православних сприяло і певному впливові православ'я на католицизм, що свого часу визнав папа Іван Павло II. Зокрема понтифік вказував на наявність у католицькій свідомості запозичень із православних джерел: іконопису, літургійної музики, есхатологізму, аскетичної традиції тощо [20, 24].

Глобалізаційні процеси та проблемні (кризові) питання у православ'ї

1. Найбільша системна криза у православ'ї пов'язана саме зі слабкістю у православ'ї глобалізаційної складової. Своєрідна зворотна сторона антиглобалізаційної налаштованості Вселенського православ'я. Адже єдність віри і канонічної бази виявилися недостатніми чинниками для зняття протистоянь між Церквами (часто відкритих, аж до ліквідації окремих Церков) і узгодження позиції відповідно до нових обставин життя.

Відтак улаштування православ'я як федерації незалежних Церков часто призводило до домінування принципу політичної чи економічної складової над релігійною складовою, стало тим об'єктивним чинником, що стримував проведення вселенських чи, хоча б, всеправославних Соборів. З другої половини XIX ст. Російська імперія з допомогою політичних та економічних важелів блокувала всі ініціативи Константинопольського патріархату щодо проведення Всеправославних соборів [18]. З часу останнього Вселенського собору у 787 р. (який визнається православними саме як Вселенський) у Східному християнстві не відбулося жодного Собору, в якому б взяли участь всі наявні православні церкви (хоча б із взаємовизнаного диптиху) і визнали його рішення. У 2016 р., вперше із 787 р., Константинопольський патріархат ініціював і провів Святий і Великий Собор Православної Церкви. Проте чотири Церкви (Антиохійська, Болгарська, Грузинська і Московська) не взяли участь у його роботі і не визнали його рішень.

А між тим, у православному богослів'ї накопичилося десятки проблем, які потребують саме соборного рішення (впровадження рішень у всі помісні православні Церкви). Кожна окрема православна Церква не може їх вирішити самостійно – щоб не

бути звинуваченою у ересі. Вирішення цих питань локально, що вже фактично відбувається, з часом може призвести до все більшого віддалення Церков у їх еклезіології та богослужбовій практиці.

2. Месіанська ідея, яку вже багато років експлуатує Московський патріархат («Москва – Третій Рим») у ХХ ст. переросла свої національні (державні) межі та набула геополітичного характеру. Йдеться про трансформування Московським патріархатом ідеології «Москви – Третього Риму» у доктрину «руського міра». Остання ж набула нині характеру російського глобалізаційного проекту і тим самим об'єктивно стимулює амбіції Москви практично у всіх сферах, передусім – у культурі та релігії.

Намагання Московського патріархату (з допомогою політичного та фінансового ресурсу) захопити першість у Вселенському православ'ї стає постійним джерелом дестабілізації православ'я. Адже такі зусилля не можуть не викликати опірність «грецького церковного світу» та інших православних Церков, які прекрасно розуміють, що церковні амбіції «православної Москви» («бути якщо не першим, то й не другим у православному світі») тісно переплетені із політичною доктриною нинішньої Російської Федерації. Фактично йдеться про перетворення доктрини Московського патріархату у так зване «політичне православ'я». А це дискредитує православ'я не лише на пост-радянських теренах, але й у всьому світі.

3. Особливістю сучасного розвитку Вселенського православ'я є і той факт, що воно домінує переважно у країнах, які мають постколоніальну свідомість (часто в латентних формах). Особливо це характерно для Болгарії, Грузії, Молдови, Польщі, Румунії, Сербії, України та інших країн. Наслідком постколоніалізму практично завжди є загострення уваги до національного чинника (збереження культурної самобутності) і продовження процесу розбудови національних держав і національних Церков. Це дисонує і навіть вступає у суперечність із глобальною інтернаціоналізацією релігійного життя, новим характером міжконфесійних (міжцерковних) відносин тощо. З іншого боку, саме на цьому ґрунті (релігійна ідея як ключова) мають розвиток ідеї «Великої Болгарії» («Болгарії трьох морів»), «Великої Сербії» («начертань»), «Великої Румунії», «Великої Польщі» («від моря до

моря») тощо, де геополітичні ідеї домінують над національними і, таким чином, формуються глобалістські підходи у вирішенні міжцерковних проблем.

4. Як уже зазначено, глобалізаційні процеси призвели до «розсіяння» православного віруючих. У багатьох країнах, де раніше не було православних віруючих, починають з'являтися православні громади і навіть єпархії чи митрополії. Питання належності (юрисдикції) православної діаспори поступово (в міру зростання кількості віруючих і їх фінансової спроможності) стало одним із основних у міжцерковних відносинах багатьох православних Церков.

Вирішення згаданої проблеми Константинопольський патріархат та «зацікавлені» православні Церкви (які мають потужні діаспори) інколи бачать по різному. Константинополь вважає, що всією православною діаспорою має опікуватися лише він (згідно 9-го, 17-го і 28-го правил IV Всел. Соб.). Проте Антиохійська, Московська та Сербська Церкви вважають, що православною діаспорою мають займатися лише ті Церкви, вихідці із яких й організовують у діаспорі громади чи єпархії. Нині ж ситуація у кожному конкретному випадку вирішується індивідуально.

5. Глобалізаційні процеси у світовому православ'ї сприяють розпаду т.зв. «церковних імперій». Передусім йдеться про Московський та Сербський патріархати, де відцентрові процеси у вже вийшли за локальні межі цих Церков і впливають на всю систему міжправославних відносин. Йдеться про багатолітне нехтування цими патріархатами справедливих (відповідних канонам) прагнень до автокефалії своїх нинішніх складових (православних віруючих в Україні, Чорногорії, Північній Македонії), фальшування їх історії та зміну територіальних меж.

Чому відбувається блокування появи нових автокефалій? Навіть часткове вирішення цієї кризи, наприклад, повне відпадіння православ'я в Україні від Москви, може суттєво вплинути на всю систему Вселенського православ'я і перерозподіл міжправославних відносин. Моспатріархат не лише стане «молодшим» на 5 століть і кількісно меншим на третину. Тут можуть запуститися ланцюгові процеси – православні Молдови, Білорусі, Казахстану, прибалтійських республік можуть поставити питання про ту чи іншу форму самостійності.

б. Суттєвий вплив глобалізаційних процесів на православ'я відчувається також у демографічній сфері. Зокрема йдеться про різке зменшення чисельності вірян, спричинене не лише тим, що православ'я стає донором (постачальником неофітів) для протестантизму, католицизму, ісламу та інших релігій чи Церков. Православні Церкви катастрофічно втрачають прихильників і через міграційну проблему, а також відсутність навиків місіонерської роботи та слабку роботу із дітьми і молоддю.

Це стає причиною відсутності приросту вірян (чи навіть їх зменшення) у країнах, де православ'я є традиційно домінуючою релігією. Так, коли на початок ХХ ст. православних було 107 млн. (католиків – біля 270 млн.), то через століття православних у світі нараховувалося всього біля 130 млн. Якщо врахувати, що населення Землі за це ж століття збільшилося майже у чотири рази, то можна стверджувати про різке зменшення (навіть уповільнення самовідтворення) православних віруючих. Причин цього багато: демографічна криза, стрімке зростання процесів переходу в інші релігії тощо. Католики ж за цей час збільшили кількість своїх прихильників майже у 5 разів і подолали мільярдну позначку. Подібні процеси росту відбулися і у протестанських Церквах чи в ісламських країнах.

Антикризові чи альтернативні сценарії розвитку православ'я в умовах сучасної глобалізації

Нинішні глобалізаційні процеси вносять внутрішні суперечності у наявні православні релігійні спільноти. Поряд із ультраконсервативними, консервативними та поміркованими напрямками у Церквах, з'являються течії, зорієнтовані на «відкритість до світу», «відкритість до інших конфесій» тощо. Зокрема нині активно пропагується поняття «відкрите православ'я», під яким розуміється «соборноправна спільнота православних християн з відкритою громадянською позицією, які займаються освітою і просвітою та, спираючись на традиції Православ'я та сучасне знання, намагаються втілювати біблійні цінності у власному житті та спільних проектах» [3]. Таким чином, акцент у відносинах між вірянами зміщується із того, що відрізняє конфесії одна від одної, на те, що є спільного в них.

В Україні ці ідеї найактивніше пропагують співробітники та

слухачі Відкритого Православного Університету Святої Софії-Премудрості (ректор о.Георгій Коваленко). Подібну філософію відносин між Церквами (передусім православними) мають і деякі не визнані диптихіяльними Церквами православні Церкви (напр., Апостольська ПЦ в Україні). На наш погляд, поступово тренд відкритості стане мейнстримом у всій ПЦУ.

Важливою рисою нинішнього православного (релігійного загалом) життя є його етизація. Саме у сфері моралі конфесії мають багато дотичних ліній. Це може стосуватися як оцінки суспільних явищ, так і поведінки кліру у нових умовах інформаційного суспільства, коли будь-який вчинок миттєво стає надбанням суспільства і отримує оцінку.

Особливістю існування православ'я в умовах плюралістичного суспільства є його включеність у суспільні та загальнохристиянські (міжрелігійні) заходи і соціальні проекти. Така включеність особливо помітна у діяльності кліриків Константинопольського патріархату, декотрих інших православних Церков. Зокрема для Болгарії, Румунії, Сербії, України та інших країн, у т.ч. й тих, де православне населення не домінує, характерним є участь місцевих православних Церков у заходах, які проводить влада (молитви за свою країну, відзначення пам'ятних та державних дат тощо). В Україні у ці процеси включилася навіть УПЦ МП, яка у перші роки незалежності України вимагала для себе ексклюзивних умов щодо участі у подібних заходах.

Процес «нового мислення» у православних спільнотах стає все помітнішим завдяки таким факторам:

- Формування сучасних (адекватних часу) підходів до вирішення соціальних питань, зокрема напрацювання власних соціальних доктрин.
- Активна позиція в питаннях місіонерської діяльності.
- Зміна підходів до підготовки кліриків та богословських кадрів загалом тощо.
- Зміни у богословському осмисленні важливих православних доктрин, зокрема поряд із консервативними течіями дедалі більшої популярності набувають концепції «поміркованого оновлення», «соціального служіння» тощо.
- Розвиток розроблених ще у другій половині ХХ ст. ідей мікро- і макродияконії тощо.

Ці тенденції у світовому православ'ї можуть мати кілька подальших сценаріїв розвитку. Найбільш очікуваний із них – ліберальний. Він передбачає:

– Подальше проведення Святих і Великих Соборів Православної Церкви (можливо навіть із запрошенням на їх проведення католиків). У 2016 р. на Криті було задекларовано необхідність подальшого проведення Соборів із певною періодичністю. Без вироблення спільної думки з приводу вирішення багатьох нагальних богословських проблем у православному віровченні подальший розвиток конфесії як релігійного напрямку, буде сильно стримуватися.

– Зняття претензій Московської патріархії на першість у Вселенському православ'ї або навіть вихід Москви із диптиху і просування т.зв. «вірменським шляхом» церковної ексклюзивності.

– Врегулювання спірних питань у відносинах між диптихіальними (взаємовизнаними) православними Церквами.

– Віднайдення компромісу щодо проблеми належності діаспорних ПЦ.

– Врегулювання механізму отримання і визнання нових автокефалій (недопущення політизації цього питання).

– Перебудова місіонерської і просвітницької роботи у православних Церквах і зупинення відтоку вірян.

Радикальний сценарій розвитку Вселенського православ'я може зашкодити не лише іміджеві конфесії, але й завдати удару по його богословському й організаційному розвитку. Йдеться передусім про реалізацію московських амбіцій із переміщення (принаймні організаційно) центру світового православ'я із Константинополя в Москву. Подібна спроба вже здійснювалася 40-х роках ХХ ст., напередодні святкування 500-річчя самопроголошення Московської автокефалії. Проте у той час, незважаючи на величезні адміністративні та фінансові витрати московської світської та церковної влади, ця спроба зазнала невдачі [18, с. 300-303]. Константинополь за жодних умов не погодиться із тим, що може призвести до розколу православ'я і створення паралельного диптиху.

Наслідком може стати:

– Подальше блокування Московським патріархатом проведення Всеправославних Соборів (Святих і Великих Соборів Православної Церкви).

– Створення Московським патріархатом паралельних юрисдикцій на територіях нинішніх ПЦ, які, наприклад, визнали ПЦ України або якимись іншим чином викликали невдоволення у Москві. Про можливість такого сценарію вже заявлено спікерами Московського патріархату. Одним із наслідком цього буде, зокрема, падіння загальної церковної дисципліни і «перетікання» кліриків із юрисдикції в юрисдикцію.

– Розділення ПЦ у діаспорі за національними і юрисдикційними ознаками, що призведе до ослаблення Вселенського православ'я.

– Втрата контролю за проголошенням і визнанням нових автокефалій. Створення нових диптихів груп Церков, які конкуруватимуть між собою.

– Комерціалізація православ'я і трансформація його місіонерської у комерційну складову.

Слід зазначити, що радикальний сценарій частково вже реалізується московськими світськими та православними інституціями. Наприклад, розірвання євхаристійного спілкування між православними Церквами, що породжені не питаннями віровчення, а питаннями влади і амбіцій. Це – зловживання Євхаристією. Вперше цю практику було застосовано Московською патріархією через несприйняття Томосу про автокефалію Православної Церкви у Польщі у 1924 році [5]. Згодом цю практику взяли на озброєння й інші православні Церкви, а відтак вже наприкінці ХХ ст. маємо достатньо прикладів такої поведінки:

– Московський патріархат із Вселенським патріархатом через суперечку щодо канонічної території у Естонії (23.02.1996 – 16.05.1996).

– Єрусалимський патріархат із Румунською ПЦ через будівництво румунського храму і Ієрихоні (09.05.2011 – 03.02.2014).

– Антиохійський патріархат із Єрусалимським через відкриття останнім архієпископії у Катарі (з 27.06.2015).

– Московський патріархат через визнання ПЦУ – в односторонньому порядку: із Константинопольським патріархатом (з 06.01.2019); із Олександрійським патріархатом (з 8.11.2019, причому Московські парафії в Африці з'явилися вже у січні 2019 р.); із Кіпрською ПЦ (з 25.11.2020).

Зазначимо, що Церкви, які йдуть на подібний розрив відносин порушують 15-те правило Двократного собору 861 р. Воно

спрямоване проти розкольників і забороняє припиняти поминання патріарха, навіть в разі реальних канонічних злочинів з його боку – до того моменту, поки він не буде засуджений повноважним собором єпископів.

Московське православ'я у нинішніх глобалістських планах Кремля

Чому «православне питання» так важливе для Москви? Відповідь на це питання дають кілька цитат:

«Традиційна конфесія Російської Федерації [православ'я], і ядерний щит Росії – ті складові, які зміцнюють російську державність, створюють необхідні передумови для забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки країни» (В.Путін) [4].

«Неможливо досягти реальної державної незалежності, якщо бодай 20% релігійної мережі в країні контролюється ззовні» (політолог Збігнєв Бжезінський, США) [19].

«Коли автокефальний український православний Патріарх оволодіє Печерською Лаврою, то це буде значним кроком у напрямку справжньої незалежності» (академік Ален Безансон, Франція) [1].

Паралельно із проектом «русского міра», з початку XXI ст. Російська Федерація розробляє для захисту своїх геополітичних інтересів проект Росії як «Катехона». Тобто Москва бачиться «останнім оплотом світу від диявола і його матеріальних діянь на Землі». Розробники цього продукту намагаються переконати світ, що саме Росія має рятувати світ від бездуховності і «сатанинського розгулу», протистояти постхристиянському і релятивістському Заходу. Найбільш систематизовано ці думки пропагує один із ідеологів і соратників В.Путіна Олександр Дугін на сайті *Katehon.com* [8, 9].

Саме на базі «духовних цінностей православ'я» («скреп») В. Путін будує свою нову пострадянську антизахідну політику. Ноу-хау цієї політики є намагання скопіювати китайську «пандо-дипломатію» (просування своїх інтересів на зовнішньополітичній арені через надання у користування на певний час панд). Кремлівські стратеги замість панд намагаються використовувати «моці православних/християнських святих». Зокрема, як відомо, саме із привезення в Крим моцій починалася російська політично-

військова операція із анексування півострова. Ця нова «культурна політика», заснована на мощах святих, іконах, церквах і монастирях, фактично перетворилася на «духовну службу безпеки», оскільки відбувається неприховане злиття державних інституцій і православної Церкви. Православ'я у Росії фактично стає «міністерством пропаганди», складовою «релігійної дипломатії».

Чи має така політика московської влади і Церкви підстави? Наскільки Росія насправді є «православною»? Англійський соціолог Грейс Дейві (Grace Davie) запропонувала дуже точне, на нашу думку, визначення щодо віри, яка нині домінує у Росії: «належать, але не вірять». На відміну від західних європейців, які «вірять, проте не належать» [25]. Ці припущення підтверджують і російські соціологи, які зазначають, що число практикуючих православних (які хоча б раз на місяць бувають у храмі) у Росії на рівні 8% [22].

Найбільш вагомою складовою нинішньої нової геополітичної релігійної політики Кремля є т.зв. «будівничий проєкт». Нинішні московські стратеги не придумали нічого кращого, як продовжити політику російських царів, які у XIX ст. активно будували православні храми у багатьох європейських країнах (Італія, Німеччина, Франція тощо). Всього у 28 європейських країнах нужденна Росія, яка постійно просила гроші, побудувала понад 500 храмів (підррахунки автора). Окрім очевидного місіонерського навантаження, ці храми ставали осередками «просування» московської політики, зокрема й великих економічних афер царської влади [11].

В часи Путіна, також незважаючи на очевидні внутрішні потреби, Російська Федерація фінансує багатомільйонні проєкти, які, з точки зору логіки та економіки, часто є абсурдними. Проте вони є надзвичайно корисними у плані створення багаторівневих систем впливу, просування політичних чи економічних інтересів, створення резидентур тощо. Саме в такому аспекті варто розглядати побудову (2017 р.) Росією у Парижі «російського православного духовного центру» вартістю у 170 млн. євро. Центр включає в себе початкову школу, виставковий простір, зону відпочинку і, головне, великий собор Св. Трійці висотою 37 метрів навпроти французьких урядових будівель. Реставрація собору

св.Миколи Чудотворця в Ніцці обійшлася російським платникам податків у понад 15 млн. євро. Це найбільший собор Російської ПЦ за межами «батьківщини».

На різноманітні проекти на Афоні Росія загалом витратила біля 1 млрд. доларів США. В.Путін двічі бував там (2006 і 2016 рр.). Причому у 2016 р. святкували «1000-ліття перебування Росії на Афоні», намагаючись переконати весь світ у тому, що Московське князівство, якому значно менше років, і Русь – це одне й те ж. У Румунії росіяни частково фінансували ремонт кафедрального собору в Бухаресті. У сербській столиці лише мозаїка, призначена для храму Св.Сави у Белграді, обійшлася Газпрому у 4 млн. євро. Приклади можна продовжувати. Причому Російська Федерація – чи не єдина держава, яка займається сьогодні фінансуванням православних храмів в Європі. [7]

Освячення за кордоном новозбудованих чи відкриття реставрованих храмів – завжди привід для перебування у цих країнах чисельних за кількістю делегацій, десятки інформприводів для місцевих ЗМІ, можливість нав'язувати своє бачення розвитку тих чи інших подій. Це, зрештою, привід приїхати у країну, де їх не дуже раді бачити. Як це відбулося із візитом патріарх Кирила у Лондон, де приводом стало освячення Успенського кафедрального собору. Проте більшість світових аналітиків, відзначаючи тісну співпрацю Московської патріархії із Міністерством закордонних справ Росії, оцінили цей візит як «спробу Росії використовувати м'яку силу в момент, коли британське МЗС робить дуже жорсткі заяви щодо Москви». [14]

Пояснення у Москви щодо такої політики – «повернути Захід у лоно християнства». Для цього Західна Європа повинна стати територією християнської місії, «ми повинні побудувати тисячу православних церков у Західній Європі. Так, саме тисячу. У кожному місті, що налічує 100 тисяч жителів, повинна бути православна церква». Путінські олігархи «з радістю» надають фінансову допомогу цьому проєкту. Так, близький до Путіна олігарх Іван Саввідіс, наприклад, фінансує церкви в Греції. Олег Дерипаска «відродив» православну спільноту в англійському Манчестері тощо. [7]

У 2003-2007 рр., за активної участі світської влади, був здійснений один із найбільш дорогих для Росії церковний проєкт

– об'єднання Московської патріархії із Російською ПЦ Закарпатською. Внаслідок цього об'єднання (яке, до речі, було здійснене без жодних «розкачань» і взаємного зняття анафем), московські силові структури отримали доступ до десятків монастирів та іншої нерухомості по всьому світові.

Визнання Православної Церкви України: локальні та глобальні наслідки

З огляду на згадані багаторічні зусилля російської церковної та світської дипломатії у розбудові «дипломатії мощів», вливання мільярдів доларів у «православні проекти» по всьому світу, стає зрозумілим, чому отримання Томосу для ПЦ України, московське керівництво вважає найбільшим провалом російської зовнішньої політики.

Вже на наступний день після оголошення комюніке Синоду Константинопольської ПЦ (9-11.10.2018), рішенням якого було повернуто Київську митрополію у лоно Вселенської патріархії [10, с. 85-86], відбулося (12.10.2018) екстрене засідання Ради Нацбезпеки і оборони РФ начолі із В.Путіним. Обговорювали «українське питання» (питання надання автокефалії ПЦУ). А вже 15 жовтня 2018 р. Синод Російської ПЦ, який вперше відбувся у Мінську (згідно православних канонів, нинішня Білорусія, яка свого часу входила у склад Київської митрополії, теж вийшла із «канонічної території» Московської патріархії), прийняв рішення про розрив євхаристійного спілкування з Константинопольською ПЦ.

Небезпека, яку несе для «російського імперського проекту» визнана та інституційована українська автокефалія, комплексна і включає в себе кілька аспектів: внутрішньоцерковний, міжцерковний, глобалістський. Поділ між ними цими аспектами часто умовний, проте кожен із них має свою специфіку.

Внутрішньоцерковний аспект стосується проблем:

- зміни датування і періодизації розвитку Московської ПЦ (втрата п'яти століть церковної історії, визнання фактів присвоєння чужих канонічних територій – Крим і Причорномор'я, Бессарабія, Молдова, Естонія, частина Фінляндії тощо);
- суттєвого зменшення кількості парафій (загальні втрати можуть сягати третини кількості громад Моспатріархії в Україні);

– запуску т.зв. «ланцюгової реакції», коли Молдова, Білорусія, Казахстан тощо, можуть повторити шлях України;

– поповнення і якості церковних кадрів (значна частина православного кліру на теренах Росії і донині є походженням з України);

– звуження ринку збуту церковної утварі та інших предметів церковного вжитку (зменшення доходів Московської патріархії).

Міжцерковний аспект базується на іміджевих втратах Моспатріархії, яка із однієї із найбільших і найбагатших Церков православного світу стане посередньою інституцією. Крім того, на православній арені з'явиться новий потужний гравець (ПЦУ), яка об'єктивно буде союзником Константинополя.

Із міжцерковним аспектом тісно пов'язані іміджеві втрати світського Кремля у реалізації їх планів у глобальному масштабі (світова експансія, вплив на світові політичні та економічні процеси тощо). Адже міждержавні стосунки Російської Федерації з багатьма країнами із домінуючим православним населенням часто будувалися на «спільній платформі» «захисту» православ'я і т.п. риториці. Наразі вже відчутно зіпсувалися відносини Росії із Грецією (аж до блокування видачі віз високопосадовцям із Московської патріархії [17]). На черзі об'єктивне ускладнення відносин з іншими країнами, які наважаться відкрито підтримувати (хоча б коментувати!) позицію Варфоломія в українському питанні або виступити проти нав'язуваної Кремлем теорії «русского міра». В цьому ж аспекті можна розглядати і нинішню «балканську православну кризу», яка є продовженням московської політики утримання у своєму силовому полі ключових балканських країн. Неодноразові «церковні» акції, навіть з участю українських ієрархів, а також висилки російських дипломатів із цих країн засвідчують про тісне переплетення політичних і церковних проблем, а також штучне підігрівання кризових явищ [23].

Усі згадані чинники загалом значно послаблюють вплив Російської Федерації на релігійні, політичні чи навіть економічні процеси не лише в Європі, але й у світі загалом. Привабливість «русского міра» зменшується не лише в Україні, але й у багатьох інших країнах світу. Відтак глобалістські амбіції В.Путіна та його помічників об'єктивно змушені будуть корегуватися та знаходити нові форми роботи.

Однією і таких форм коригування у православної Церкви є пошук т.зв. «власного шляху» як форми «рівновіддалення» від ліберального і консервативного напрямів богослів'я й церковної практики. Фактично уже почалося створення концепту «єдиноістинного православ'я», що у розвитку може призвести до т.зв. «вірменського» церковного сценарію. Йдеться про оголошення лише своєї Церкви «єдиноспасительною» і в цьому аспекті безальтернативною (бо інші відпали від «чистоти православної віри») для росіян [12].

Іншою формою коригування є активне залучення російської світської дипломатії для шантажу інших «православних» країн і ведення проти них відвертої пропагандистської війни. Так, 10 грудня 2019 р., у виступі на науковій конференції «Геополітичні події в життєво важливій галузі Східного Середземномор'я і їх взаємодія з міжнародним середовищем», колишній міністр оборони Греції Панос Камменос зізнався, що особисто тиснув на архієпископа Ієроніма та грецьких ієрархів, заохочуючи їх не визнавати ПЦУ. Він назвав рішення Собору Ієрархії Елладської церкви та її очільника «злочином» [6].

Свою позицію він пояснив тим, що у випадку визнання ПЦУ Росія скасує свої гарантії недопущення «окупації грецьких островів» Туреччиною, надані нею в укладених з греками угодах. Колишній міністр попередив: якщо щось станеться найближчими місяцями, за відкликання російських гарантій безпеки Греції буде нести відповідальність особисто Собор Ієрархії Елладської церкви [6].

Фактично колишній міністр оборони Греції визнав, що питання визнання ПЦУ включено Росією в безпековий пакет геополітичних домовленостей з Грецією (попри всі вимоги декларовані Росією про невтручання політиків у церковне питання). Невиконання Грецією цього «церковного» пункту може призвести до безпосереднього тиску Росії на Туреччину з метою відкриття коридору для сирійських біженців в Європу через грецькі острови.

Крім того, Туреччина давно вимагає від Європи визнання Турецької республіки Північного Кіпру (через цю частину Кіпру йде потік біженців). Туреччина не визнає грецької юрисдикції над деякими островами в Егейському морі і постійно погрожує їх «відвоювати» (т.зв. «Егейська суперечка»).

За інформацією кіпрських ЗМІ, на початку 2019 р. очільник МЗС Росії С.Лавров зустрівся зі своїм кіпрським колегою, і серед обговорюваних питань порушувалося також церковне. Загроза міграційної кризи також стоїть перед Болгарією та Сербією, які одночасно є важливими країнами для сприяння домінуванню Росії на Балканах.

Окрім вказаних локальних та глобальних наслідків отримання Томосу ПЦ України, є ще один, який стосується перспектив отримання статусу патріархату Українською Греко-Католицькою Церквою. Зважаючи на розсіяння греко-католиків по всьому світу, цей фактор за своїми наслідками також має глобальний характер.

Яким чином визнання автокефалії ПЦУ стосується УГКЦ? Передусім йдеться про позбавлення Московського патріархату можливості оголошувати своєю «канонічною територією» терени України і намагатися таким чином впливати на розвиток церков та релігійних напрямів, які тут діють. Класичним прикладом такого впливу є т.зв. Гаванська декларація, підписана (12.02.2016) Московським патріархом Кирилом і Папою Римським Франциском. У цьому документі Папа фактично визнав провал унії як методу досягнення єдності. У заяві також зафіксовано низку інших важливих позицій, що стосуються «протистояння в Україні».

До речі, багато українських науковців і релігійних діячів засудили декларацію, цілком справедливо вважаючи її зрадою українських інтересів. Критично висловився про декларацію і представитель УГКЦ архієпископ Києво-Галицький Святослав (Шевчук). Він зазначив, що пункти, які стосуються України і УГКЦ зокрема, викликали більше питань, ніж відповідей [16]. Цікаво, що навіть єпископ УПЦ МП Лонгин (Жар) заявив, що спільна декларація Папи і Кирила носить єретичний характер і відмовився поминати патріарха Кирила на літургіях [2].

Після появи визнаної Помісної ПЦ України подібні декларації уже стали неможливими. Московський патріархат назавжди втратив право оголошувати Україну своєю канонічною територією. Таким чином, у вирішенні питань, що стосуються УГКЦ, відбулося зміщення осі їх вирішення із «Ватикан-Москва» (узгодження Ватиканом своїх дій із Московським патріархом) на «Ватикан-Київ» (вирішення проблемних питань напряму). Тому не випадково віряни УГКЦ підтримували ідею православної Помісності навіть активніше за православні напрями, в т.ч. й УПЦ КП [21].

Висновки:

1. Хоча православ'я за своєю еклезіологією та набутою практикою є антиглобалістським проектом (існування у системі національних Церков), воно зазнає значного глобалізаційного впливу, на який вона не може не відповідати. Зокрема глобалізаційні процеси суттєво впливають на вирішення чи не вирішення проблемних (кризових) питань у православ'ї. Йдеться про: необхідність проведення всеправославних Соборів, які декотрі із Церков намагаються блокувати; деструктивну роль у Вселенському православ'ї доктрини «руського міра» і її трансформування у т.зв. «політичне православ'я»; накладання постколоніальної свідомості (часто в латентних формах) на геополітичні ідеї та формування глобалістських підходів до вирішення міжцерковних проблем; вирішення питання належності (юрисдикції) православної діаспори; розпад т.зв. «церковних імперій» (Московського та Сербського патріархатів); зупинення різкого зменшення чисельності православних вірян тощо.

2. В умовах сучасної глобалізації поступово формуються антикризові чи альтернативні сценарії стратегічного розвитку православ'я. Передусім йдеться про появу (поряд із ультраконсервативними, консервативними та поміркованими напрямками) «відкритого православ'я», яке зорієнтовано на «відкритість до світу», «відкритість до інших конфесій», включеність у суспільні та загальнохристиянські (міжрелігійні) заходи і соціальні проекти тощо. Ці ідеї активно підтримуються і в Україні. Із відкритістю тісно пов'язана етизація церковного життя у нових умовах інформаційного суспільства – в сфері оцінки суспільних явищ, поведінки кліру тощо.

На фоні цих процесів формуються два основних сценарії розвитку Вселенського православ'я. Ліберальний, що передбачає: подальше проведення Всеправославних Соборів; зняття претензій Московської патріархії на першість у Вселенському православ'ї; врегулювання спірних питань у відносинах між диптихальними Церквами, в т.ч й щодо діаспори; недопущення політизації питання отримання автокефалій; перебудова місіонерської і просвітницької роботи і зупинення відтоку вірян. Радикальний сценарій: реалізація московських амбіцій щодо першості у Вселенському православ'ї; подальше блокування проведення Всеправославних Соборів; створення паралельних юрисдикцій; розділення православних у

діаспорі за національними і юрисдикційними ознаками; втрата контролю за проголошенням і визнанням нових автокефалій; комерціалізація православ'я і трансформація його місіонерської у комерційну складову.

3. Нинішні глобалістські плани Кремля передбачають активне використання православного чинника у політичних цілях. Тому паралельно із проєктом «русского міра» розробляється проєкт представлення Російської Федерації як «останнього оплоту світу від диявола» – «Катехону». На базі цих «духовних цінностей православ'я» («скреп») В.Путіним та його соратниками, в т.ч. й із церковного середовища, розбудовується нова пострадянська антизахідна політика, складовими якої стають «дипломатія мощів» та «будівельні проєкти» (побудова і реконструкція православних храмів за межами Росії). Відтак православ'я у Російській Федерації фактично стає «міністерством пропаганди», складовою «релігійної дипломатії». Все це завдає значного деструктивного впливу на розвиток не лише Московського патріархату, але й усього Вселенського православ'я, оскільки дискредитує конфесію, делігітимізує її як релігійну інституцію.

4. Визнання Православної Церкви України зустрічає жорсткий опір у московфільських політиків і церковних діячів, оскільки цей процес безпосередньо впливає на глобальні завдання, які ставить перед собою московське керівництво. Саме тому отримання ПЦУ Томосу московське керівництво вважає найбільшим провалом російської зовнішньої політики. Не випадково ця суто церковна і з еклезіологічної точки зору формальна подія (визнання ПЦУ) стає причиною тиску і суттєвого погіршення відносин, в т.ч. й дипломатичних, Російської Федерації з країнами, православні церкви яких визнали ПЦУ. В церковному плані поступово формується концепт «єдиноістинного православ'я» (лише у Московському патріархаті «справжнє православ'я»). У розвитку ця тенденція може призвести до оголошення лише своєї Церкви «єдиноспасительною» і в цьому аспекті безальтернативною (бо інші відпали від «чистоти православної віри») для росіян.

Конституювання ПЦУ стає і шансом для УГКЦ у справі отримання статусу патріархату, оскільки знімає суттєву перешкоду у цьому процесі – можливість Московського патріархату блокувати цей процес (оголошувати Україну своєю «канонічною територією»).

Тому у геополітичному плані відбулося зміщення осі «Ватикан-Москва» на «Ватикан-Київ».

Література:

1. Безансон А. Кордони Європи на сході та російське питання // Незалежний культурологічний часопис «І» / <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bezanson.htm> (09.03.2021)

2. В УПЦ (МП) бунт: єпископ Лонгин (Жар) закидає Патріарху Кирилу відступництво від православ'я // РІСУ. Електронний ресурс. / https://risu.ua/v-upc-mp-bunt-ye-piskop-longin-zhar-zakidaye-patriarhu-kirilu-vidstupnictvo-vid-pravoslav-ya_n78917 (10.03.2021)

3. Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості. Офіційний сайт // <https://oou.org.ua/>

4. Владимир Путин полагает, что российскую безопасность укрепляют ядерное оружие и православие // Православие.RU. 2007, 01 февраля / <http://www.pravoslavie.ru/news/20667.htm> (09.03.2021)

5. Горбик Сергій, прот. Чи потрібно ПЦУ «додаткові визнання»? // Київське православ'я. 2021, 4 березня / http://kyiv-pravosl.info/2021/03/04/chy-potribno-ptsu-dodatkoviyuznannya/?fbclid=IwAR2eLsmXvE-xVno0cVEVphfM-zhvxCaNvn31E_XMdKaYIY6nq7nySVIgdDoc

6. Грецький політик зробив сенсаційну заяву: чим шантажувала Росія Грецію за визнання ПЦУ // Cerkvarium. Електронний ресурс. 2019, 11 грудня <https://cerkvarium.org/novyiny/za-kordonom/gretskij-politik-zrobiv-sensatsijnu-zayavu-chim-shantazhuvala-rosiya-gretsiyu-za-viznannya-ptsu?fbclid=IwAR0UHMz0fC0hXNz95s-D9LJ26sJMrNpKcdjwEMMzEMIFvttQ9X--pObMad0> (10.03.2021)

7. Дербисов Акказ. Путин делает Россию христианским центром Европы — взгляд с Запада. Ведя идеологическую борьбу с Западом, Путин делает ставку на православное христианство // <https://365info.kz/> Електронний ресурс. https://365info.kz/2017/06/putin-delaet-rossiyu-hristianskim-tsentrom-evropy-vzglyad-s-zapada/?fbclid=IwAR09nsjFe0WtMR2As0bLx_I0kid21KdXZhJbBuVL9l6GdNQaC5eRcJGaA_E (10.03.2021)

8. Дугин А. Белый клубок: легитимация вселенской миссии //

<https://katehon.com/ru/article/belyy-klobuk-legitimaciya-vselenskoj-missii> (09.03.2021).

9. Дугин А. Манифест великого пробудження // <https://katehon.com/ru/article/manifest-velikogo-probuzhdeniya> (09.03.2021)

10. Комюніке Синоду Константинопольської ПЦ від 11.10.2018 // Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К., 2019. С. 85-86.

11. Литвинова М. Имперские облигации: во Франции предлагают решить вопрос о российских займах царских времён // RT. Електронний ресурс. 2019, 9 августа. <https://russian.rt.com/world/article/657341-franciya-zaimy-rossiya> (08.03.2021)

12. Лударос Андреас, головний редактор грецького сайту Orthodoxy.info. Самоізоляція Російської церкви – те, що має великі шанси стати реальністю // Укрінформ. Електронний ресурс / <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2564442-andreas-ludaros-golovnij-redaktor-greckogo-sajtu-orthodoxiainfo.html> (10.03.2021)

13. Марчишак А. Релігія на тлі загальних глобалізаційних процесів // Релігія та Соціум. 2012. №2(8). С.123-131 / [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2\(8\)/18.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2(8)/18.pdf) (10.03.2021)

14. Не только церковные дела: зачем глава РПЦ приезжает в Лондон? // BBC. Електронний ресурс. 2016, 15 октября / <https://www.bbc.com/russian/features-37661804> (10.03.2021)

15. Павленко П. Стратегії конфесій і церков за умов глобалізації // Українське релігієзнавство. 2010. № 56. / <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/44114> (10.03.2021)

16. Пункти декларації, що стосуються України та УГКЦ, у Патріарха Святослава викликали більше запитань, ніж відповідей // РІСУ. Електронний ресурс. / https://risu.ua/punkti-deklaraciji-shcho-stosuyutsya-ukrajini-ta-ugkc-u-patriarha-svyatoslava-viklikalibilshe-zapitan-nizh-vidpovidey_n78264 (10.03.2021)

17. Россия попросила Грецию объяснить политику по выдаче виз священникам РПЦ // Коммерсантъ. 09.08.2018. Електронне видання / <https://www.kommersant.ru/doc/3708755> (12.03.2021)

18. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К.: Світ Знань, 2004. 910 с.

19. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К., 2019. 103 с.

20. Скопельський Всеволод, архієп. Усі ми брати: Збірка праць. / Пер. з англ. О.Грабовецького. Львів: Свічадо, 2006. 340 с.
21. Соціологи зафіксували рекордну підтримку помісної церкви в Україні // Zaxid.net Електронний ресурс / https://zaxid.net/news/https://zaxid.net/sotsiologi_zafiksuvali_rekordnu_pidtrimku_stvorennya_pomisnoyi_tserkvi_v_ukrayini_n1467866ml (10.03.2021)
22. Частота посещения религиозных служб // Среда. Електронний ресурс. 2013, 27 августа. / <https://sreda.org/oproos/58-chastota-poseshheniya-religioznyih-sluzhb> (08.03.2021)
23. Щеткина Екатерина. Ошибка резидента. Зачем Москва сдала митрополита Онуфрия в аренду сербским союзникам // Dsnews.ua. 02.03.2020. Електронний ресурс. <https://www.dsnews.ua/society/oshibka-rezidenta-zachem-moskva-sdala-mitropolita-onufriya-02032020180000> (12.03.2021)
24. Basilius J. Groen. Die Fremdbestäubung zwischen dem byzantinischen und dem römischen Ritus // Ostkirchliche Studien. Inhaltsverzeichnis. Band 68 (2019) P.52-68 / <https://www.theologie.uni-wuerzburg.de/institute-lehrstuehle/oki/publikationen/zeitschrift-ostkirchliche-studien/band-68-2019/> (09.03.2021)
25. Grace Davie, professor. Religion in Public Life: Levelling the Ground. London: Theos, 2017.

Sagan Oleksandr

Doctor of Philosophical Sciences, Professor

**GLOBALIZATION CHALLENGES IN THE ECUMENICAL
ORTHODOXY:
ACTUAL PROBLEMS, POSSIBLE DEVELOPMENT SCENARIOS**

Annotation. The article analyses the impact of globalization on the development of Orthodoxy as a confession. In particular, the author has designated a set of institutions that we include in the concept of Ecumenical Orthodoxy. It has been established that Orthodoxy is subject to significant globalization impact. The study revealed that although Orthodoxy is an anti-globalization project in

its ecclesiology and acquired practice, it cannot fail to meet global challenges.

Globalization processes significantly affect the solution or non-solution of problematic (crisis) issues in Orthodoxy. These are: the need to hold a Pan-Orthodox Council, which some of the Churches are trying to block; destructive role in the Ecumenical Orthodoxy of the «Russian world» doctrine and its transformation into the so-called «Political Orthodoxy»; the imposition of postcolonial consciousness (often in latent forms) on geopolitical ideas and the formation of globalist approaches to solving inter-church problems; resolving the issue of belonging (jurisdiction) of the Orthodox diaspora; the collapse of the so-called «Church empires» (Moscow and Serbian patriarchates); stopping the sharp decline in the number of Orthodox believers, etc.

The author found that in the conditions of modern globalization, anti-crisis, or alternative scenarios of the strategic development of Orthodoxy are gradually being formed. First of all, we are talking about the emergence (along with ultra-conservative, conservative and moderate trends) of «open Orthodoxy», which is focused on «openness to the world», «openness to other confessions», involvement in public and general Christian (interreligious) events and social projects, etc. These ideas are actively supported in Ukraine as well.

Against the background of these processes, two main scenarios for the development of the Ecumenical Orthodoxy are being formed. Liberal, which provides for: further holding of the Pan-Orthodox Council; the withdrawal of the Moscow Patriarchate's claims for primacy in Ecumenical Orthodoxy; settlement of disputes in relations between the diptychic Churches, including the diaspora; preventing the politicization of the issue of obtaining autocephaly; restructuring missionary and educational work and stopping the outflow of believers. A radical scenario: the realization of Moscow's ambitions regarding the primacy in the Ecumenical Orthodoxy; further blocking the holding of a Pan-Orthodox Council; creation of parallel jurisdictions; division of Orthodox in the diaspora on national and jurisdictional grounds; loss of control over the proclamation and recognition of new autocephaly; commercialization of Orthodoxy and transformation of its missionary component into a commercial one.

The study pays special attention to the current globalist plans of the Kremlin, which provide for the active use of the Orthodox factor for political purposes. Therefore, in parallel with the project of the «Russian world», a project is being developed to present the Russian Federation as “the last stronghold of the world from the devil” – «Katechon». Based on these «spiritual values of Orthodoxy», V.Putin is developing a new post-Soviet anti-Western policy, the components of which become “Diplomacy of Relics” and “construction projects” (construction and reconstruction of Orthodox churches outside Russia). As a result, Orthodoxy in the Russian Federation is effectively becoming a “ministry of propaganda”, a component of “religious diplomacy”. All this has a significant destructive impact on the development of not only the Moscow Patriarchate, but also the entire Ecumenical Orthodoxy, since it discredits the confession, delegitimizing it as a religious institution.

The author clarifies the reasons for the tough resistance of pro-Moscow politicians and church leaders to the process of recognizing the Orthodox Church of Ukraine. In particular, it has been proven that this process directly affects the global tasks set by the Moscow leadership. That is why the Moscow leadership considers the granting of the Tomos for Autocephaly to the OCU, as the biggest failure of Russian foreign policy. It is no coincidence that this purely ecclesiastical event becomes the cause of pressure and a significant deterioration in relations, including diplomatic ones, between the Russian Federation and countries whose Orthodox churches have recognized the OCU. In the church plan, the concept of «one true Orthodoxy» is gradually being formed (only in the Moscow Patriarchate «real Orthodoxy»).

The development of the OCU also becomes a chance for the Ukrainian Greek Catholic Church in obtaining the status of patriarchy, since it removes a significant obstacle in this process – the ability of the Moscow Patriarchate to block this process (to declare Ukraine its «canonical territory»). Therefore, in geopolitical terms, there was a shift in the axis from «Vatican-Moscow» to «Vatican-Kyiv».

Keywords: globalization, autocephaly, Ecumenical Orthodoxy, OCU, political Orthodoxy, «Diplomacy of Relics».

Малиновський Валентин Ярославович

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціогуманітарних технологій
Луцького національного технічного університету,
академік АПН України
ORCID ID: 0000-0003-2017-553X
e-mail: valentyn.volyn@gmail.com

**ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЙНА РЕФОРМА: ПЕРЕДУМОВИ,
РЕАЛІЗАЦІЯ, РЕЗУЛЬТАТИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

***Анотація.** Реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади на засадах децентралізації, котра успішно реалізується з 2015 р., отримала логічне завершення формуванням нових територіальних громад і районів та обранням представницьких органів на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року. Вона не лише створила нові можливості для розвитку територіальних громад, а й запровадила європейську модель муніципальної влади, адаптовану до національних умов і таким чином наблизила Україну до стандартів ЄС. Зазначена реформа без перебільшення є реформою № 1 в Україні і, на переконання автора, є альтернативою федералізації, яка останніми роками настійливо нав'язувалася зовнішніми та внутрішніми антиукраїнськими силами.*

Метою децентралізації є формування спроможної територіальної громади – основи організації публічної влади базового рівня та головного елемента локальної демократії. Зважаючи на важливість результатів цієї реформи для подальшого розвитку не лише громад, а й загалом європейської перспективи України, проаналізовано суспільно-політичні передумови реформування, вже досягнуті позитивні результати, а також основні проблеми, з якими зіштовхнувся процес децентралізації. Зокрема, за п'ять років вдалося досягнути головного завдання децентралізаційної реформи – на всій території України сформувати 1469 територіальних громад – основу локальної влади базового рівня і головних надавачів громадянам якісних публічних послуг, до сфери

компетенції яких віднесено всі питання місцевого значення, а також 136 нових районів, які відповідають стандартам ЄС. Таким чином було вирішене надзвичайно важливе політичне завдання: децентралізувати владу до рівня громад означає мінімізувати прояви сепаратизму.

Акцентовано увагу на тому, що децентралізація може дати позитивні результати та є безпечною для стабільності держави лише у випадку, коли за останньою залишаються дієві та збалансовані механізми контролю за діяльністю інститутів муніципальної влади у частині дотримання ними законності та забезпечення життєдіяльності громад. У контексті європейського досвіду, а також національних умов, запропоновано авторське бачення завершального етапу децентралізаційної реформи, зокрема, необхідності запровадження ефективних державних органів не лише на центральному рівні, а й у всіх регіональних і субрегіональних адміністративно-територіальних одиницях, як запобіжників сепаратистських проявів, котрі несуть загрозу суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці. На переконання автора, це має бути державний інститут префекторального типу з повноваженнями ефективного і своєчасного реагування на зазначені виклики і загрози. Моделювання національної структури публічної влади на місцевому та регіональному рівнях має здійснюватися із врахуванням таких базових параметрів: унітарність державного устрою та парламентсько-президентська республіка. Такий підхід найбільшою мірою відповідає сучасній парадигмі державного розвитку і національним інтересам України в контексті спроможності забезпечити суверенітет, територіальну цілісність та збалансованість соціально-економічного розвитку територіальних громад і регіонів.

Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, територіальна організація влади, територіальна громада, регіон, орган місцевого самоврядування, регіоналізація.

Постановка проблеми. На сучасному етапі державотворення децентралізація публічної влади є ключовою реформою в Україні. Від її результатів залежить не лише розвиток демократії, громадянського суспільства, ефективність місцевих інститутів публічної

влади, а й загалом успішність нашої держави та її європейська перспектива. Яких результатів вдалося досягти за період проведення реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади (далі – ТОВ) і які суспільно-політичні виклики стоять перед реформаторами на сучасному етапі розвитку держави – важливе наукове завдання політичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика статті висвітлена у таких наукових працях [3; 4; 7; 8; 9; 11].

Метою статті є здійснення аналізу реформування місцевого самоврядування і ТОВ на засадах децентралізації та окреслення проблемних аспектів, які необхідно вирішити для успішного завершення зазначеного реформування. Для досягнення поставленої мети заплановано вирішити такі завдання: висвітлити причини, що спонукали владу до реформування, проаналізувати основні параметри реформування, охарактеризувати проблеми, що виникли в ході проведення реформування та запропонувати авторське бачення необхідних дії на завершальному етапі реформи децентралізації публічної влади.

Виклад основного матеріалу. Експерименти з пошуку оптимальної моделі ТОВ, що розпочалися у 1991 р. в Україні, зазнали остаточного фіаско у 2014 р. разом із безпрецедентною втечею тодішнього президента В. Януковича. В основному вони стосувалися вищих щаблів влади, однак навіть неодноразові зміни форм державного правління не дали відчутно позитивного результату. За роки Незалежності так і не вдалося повністю демонтувати централізовану систему державної влади, успадковану з радянських часів, котра перетворилася на гальмо суспільно-політичного розвитку і демократії. Інститут місцевого самоврядування так і не став повноцінним складником публічної влади. Зручна для чиновництва вертикальна система державного управління регіонами з жорсткою структурою ієрархії і субординації була неефективною, затратною та такою, що створювала суттєві перешкоди для вивільнення суспільної енергії, забезпечення свободи у прийнятті рішень на всіх територіальних рівнях. Так і не було запроваджене регіональне самоврядування – невід’ємний політичний інститут регіонального розвитку і демократичного врядування, метою якого є сприяння стратегічному розвитку регіону, зокрема розвитку транспортно-

логістичної інфраструктури, покращенню інвестиційного клімату, конкурентоспроможності та привабливості регіону [10, с. 160].

Закладена у Конституції України модель організації публічної влади на регіональному та субрегіональному рівнях не має аналогів в демократичному світі за своєю невідповідністю принципам демократичного врядування. Її «оригінальність» полягає у тому, що місцеві державні адміністрації (далі – МДА) створюються та діють не з метою здійснення контрольно-наглядових функцій за законністю рішень органів місцевого самоврядування (далі – ОМС), а перебирають на себе основний обсяг повноважень з публічного управління відповідними територіями. У результаті на субрегіональному і регіональному рівнях публічне управління здійснюється не ОМС, а районними та обласними державними адміністраціями, що ставить під сумнів саме існування муніципальної влади на цих рівнях. Звідси – невиправдано широкі повноваження МДА, результатом чого є фактичне привласнення державою більшості за своєю природою самоврядних повноважень і функцій. Крім того, узаконена практика делегованих повноважень дає можливість виконавчій владі тримати місцеве самоврядування під постійним контролем, адже саме від її рішень залежить розподіл місцевих фінансів і ресурсів. Фактично існуюча система публічної влади на цих рівнях реалізується через систему політичного та економічного двовладдя. Ускладнює ситуацію відсутність ефективної системи стримувань і противаг між органами виконавчої влади (далі – ОВВ) і ОМС, що перманентно призводить до конфліктних ситуацій між ними.

До сказаного слід додати, що основні недоліки української конституційної моделі публічної влади базувалися на архаїчній моделі територіального устрою, сформованій у радянський період. У цьому зв'язку у Концепції реформування місцевого самоврядування та ТОВ в Україні (далі – Концепція) зазначається: «Збереження диспропорційності адміністративно-територіального устрою як основи існування нераціональної ТОВ (відсутність цілісної території адміністративно-територіальної одиниці (далі – АТО) базового рівня, перебування територіальної громади села, селища, міста у складі іншої територіальної громади або на території іншої АТО, територіальної громади району в місті)

призводить до конфлікту компетенції як між ОМС, так і між ОМС та місцевими ОБВ» [15].

Наведені вище деформації призвели до того, що базовий інститут народовладдя – ОМС не міг і не став ефективним органом публічної влади, спроможним вирішувати всі питання місцевого значення. Економічна неспроможність переважної більшості ОМС щодо здійснення власних і делегованих повноважень призвела до значних диспропорцій у розвитку та ресурсному забезпеченні громад та величезних відмінностей у соціально-економічному та культурному розвитку різних регіонів, населених пунктів. Із-за їхньої слабкої фінансової та інфраструктурної спроможності та недостатнього кадрового забезпечення, стало неможливим надання якісних і доступних публічних послуг населенню.

З іншого боку, люди були відокремлені від справ державних і абсолютно не поєднували своє майбутнє із загальним благом. Неспроможність інститутів громадянського суспільства, зокрема форм прямої демократії, відсутність у населення навичок безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення – таким був тогочасний стан локальної демократії. Адекватна характеристика цієї архаїчної політико-територіальної моделі, аналогів якої не залишилося в демократичних країнах, була дана у Державній стратегії регіонального розвитку на період 2021–2027 років у розділі «Слабкість публічних інституцій»: «Однією із загроз безпеці держави є слабкість ОБВ, насамперед на регіональному та місцевому рівні, та ОМС, що часто проявляється у відсутності ініціативи, досвіду та компетенцій щодо розв'язання проблем регіонального та місцевого значення, оперативного реагування на виклики, що постають, розроблення заходів щодо прискорення економічного розвитку територій. За субіндексом «Державні інституції» індексу Глобальної конкурентоспроможності 2017–2018 Всесвітнього економічного форуму Україна займає 104 місце» [2, с. 8]. Ця недосконала модель ТОВ стала гальмом для проведення інших структурних реформ, зокрема медичної, освітньої, бюджетної. Так формування госпітальних округів, як основи організації реформованої системи охорони здоров'я, потребувало укрупнення районів, а шкільних округів – укрупнення громад. *«Недостатня спроможність центральних та місцевих ОБВ, ОМС та інституцій регіонального розвитку до ефективного*

впровадження реформ, надання високоякісних послуг населенню та розв'язання проблем соціально-економічного розвитку територій» – ось такими були основні її вади [2, с. 9]. Подальше зволікання з проведенням комплексних реформ у цій сфері становило потенційну загрозу подальшої депопуляції і деградації територій. Фактично, вже не залишалось часу на зволікання, адже в епоху інформаційного суспільства кожен день бездіяльності обертається незворотними процесами скочування на периферію світового розвитку.

Каталізатором кардинальних змін стала Революція гідності, як протест українського народу проти надмірної концентрації влади в руках В. Януковича та його «сім'ї», перетворення України на васала Росії. Стало остаточно зрозумілим, що існування України у форматі централізованої, фактично президентської республіки, яка двічі у 2004 і 2014 роках піддавалася конституційній ревізії, стало безперспективною справою, що несла перманентну небезпеку узурпації влади зі встановленням авторитарного режиму. Трагічні події у Криму та Донбасі наочно показали, що існуюча централізована система виявилася неспроможною забезпечити стабільність відносин між центром і регіонами – основу збереження цілісності держави, динамічного регіонального розвитку. Це підтверджував і попередній досвід держав, котрі будувалися на засадах жорсткого централізму та авторитаризму (Радянський Союз, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, Чехословацька Соціалістична Республіка), у 90-х роках не змогли зберегти свою цілісність. Натомість, ті держави, що запровадили дієві механізми децентралізації та регіоналізації, змогли без суттєвих катаклізмів перейти від диктатури до демократії (Італія у 40-х та Іспанія у 70-х роках), уникнувши розпаду держав. Політичні реформи у цих країнах були спрямовані на розв'язання викликів, пов'язаних з подоланням суперечностей у відносинах «центр-регіон». Вони були спрямовані на формування європейської філософії регіоналізму, в основу якої покладено ідею максимального розширення повноважень регіонів. Таким чином відбувався відхід від жорсткої моделі унітарної держави, де політичні рішення є винятковою прерогативою центру, а регіони лише виконавцями його волі, до моделі децентралізованої держави, в якій регіони стають активними

суб'єктами формування державної політики та солідарної участі у державних справах. При цьому центр залишав за собою дієві запобіжники щодо сепаратистських проявів у регіонах.

Т. Вюртенбергер, котрий зробив значний внесок у розробку теорії децентралізованої держави, сформулював важливі політичні висновки щодо функціонування сучасної політико-територіальної моделі, зокрема, такі: «Переконливе розв'язання конфліктів на місцевому та регіональному рівнях гарантує легітимізацію політичної системи більшою мірою, ніж централізоване політичне рішення; Важлива перевага місцевої та регіональної автономії полягає в тому, що вона здійснює розподіл політичної влади між різними політичними інституціями; Регіоналізація не становить загрози державній цілісності, а, навпаки, сприяє ефективній інтеграції держави в цілому; В рамках ЄС майбутнє мають лише ті держави, які у своєму устрої реалізують концепцію регіоналізації» [12, с. 12–14].

Визначальну роль децентралізації у забезпеченні дієвої демократії як основи для миру, стабільності, процвітання та розвитку відзначили міністри держав – членів Ради Європи, відповідальні за місцеве та регіональне самоврядування у Гельсінській декларації регіонального самоврядування: «Підвищення децентралізації і передача влади в Європі за останні десятиліття сприяли зміцненню демократії, як у державах із давніми демократичними традиціями, так і нових демократіях. Процес децентралізації та передачі повноважень відображає загальне переконання у тому, що економічне зростання, стабільне відновлення, якість публічних послуг та повна демократична участь можуть бути більш ефективними, якщо урядові установи не є надто централізованими» [1, с. 32].

Ураховуючи зазначене, саме так розпочинали свій шлях до свободи і демократії країни – вихідці з колишнього «соціалістичного табору», які після падіння Берлінської стіни чітко усвідомлювали, що без дієвого і спроможного місцевого самоврядування, в якому найбільшою мірою реалізуються основні принципи демократії, не може бути успішної держави і реальної перспективи входження до ЄС і НАТО. Їхній досвід адміністративно-територіальних реформ і зміцнення муніципальної влади, у результаті чого вони змогли досягти збалансованого та високого рівня соціально-економічного

й культурного розвитку територій, утвердження громадянського суспільства, повинен був стати своєрідним орієнтиром для України, котра на конституційному рівні задекларувала «незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» [6].

Однак, на основі підписаних 5 вересня 2014 р. «Мінських домовленостей», розпочався безпрецедентний тиск Росії з вимогами запровадження в Україні федеративної форми державного устрою. У цьому зв'язку зазначимо, що всі учасники Тристоронньої контактної групи з урегулювання на Донбасі по різному розуміли процес децентралізації, що передбачався цим документом. Зокрема, тогочасне українське керівництво, розуміючи несприйняття ідеї федералізму українським народом та, зважаючи на трагічний досвід автономізації Криму, чітко усвідомлювало справжню мету Кремля – через федералізацію реалізувати сценарій загарбання всієї південно-східної частини України, який не вдалося здійснити силовим варіантом. Федералізація, таким чином, залишала Москві та її агентам в Україні сприятливий плацдарм для подальшого розчленування нашої держави.

У цій складній політичній ситуації єдино правильним державницьким рішенням було проведення реформи місцевого самоврядування та ТОВ на засадах децентралізації, котра стала не лише альтернативою федералізації, а й виконанням суспільного замовлення на ефективні, відповідальні інститути публічної влади, спроможні забезпечити сталий розвиток територіальних громад і регіонів, надання адміністративних послуг населенню на рівні, який би відповідав європейським стандартам, а відтак на належне врядування на місцевому рівні, концептуальну основу якого становлять 12 принципів: 1) чесне проведення виборів; 2) чутливість; 3) ефективність та результативність; 4) відкритість і прозорість; 5) верховенство права; 6) етична поведінка; 7) компетентність і спроможність; 8) інноваційність та відкритість до змін; 9) сталий розвиток та стратегічна орієнтація; 10) раціональне управління фінансами; 11) права людини, культурне різноманіття та соціальна згуртованість; 12) підзвітність [17, с. 42–43].

Основою реформування стала Концепція, метою якої було «визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування та ТОВ для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян,

надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад» [15]. Децентралізація та реформа державного управління також була однією з реформ, визначених Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020». У ній метою політики у сфері децентралізації визначено «відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи ТОВ в Україні, реалізація у повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування» [14].

Зазначене реформування мало стати не лише важливим політичним кроком, а й відповіддю на реальні очікування громадян після Майдану. Влада мала довести, що вона здатна не лише декларувати реформи, як це неодноразово вже було в новітній історії, але й успішно їх здійснити. При цьому, на відміну від попередніх спроб реформування, зокрема невдалої т. зв. «Реформи Безсмертного» 2005 р., нинішня була складнішою, адже вона проходила у найбільш трагічний період новітньої історії України – окупації Криму та війни на Донбасі. Зазначена обставина вимагала суттєвої корекції попередніх підходів, зважаючи на нові виклики, яких Україна до цього не знала. Це стратегічне завдання вимагало від української політичної еліти пошуку моделі ТОВ з оптимально збалансованими централізованими і децентралізованими формами публічної влади, яка б гарантувала єдність та консолідованість регіонів. У цьому зв'язку зазначимо, що політична децентралізація дає позитивні результати та є безпечною для стабільності держави лише у випадку, коли за останньою залишаються ефективні та збалансовані механізми контролю за діяльністю інститутів муніципальної влади у частині дотримання ними законності та забезпечення життєдіяльності громад. Перш ніж прийняти визначальні для подальшого розвитку держави рішення, слід було знайти відповідь на ключове запитання: до якої межі можна децентралізувати й деконцентрувати публічну владу, при цьому не лише зберегти територіальну цілісність держави, а й посилити згуртованість українського народу.

Згадана вище Концепція, в основному, заклала правильні параметри реформування, однак цей урядовий нормативно-правовий акт потребував не лише прийняття цілої низки законів, а й внесення змін до Конституції України. На жаль, унаслідок політичного протистояння і несприйняття окремими політичними силами децентралізаційної реформи, чотири спроби внесення змін до Основного Закону (дві за часів президентства П. Порошенка і дві – В. Зеленського) були невдалими, а окремі закони не прийняті ще й досі, зокрема Закон України «Про засади адміністративно-територіального устрою України». Виходячи з такої ситуації, реформатори змушені були здійснювати реформування у форматі діючих норм Конституції. Такий алгоритм отримував постійний спротив і жорстку критику з боку відвертих опонентів реформи на всіх етапах реформування у формі не лише публічних висловлювань у ЗМІ та з парламентської трибуни, а й у судових позовах. Зокрема, у січні 2021 р. Конституційний Суд України за поданням 49 народних депутатів України відкрив конституційне провадження у справі щодо конституційності постанови Верховної Ради України «Про утворення і ліквідацію районів» № 807-IX від 17 липня 2020 року [5]. До зазначених перешкод, у 2020 р. додалася ще й пандемія, викликана гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2.

Долаючи перманентний опір опонентів, децентралізаційна реформа у 2020 р. за основними напрямками усе ж була логічно завершена місцевими виборами 25 жовтня на новій територіальній основі. Надзвичайно важливо, що вдалося досягнути головного завдання реформи – на всій території України сформувати 1469 територіальних громад – основу муніципальної влади базового рівня і головних надавачів громадянам якісних публічних послуг, до сфери компетенції яких віднесено всі питання місцевого значення. Ще однією великою перемогою стала просторова трансформація субрегіонального рівня – ліквідовано 490 районів, сформованих ще у радянський період, та утворено 136 нових районів, котрі відповідають вимогам NUTS-3* [16]. При цьому, формування нового районного рівня здійснювалося в контексті

---

* NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) – класифікація АТО, яку було узаконено рішенням Єврокомісії у 2001 році

кардинальної зміни функціональної парадигми органів публічної влади, котра передбачає перехід від самоврядної до адміністративної моделі, за якої основною місією новоствореного району має стати реалізація державної політики на відповідній території субрегіону. З цією метою в адміністративному центрі новоствореного району мають функціонувати відповідні територіальні органи центральних ОВВ, а також судові, військові, правоохоронні та безпекові державні органи [8, с. 214]. Натомість, відповідно до принципу субсидіарності, увесь муніципальний функціонал перемістився на базовий рівень – територіальну громаду. У такий спосіб було досягнуто відразу декілька політичних цілей, ключовими з яких стали такі: по-перше, нарешті, демонтовано радянську систему територіального устрою, що була основною перешкодою для формування оптимальної моделі ТОВ; по-друге, децентралізовано владу на рівень територіальних громад і таким чином мінімізовано середовище зародження сепаратизму. Адже, коли громадяни проживають в упорядкованих населених пунктах з розвиненою інфраструктурою, задоволені своїм рівнем життя, якісним наданням послуг, то їх неможливо спровокувати на політичні дії, спрямовані на розчленування держави. Заможне життя людей унеможлиблює відцентрові тренди на великих територіях, навпаки – воно є об'єднуючим началом консолідації нації. У контексті нинішніх подій слід наголосити, що децентралізовану демократичну державу неможливо втягнути у нове імперське утворення, чого так настійливо домагається Кремль.

У цьому зв'язку доцільно звернутися до думок французького мислителя Алексіса де Токвіля. Досліджуючи засади стабільності політичного устрою США, він наголосив на фундаментальному принципі – народовладдя, що реалізований на рівні громади, де кожен громадянин бере активну участь у місцевих справах. Саме на цьому базовому рівні вирує політичне життя, а всі інші вищі рівні – округи, штати, союз мають своє коло повноважень і не втручаються у місцеві справи. З цього приводу А. Токвіль зробив надзвичайно важливий висновок для демократії: «Я цілком переконаний, що об'єднана сила громадян завжди виявиться більш здатною забезпечувати суспільний добробут народу, ніж урядова влада» [18, с. 82]. У США була запроваджена модель децентралізованої держави із сильним і дієвим місцевим самоврядуванням, де люди на

свій розсуд упорядковують свої справи, вирішуючи поточні та перспективні питання своєї життєдіяльності. Людям надане право обирати не лише керівників ОМС, а й прокурора, шерифа, фіскала, суддів та інших високопосадовців, від яких значною мірою залежить їх життя. У результаті, у цій країні народ став джерелом влади не лише на сторінках конституції, а й у повсякденній практиці.

Зазначимо, що реформаційні процеси в Україні здійснюються у контексті досягнення стратегічної мети – побудови держави нового типу – сервісної, що служить своїм громадянам, спираючись на самоврядні інституції і громадянське суспільство. Саме такий підхід зафіксований у Державній стратегії регіонального розвитку до 2027 р. в якій стратегічною метою державної регіональної політики є «розвиток та єдність, орієнтовані на людину – гідне життя в згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній і демократичній Україні, забезпечення ефективного використання внутрішнього потенціалу територій та їх спеціалізації для досягнення сталого розвитку країни, що створює умови для підвищення рівня добробуту та доходів громадян під час досягнення згуртованості в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному та просторовому вимірах» [2, с. 9]. Така держава має зберегти за собою на місцях лише ті функції, які за своєю суттю є державними, все інше має стати прерогативою муніципальної влади. У свою чергу, громадяни повинні перебрати максимум відповідальності за вирішення локальних питань і налагодити ефективний контроль за діями місцевої влади. Патерналістський підхід, глибоко вкорінений радянською системою, має назавжди відійти у минуле.

У нових політичних та економічних умовах, у зв'язку з новими викликами, у першу чергу безпекового характеру, пов'язаних з «державою-агресором Російською Федерацією – джерелом довгострокових системних загроз національній безпеці України» [13], функціонал публічної адміністрації регіонального і суб-регіонального рівня потребує суттєвої корекції. Зважаючи на ці загрози та виклики, зазначимо, що в умовах децентралізованої унітарної республіки, держава в особі відповідних інститутів має залишити за собою ефективні механізми щодо забезпечення контролю за законністю рішень інститутів муніципальної влади та забезпечення життєдіяльності територіальних громад. Таким

інструментом в європейських країнах став інститут префекта з повноваженнями оперативного та дієвого реагування на будь-які прояви сепаратизму, загроз суверенітету і територіальній цілісності. На нашу думку, для України найбільш прийнятним повинен стати досвід функціонування інституту префектів у Французькій Республіці, що показує свою високу ефективність уже більш як 220 років.

Разом з тим наголосимо, що вивчаючи досвід європейських країн, не варто його ідеалізувати та бездумно калькувати, беззастережно виконувати поради та рекомендації зарубіжних політиків та експертів (особливо в частині регіоналізації). Адже зазначені реформи більшість країн ЄС проводили в умовах, котрі суттєво відрізнялися від нинішніх українських. Необхідно також урахувати національну специфіку та ментальність, що суттєво відрізняються від європейської, а також географічну наявність сусідньої країни-агресора, котра провокує і підтримує сепаратистські рухи не лише в Україні, а й біля її кордонів.

Висновки. Підсумовуючи слід зазначити, що незважаючи на всі перешкоди і труднощі, децентралізаційна реформа, котра успішно реалізується з 2015 р., не лише створила нові можливості для розвитку територіальних громад, а й запровадила європейську модель муніципальної влади, адаптовану до національних умов, і таким чином наблизила Україну до стандартів ЄС. Однак, досягнення децентралізації – суттєве посилення ролі муніципальної влади в системі публічної влади повинне отримати відповідне врівноваження в особі потужних та ефективних державних інститутів не лише на центральному рівні, а й у всіх регіональних і субрегіональних АТО. На думку автора, це має бути державний інститут префекторального типу з повноваженнями ефективного і своєчасного реагування на прояви сепаратизму, загроз суверенітету і територіальній цілісності України.

Моделюючи національну структуру публічної влади слід наголосити, що забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави мають ґрунтуватися на таких ключових параметрах: унітарність державного устрою та парламентсько-президентська республіка. При цьому зауважимо, що на нинішньому етапі державотворення західноєвропейський досвід регіоналізму, що тяжіє до федералізації, не відповідає сучасній

суспільно-політичній ситуації та національним інтересам України. Адже в умовах небезпечних загроз, про які йшлося вище, відчутної політичної роз'єднаності регіонів, поляризації інтересів регіональних еліт – такий напрям розвитку може активізувати відцентрові тренди, спрямовані на послаблення цілісності держави з ймовірним сценарієм переходу до «нового феодалізму», за якого в кожному місті та регіоні буде правити свій «князьок» з необмеженою владою, для котрого консолідація нації та єдність держави – абсолютно чужі поняття. Потенційно у нього може виникнути бажання відокремитися або стати васалом зовнішнього сюзерена. Тому, питання федералізму, що останнім часом настійливо нав'язується зовнішніми та внутрішніми антиукраїнськими силами, має бути однозначно зняте з порядку денного. Натомість, завершення побудови децентралізованої унітарної держави має стати справою всіх українців, своєрідним об'єднуючим началом на шляху до успішної України.

Література:

1. Гельсінська декларація регіонального самоврядування: прийнята на Конференції міністрів держав – членів ради Європи, відповідальних за місцеве та регіональне самоврядування 28 червня 2002 року. *Досвід децентралізації у країнах Європи*: зб. док.; пер з іноз. мов / за заг. ред. В. Б. Гройсмана. Київ: Ін-тут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 31–39.
2. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки: затв. постановою Каб. Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. *Урядовий кур'єр*. 2020. 14 сера. С. 7–15.
3. Досвід децентралізації у країнах Європи: зб. док.; пер з іноз. мов / за заг. ред. В. Б. Гройсмана. Київ: Ін-тут законодавства Верховної Ради України, 2015. 766 с.
4. Карташов Є. Г. Децентралізаційна реформа в Україні у контексті європейської інтеграції: монографія. Київ: Освіта України, 2018. 250 с.
5. Конституційне подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради «Про утворення і ліквідацію районів» від 17 липня 2020 року № 807-ІХ. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/_506-2020_k.p_red_.pdf (дата звернення: 22.01.2021).

6. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.01.2021).

7. Малиновський В. Я. Децентралізація влади в Україні: концептуальні підходи і застереження. *Розумовські зустрічі*: зб. наук. пр. / Ін-т законодавства Верхов. ради України, Дніпропетров. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Сіверський центр післядиплом. освіти, Сіверський ін-т регіон. дослідж. Чернігів, 2016. Вип. 3. С. 114–124.

8. Малиновський В. Я. Дизайн публічної влади на субрегіональному рівні в контексті нових викликів. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 2. С. 209–223.

9. Малиновський В. Я. Об'єднання територіальних громад: добровільність чи примусовість? *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2018. № 1. Серія: Міжнародні відносини. С. 169–174.

10. Малиновський В. Я. Регіональне самоврядування в Україні: підходи до запровадження. *Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України*. 2010. № 4. С. 157–165.

11. Матвієнко А.С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 376 с.

12. Організація регіональної та місцевої влади: досвід держав – членів Європейського Союзу. Київ: Укр. консалтингова група, 2005. 130 с.

13. Про Стратегію національної безпеки України: затв. рішенням Ради нац. безпеки і оборони України від 14.09.2020 р. № 392/2020. Урядовий кур'єр. 2020. 16 верес. С. 14.

14. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: затв. Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. Урядовий кур'єр. 2015. 15 січ. С. 8.

15. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: затв. розпорядженням Каб. Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. Урядовий кур'єр. 2014. 11 квіт. С. 13–14.

16. Про утворення та ліквідацію районів: затв. постановою

Верховної Ради України від 17.07.2020 р. № 807. *Голос України*. 2020. 18 лип. С. 8–10.

17. Стратегія щодо інновацій та доброго врядування на місцевому рівні: затв. Валенсійською декларацією, прийнятою на Конференції міністрів держав – членів ради Європи, відповідальних за місцеве та регіональне самоврядування 15–16.10.2007 р. *Досвід децентралізації у країнах Європи*: зб. док.; пер з іноз. мов / за заг. ред. В. Б. Гройсмана. Київ: Ін-тут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 40–48.

18. Токвіль А. Про демократію в Америці: у 2 т.; пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Київ: Всесвіт, 1999. Т. 1. 590 с.

Valentyn Malynovskyi

*Doctor of political sciences, Professor,
Academician of the APSU*

***Decentralization reform: prerequisites, realization, results,
perspectives***

Abstract. *The reform of local self-government and territorial organization of power on the basis of decentralization, which has been successfully implemented since 2015, has come to a logical conclusion with the formation of new territorial communities and districts and the election of representative bodies in local elections on October 25, 2020. It not only created new opportunities for the development of territorial communities, but also introduced a European model of municipal power, adapted to national conditions and thus brought Ukraine closer to EU standards. This reform is without exaggeration a reform № 1 in Ukraine and, according to the author, is an alternative to federalization, which in recent years has been persistently imposed by external and internal anti-Ukrainian forces.*

The purpose of decentralization is to form a capable territorial community – the basis for the organization of public authority at the basic level and the main element of local democracy. Given the importance of the results of this reform for the further development not

only of communities but also of Ukraine's European perspective in general, the socio-political preconditions of the reform are analyzed, positive results have already been achieved and the main problems faced by the decentralization process. In particular, in five years we managed to achieve the main task of decentralization reform – to form 1469 territorial communities throughout Ukraine – the basis of local government at the basic level and the main providers of quality public services, which fall into the competence of all local issues, as well as 136 new districts that meet EU standards. Thus, an extremely important political task was solved: to decentralize power to the community level means to minimize the manifestations of separatism.

Emphasis is placed on the fact that decentralization can yield positive results and is safe for the stability of the state only if the latter remains effective and balanced mechanisms for monitoring the activities of municipal authorities in terms of their legality and livelihoods. In the context of European experience, as well as national conditions, the author's vision of the final stage of decentralization reform is proposed, in particular, the need to introduce effective state bodies not only at the central level but also in all regional and subregional administrative-territorial units, which threaten sovereignty, territorial integrity and national security. According to the author, this should be a state institution of the prefectural type with the authority to respond effectively and timely to these challenges and threats. Modeling of the national structure of public power at the local and regional levels should be carried out taking into account the following basic parameters: the unitary state system and the parliamentary-presidential republic. This approach is most consistent with the modern paradigm of state development and national interests of Ukraine in the context of the ability to ensure the sovereignty, territorial integrity and balance of socio-economic development of territorial communities and regions.

Key words: *decentralization, local self-government, territorial organization of power, territorial community, region, self-government body, regionalization.*

Олійник Артем Юрійович,

Студент ОР «Бакалвр» спеціальності «Політологія»,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
асистент-дослідник АПН України
ORCID: 0000-0002-0847-6869

**ПРОБЛЕМА ІНТЕГРОВАНОСТІ ГРОМАДЯНИНА
У ПОЛІТИЧНУ СИСТЕМУ ЯК ЗАПОРУКА ДІЄВОСТІ
ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ:
ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ТА НОВІТНІ ВИКЛИКИ**

Анотація. У статті було здійснено аналіз сучасних нам подій, які каталізували, однак не переломили загальну тенденцію до віртуалізації ряду процесів, зокрема і соціально-політичних. Виходячи із тверджень Ніла Фергюсона, котрий неодноразово наголошував на неможливості прямої та чіткої заміни традиційних асоціацій на їх віртуальні ерзаці, має місце припущення про подібний погляд у справах включеності громадян у загальну систему. Актуалізована тема є надто широкою для однієї статті чи навіть монографії, однак привернення уваги до одного з її аспектів створює сприятливе середовище для подальших досліджень теми, так як кожна держава і суспільство матиме певні особливості у ставленні до вимог часу. Для нас є найбільш вагомим розгляд визначеної теми у національному контексті, зважаючи на нюанси стратегічного ціле покладання. Тут важливо не припускатися помилки і хибно не ототожнювати цифровізацію та просте переведення послуг у новий формат із спробою заміни реальної дії на її аналог. Світові тренди та подальші умови пандемії прискорили наш перехід у формати, які скорелявали ступінь участі, якість та спосіб сприйняття об'єктивних явищ. Безумовно, всі подібні ситуації набувають амбівалентного характеру, однак детальний аналіз дозволить нам орієнтовно спрогнозувати траєкторію розвитку подій, у тому числі і передбачити наслідки нових умов для ступені участі громадян у суспільних процесах на основі наявних статистичних

даних інших країн. Виявлені корона вірусною кризою та політичним декретуванням національних урядів внутрішніх протиріч сьогодні свідчить про відмінне розуміння активності та характеру діяльності громадянського суспільства від країни до країни. Натомість осмислення зв'язку між необхідністю живого формату взаємовідносин громадян та ступінню сприйнятливості дистанційованого типу у розвинутих країнах, спрямовуватиме нас виявляти ті межові фактори, котрі спроможні чинити впливи на самостійну продуктивність неурядового сектору. Словом, у статті присвячується місце аналізу сучасних іноземних даних аналітиків й науковців, котрі розглядають вказану тему із своїх особливих національних умов, а надалі пропонуються зауваження, пропозиції й рекомендації, властиві, українському актуальному становищу.

Ключові слова: політична система, інтегрованість, громадянин, віртуалізація, політичні процеси.

Безсумнівним постулатом, котрим ми оперуємо у науковому та суспільному житті, є такий, що ставить у центр вагу і значення дефактологічну продуктивну діяльність громадянського суспільства у державі. Коли відбувається констатація негативної динаміки абсолютної більшості суспільно-політичних процесів, ми одночасно спостерігаємо зменшення ролі неурядового сектору, простої громадянської активності у суспільних справах. За незмінності зовнішніх умов, до прикладу, незначних розбіжностей в оцінці політичного режиму протягом визначеного часового проміжку, відсутності виникнення новітніх феноменів (як от форм медійних маніпуляцій) чи переживання періоду відносної прогнозованості і нормальності, будь-які помітні зміни у динаміці ГС спонукають нас до пошуку відповідей, що не лежать на самій поверхні. Одним із способів відповіді на це питання є припущення практичної не-співвичерпності заміни форматів із спробою вибудувати систему паралельної дійсності, проте тут вже впливає нагору проблема включеності (повсюдної інклюзивності, інтегрованості) індивіда у політичну систему як таку.

З метою якнайширшого розкриття цієї тези, мушу зупинитися на окремих її аспектах. Тут варто згадати політичну психологію, культуру, соціологію та ряд інших наук, які б по-своєму охоплювали

притаманні їм нюанси. Мається на увазі, першочергово, особливості сприйняття реальності у віртуальності; зміну політичної поведінки і вплив на політичну культуру; вивчення реальної учасницької бази та іншого. Одержані дані будуть відмінними від тих, які б могли становити із джерел або тільки очного формату, або змішаного. Це можна пояснити і рівнем мотивації, і особливостями індивідуального сприйняття, і спробами об'єктивної оцінки. Хай там як, не будемо заперечувати помітних відмінностей між означеними форматами і їх подальшими впливами, у тому числі й на суспільну динаміку, про що говоритиметься далі. Важливим для нас виділяється необхідність комплексного наступного опрацювання із іншими колегами-науковцями, тому що вибрана проблематика досі залишається недостатньо опрацьованою, що з іншого боку, представляє у вільний доступ широке поле для вибору дій і методів наукових пошуків.

Запорукою успіху національного поступу, забезпечення соціальної стабільності, підтримки сталого зростання та гнучкості політичної системи є реальна інтегрованість громадян у суспільні процеси. Вона може виявлятися в різних місцях та умовах інакшим чином: це і постійний контроль за ухвалами місцевої влади, і регулярна участь у волевиявленні, і присутність на обговоренні важливих для людей проблем, і активність множини неурядових організацій, котрі також долучаються до спостереження за роботою органів влади на різних рівнях. Тут важливим фактором є саме наочність і фізична присутність людини, її пряме відчуття соціальної відповідальності та руху, попри виразний ризик виявитися некомпетентним чи менш ініціативним за інших. Особистість у безпосередній взаємодії не лише збільшує соціальний капітал чи на практиці вчиться розв'язувати соціальні суперечності, вона ще додатково виховує учасницький (партиципаторний) етос як елемент політичної культури свого оточення. Лише в такому разі, цілком справджується кумулятивний ефект, який ми часто спостерігаємо під час електоральних циклів. Так підсумовуючи, вважатимемо участь громадянина у будь-яких процесах, без аналогових форматів, важливим і часто вирішальним фактором для успіху справи у цілому. Наведу один приклад для наочності: спостереження *in vivo* за діяльністю своїх активних

знайомих, і плоди їх роботи, ставатиме більш потужним стимулом, ніж така ж діяльність у віртуальності.

Коли ж мова заходить про ефективність політичної системи в цілому, то вважатимемо об'єктивним показником згаданої категорії або злагоджене співробітництво між державним і недержавним секторами, або ж факт відсутності антагонізму поміж ними. Звісно, перший варіант значно кращий для суспільства, проте він не завжди відбувається де-факто. Досягнення гармонії поміж цими сферами є складною справою, так як тут слід враховувати і фінансово-кредитну політику (яка може як сприяти, так і ставати черговим політичним важелем), і соціальну орієнтованість політики (її дійсна сутність може виявитися продуктом корупційного лобізму), і дилему одночасного гарантування безпеки із забезпеченням громадянських прав. Справа у тому, що навіть орієнтовна досягнута гармонія зазнала потужних деформацій за останній рік посиленого втручання центральних органів влади. Зрозуміло, що об'єктивні умови вимагали рішучих дій, але наслідки від них виявили нам ряд цікавих явищ, котрі ми б тривіально пропустили за звичайного стану. Одним із них можна вважати питання: чи громадянське суспільство у країнах Європи дійсно є таким активним і впливовим, як було звично вважати до пандемії? Маю на увазі, чи можна вважати роль неурядових організацій такою, що суттєво впливала на формування політики урядів за надзвичайних обставин, котрі тривають доволі довгий період? Думаю, відповідь буде більше схилитися до «ні», ніж «так», тому що у початковий період цілковиту ініціативу (що прогнозовано і логічно) перебрали на себе центральні органи влади, коли ж ОГС включалися поступово і мляво. Так, їх діяльність і не могла бути інакшою, проте постає питання, якби подібні різкі заходи вживалися за волонтаристських інтенцій, то чи встигло би ГС належно і вчасно відреагувати. Тут я схильний відповісти, що навряд чи встигло.

Знову повернуся до теми, чому слід вважати роль ГС такою важливою за нормальних умов. Якщо поглянути на це з боку забезпечення громадянських прав, то ГС – це єдина сила, котра в змозі дієво протистояти будь-яким спробам уряду обмежити чи скасувати ці права і свободи. Саме тому і є необхідним перегляд тези під кутом зору державних обмежень, пов'язаних із пандемією.

Якщо обмеження відбувалися із частими юридичними колізіями, то який вплив могли здійснити НУО у відповідь на обмеження? Гадаю, тут потрібно зупинитися і оглянути феномен віртуалізації політичних процесів, які прихильники представляли як новий етап у державних справах, коли звернення відбувалося до ідей прямої демократії, а противники, навпаки, стверджували про неможливість відтворення процедур в аналоговій дійсності, і справедливо зазначали про технічні небезпеки такого переходу.

Відстоювання прав і свобод, донесення власної позиції, критика і опозиція до рішень органів влади можуть бути дієвими лише за умови не плутання реального з його імітацією. Так, ми можемо всі зібратися онлайн на протест супроти якогось рішення, але це буде лише імітацією спротиву, ілюзією справжнього виявлення громадянської позиції. Тому доречним тут буде наголошення на принциповій відмінності поміж цифровізацією і віртуалізацією. Під першим розумітимемо спектр заходів із полегшення звичних процедур та вимог, що наближені до свого часу. Під другим варто розуміти спробу заміни форми участі громадян у суспільстві на аналогові, тобто такі, які використовуємо за умови відсутності доступу до традиційних.

Ось як визначається дієслово віртуалізувати у Кембриджському словнику: «змінити щось, що існує в реальній формі, у віртуальну версію...» [1]. А от цифровізація (або ж діджиталізація) визначається як: «Діджиталізація – це використання цифрових технологій для зміни бізнес-моделі та надання нових можливостей для отримання доходу та збільшення вартості; це процес переходу до цифрового бізнесу.» [2]. Як бачимо, поки ці терміни в більшості розуміються лише у галузі технологій, проте інвазія хвилі новітніх засобів у політику сформувало сприятливе середовище для використання понять у суспільствознавчій сфері. Зрештою, наука про управління теж завдячує точним наукам у своєму постанні.

А ось що зазначає О.О. Заславська про поняття віртуальності у політиці: «Поняття віртуальності стосовно політики можна розглядати у вузькому і широкому аспектах. У вузькому значенні віртуальна політика ототожнюється з симуляційною діяльністю держави і її структур у віртуальній сфері. У широкому аспекті віртуальна політика – це постійний процес створення, поширення і обігу політико-комунікаційних технологій і практик у вірту-

альному просторі. Суспільство охоче використовує віртуальні політичні технології, оскільки з їх допомогою існує потенційна можливість політичної участі і контролю процесу управління.» [1]. Як читаємо, спроба визначення через комунікації носить виразний прикладний характер, тому йому можна надавати перевагу під час практичної роботи. У питання теоретичного огляду, воно завузьке, але теж може дати нам деяку візію через призму комунікативістики.

Пропоную одразу провести орієнтовну межу між поняттями у статті, аби уникнути подальшої плутанини. У випадку поліпшення якості державних послуг, введення альтернативних способів вирішення справ, і простих технічних моментів, це називатимемо діджиталізацією. Ті ж документи у смартфоні є цифровими версіями фізичних документів, одержання яких супроводжується практичними діями, і при цьому «оригінал» завжди лишається із вами. Так говоримо про наявність кількох версій того, що дійсно існує. У випадку віртуалізації, постає складніша проблема. З одного боку, це теж покликано поліпшити задоволення громадянами своїх прав та відповідати цивілізаційним особливостям. З іншого боку, мова також заходить про зниження ступені участі, імітацію дійсних процесів та підвищення ризиків загрози результатів рішень громадян.

На противагу написаному можна одразу зазначити чіткі контраргументи, котрі охоплюватимуть приблизно такий аспект: хіба реальне здійснення дій громадянами може гарантувати цілковиту задоволеність чи об'єктивність, а тим паче без ризиковий статус? Звісно, що ні, тому що абсолютизувати будь-яку позицію є контрпродуктивно. Візьмемо для наочного розгляду виборчий процес. У традиційному розумінні, волевиявлення громадян може супроводжуватися такими основними загрозами: фальсифікація виборів на місцях, нечесний підрахунок голосів, втрата голосів у зв'язку із надзвичайними ситуаціями (аварія, пожежа тощо) та інші. Інструментами для превенції спроб підробити результати волевиявлення є: спостереження за підрахунком, повідомлення про порушення, складання протоколів тощо. Тепер же спробуємо розглянути віртуалізований виборчий процес, який скоро може стати реальністю для окремої категорії громадян. До небезпек можна зарахувати: втрату особистих даних і їх неза-

конний продаж; цілковиту фальсифікацію голосів, кіберзагрози тощо. І тут виникає питання, чи реально було би проконтролювати дійсність таких результатів, зважаючи на факт їх перебування в імітованому «світі». А тепер припустимо, що на наступних виборах таким чином змогли проголосувати 15 % громадян, що прийшли на виборчі дільниці – цих відсотків цілком достатньо для перекроювання загальних результатів. Саме тому і стверджую, що наявні ризики поки не виправдовують рішення подальшої віртуалізації у зв'язку із небезпекою дестабілізації політичної системи. Одне подібне звинувачення викличе шквал обурення і протестних рухів, що не піде нікому на користь, окрім бенефіціарів політичного шоу.

До уваги було запропоновано лише один варіант, проте їх щоразу більше: онлайн-протест, онлайн-петиції, онлайн-обговорення проєкту бюджету, онлайн-участь у засіданнях та супутні речі. Мова іде не про сам формат зустрічі у дистанційному режимі, але більше про комплексне переведення правил гри у новий формат. Як я писав попередньо, активність громадянського суспільства для нас критично важлива у тому плані, що воно спроможне забезпечити дотримання своїх громадянських прав та свобод і стати потужною силою, що дасть відсіч будь-яким владним директивам, що виходять за формалізовані повноваження. Тепер, коли постає дискусія про переведення ряду процесів (хоча і наголошують, що тимчасово) у такий формат, то постає проблема неефективності контролю, стеження та іншого. І що більш важливо – технічна неспроможність перевірки.

Ось деякі аргументи проти, де користуються трохи іншими термінами, однак маються на увазі політичні процеси: «Ще одне заперечення полягає в тому, що електронна агора (народна асамблея) не допомагає обдуманому вирішенню проблем та формуванню консенсусу; швидше, «перемагає найбільш причіпна, провокаційна і божевільна точка зору». Ви можете знайти багато думок, висловлених в Інтернеті, але мало обґрунтованого діалогу і, перш за все, декілька діалогів, орієнтованих на консенсус. Це також означає, що Інтернет, швидше за все, буде використовуватися для створення супротивної публіки. Активісти в Інтернеті не прагнуть до консенсусу, але хочуть стимулювати громадську думку і поставити на порядок денний альтернативні рішення та

моделі, що стосуються правителів. Скажу прямо: легше мобілізуватись проти чогось або ініціювати кампанію, ніж сприяти широкому консенсусу або інтегрувати думки та публіки.» [4].

З цим тісно переплетена і проблема легітимності. Думаю, якщо тенденції продовжаться, то ми зіткнемося із деяким оновленим змістовним розумінням легітимності реальної влади за віртуалізованих процесів. Ось як пишуть про легітимність: «Загалом, легітимність правління залежить не тільки від формальної реалізації демократичного принципу – «вхідного» виміру законного правління, але й від здатності виробляти ефективні та дієві рішення проблем – і, отже, приходимо до «вихідного» виміру легітимного правління.» [5]. Ясно, що загальна задоволеність від врядування забезпечуватиме підтримку влади, але погляньмо на гіпотетичну складність повідомлення чи переконання в окремих діях чи скандалах, прямих доказів про які звичайний громадянин отримати не зможе технічно. Словом, для когось поле можливостей, а для когось чергова політична драма.

Тепер зупинимося на сповільненні мобільності громадян як основний виклик для будь-якого громадянського суспільства, а тим паче того, що розвивається. Переконаний, що ключовими характеристиками успішного ГС є послідовність, регулярність та системність. Спорадичні акції швидко спалахують, і так само швидко затухають. А от тривалий процес, витримка і готовність людей задовольняти свої інтереси перед урядом – це справжній новітній виклик, який раптово постав. Виховання відповідного етосу дає свої результати, проте вони і досі не превалюють у загальному числі. Словом, робота мусить продовжуватися, а активність хоча б триматися на дійсному рівні, аби відчуття контролю і взаємної відповідальності сприяли якнайбільшій ефективності кожного рішення в інтересах громадян. В іншому випадку, спад активності незмінно призведе до чергового соціального вибуху, котрий можна уникнути завдяки підтримці гармонійної політичної системи і відчуття включеності в неї кожного із нас (або хоча б двох третин громадян).

Послаблення ролі організацій громадянського суспільства широко фіксується в тому числі і в Європі. На підтвердження цієї тези пропоную цитату зі звіту: «Нові медіа та соціальні мережі забезпечують широкі, швидкі (миттєві) та прямі дії і реакції. Ми

спостерігаємо зростання активізму онлайн та ad hoc, з одного боку, і зменшення взаємодії громадян з ОГС, з іншого, оскільки люди тепер можуть безпосередньо брати участь у громадському житті, висловлювати свою думку чи допомагати справі, не взаємодіючи з організаціями-посередниками, у тому числі ОГС. Отже, посередницька роль ОГС у демократичних процесах сприймається як надмірна з точки зору уряду, такі громадськості. «На відміну від "справжнього залучення громадян до традиційних НУО та їхньої роботи", така [он-лайн] громадянська активність» набагато більш рівномірна і важка для тривалого вирішення питання», що обмежує її шанси забезпечити системні зміни.» [6]. Дозволю собі трохи перефразувати цей пасаж: у гонитві за досягненням ідеї прямої демократії та абсолютної включеності, ви приносите у жертву сталість, тривалість і різкість вимог щодо змін. Припускаю, що зворотно ця теза діятиме теж, але є можливим підбір інших видів демократії.

Наведена характеристика тенденцій демократії теж буде нам корисною у цьому розгляді: «Сучасні демократії характеризуються двома вкрай суперечливими шляхами розвитку. З одного боку, зростаюча складність політичних процедур та інституційних систем і зростаюча складність політичних запитів означають, що індивідуальні можливості політичних еліт значно зменшились. Політичні рішення все частіше ухвалюються у «політичних мережах» та «системах переговорів», і завдяки цій трансформації сучасних демократій у «демократії переговорів» політичні еліти втратили значну частину своєї функції ухвалення рішень.» [7]. Як бачимо, можливо, ці тенденції мають зв'язок із наступними означеними проблемами. Та ж персоналізація політики, формування невідповідних образів, відносно пізні впровадження політичної освіти могли стати факторами, що вплинули на «частоту обертів» ГС, випередивши у гальмуванні віртуальні процеси. Не буду стверджувати напевно, але є підстави думати про тісний взаємозв'язок цих специфічних змін у різні темпоральні відтинки, що однак, є предметом іншої дискусії.

Поглянувши на інші думки та сфери досліджень, візьмемося стверджувати про неможливість ототожнення віртуальної інтеграції громадянина із його реальною інтеграцією у політичну систему. Так само як не візьмемося стверджувати про паритетні корисні

властивості масла і маргарину. Лише очність процесів та віртуальний аналог як необов'язковий запасний варіант формують ґрунт для сприятливої ступені участі індивідів у суспільних справах. Комунікація може відбуватися злагоджено і без технічних обструкцій, проте ряд недоліків цієї форми, поряд із відсутністю відчуття перебування у іншій (віртуальній) реальності, жодним чином не справляє позитивного ефекту для фахових дискусій, обговорень і тим більше дебатів. Якщо розширяться, і охоплювати всю проблематику, то перелік недоліків спрямовує нас на думку про призупинення тенденції до тих пір, поки не будуть запропоновані дієві засоби убезпечення: починаючи від безпеки даних і до гарантій прозорості систем.

Тепер вкажу декілька аргументів на користь продовження паралельного існування двох таких форматів без пріоритизації жодного з них. По-перше, це не поганий спосіб забезпечення хоча б такої інклюзії онлайн-соціуму. Тут слово надається на рівних умовах, навіть тим, котрі з об'єктивних причин не соціалізуються, чи яким реальну включеність не дозволяють відчути інші показники (наприклад, той же стан здоров'я) тощо. По-друге, це непоганий варіант для тих осіб, які не оцінюють позитивно принад урбанізації, та не мають надлишкових ресурсів для вимушеного проживання подалі від власних домівок. Це чудовий спосіб і студентам, і працівникам та іншим перебувати з нами віртуально, і при цьому у комфортних для всіх умовах. По-третє, переведення процесу в «цифру» – це майбутнє, від якого не відмовишся, тому тут слід залишити вибір для громадян у форматах, і більше турбуватися про транспарентність як запоруку довіри до нових умов.

Дозволю надати такі рекомендації щодо мінімізації негативного впливу віртуалізації суспільно-політичних процесів у різних напрямках. По-перше, слід імперативно передбачати регулярні (не обов'язково часті) очні зустрічі, тренінги, інтеракції та інше, аби нівелювати негативне відчуття відокремленості. По-друге, важливо ставити пріоритетом, наголошувати і забезпечувати надійність, відкритість та простоту пропонувананих систем, аби громадяни не сумнівалися у правильності такого вибору. По-третє, виховання критичного мислення як єдиного надійного засобу розвіяння ілюзії знання, контролю та фаховості. По-

четверте, необхідно враховувати менший вплив і контакт тих віртуалізованих осіб, а так і менше покладатися на них у справах управління чи інших завдань, що потребують очності. По-п'яте, побудова віртуальної держави у застосунку має бути лише додатковим до реальності додатком, а не основним. По-шосте, застосування системи вотуму недовіри до своїх представників і реальність її здійснення, значно посилить імідж віртуалізації. По-сьоме, громадяни повинні бути лише більш пильними, тому що віртуалізація процесів – це менше кроку до соціальних рейтингів чи цілковитого контролю за всім життям особи. Так тема актуальна як ніколи, і громадянське суспільство потрібне не менше, ніж в інші періоди історії, тому і слід вже в нових умовах стимулювати його активність. З боку уряду це можуть бути державні програми, конкурси, заохочення, грантові пропозиції та інше, однак це тема вже іншої роботи.

Окрім віртуальності, мушу коротко означити перелік основних викликів, до яких зокрема належать зміна політичної культури, загальні спадні тенденції участі у громадських справах, негативний вплив маніпулятивної інформації на активність громадян; численні стереотипи у східноєвропейських країнах, низький рівень політичної освіти та багато іншого. Все це разом формує ситуації, коли важливість громадянського суспільства не ставлять першочергово, а у зв'язку із легкими умовами, ступінь його готовності до дій все знижується. Доказом останній тезі є характер діяльності ОГС протягом карантинних обмежень та відсутність можливості вибору. До інших актуальних викликів належать всім нам відомі: від змін клімату і до проблеми циркулярної економіки. Особливість їх у тому, що надії на їх вирішення нульові, якщо політична система нестабільна, а громадянське суспільство мляве, так як це саме воно спровокувало революцію у виробництві, споживанні, виробничій етиці та іншому. Звісно, критики можуть справедливо назвати ідеологів та численні маніпулятивні стратегії, проте при детальному аналізі можна з'ясувати, що їм передували інші натхненники і розробники, які успіху не досягли. Знову ж, це питання дискусивне і є предметом іншого розгляду.

Висновки. Отже, у статті було розглянуто сутність віртуалізації і проведено дистанціювання від іншого поняття, що часто ототожнюють ними одне явище. У процесі розгляду, із застосуванням

наочних прикладів, було показано потенційні небезпеки новітніх викликів, висловлено ряд припущень і проаналізовано фахові джерельні матеріали. Також виписано авторські рекомендації, коментарі та інше. Головна ідея статті полягає приверненні уваги до розробки теми, котра досі не є комплексно опрацьованою, незважаючи на активне впровадження окремих форматів і методів. Я переконаний, що цей матеріал стане у пригоді іншим дослідникам, які візьмуться досліджувати визначену тему. Основний меседж цієї статті можна сформулювати так: інтегрованість громадянина у політичну систему є запорукою стабільності і розвитку, але жодна інша інтегрованість, як тільки безпосередня, очна і пряма. Аналоги є ерзацами, і в ході роботи проявляється ряд негативних наслідків, що не сприяють загальному високому результату. Поряд з тим, вимоги часу є об'єктивним явищем, а примирення із дійсною тенденцією мусить нас супроводжувати надалі у поданні рекомендацій, критики і посиленому стеженні за діяльністю органів влади. Найкраща гарантія особистої безпеки – це покладання на власні сили, а найкраща гарантія колективної безпеки – спільна послідовна робота громадянського суспільства, членами якого є кожен з нас.

Література:

1. Заславська о.о.. Віртуалізація простору політичної комунікації: особливості та тенденції. – 2016. ISSN 2077-1800 (Print), ISSN 2413-8738 (Online)
2. Cambridge University Press 2021. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/virtualize> (дата звернення 09.03.2021)
3. Gartner Glossary 2021. URL: <https://www.gartner.com/en/information-technology/glossary/digitalization> (дата звернення 09.03.2021)
4. Marcus Höreth. Politik und Gesellschaft Online. International Politics and Society 1/1998
5. Marianne Kneuer. „Mehr Partizipation durch das Internet?“ Mainz 2013 – ISBN 978-3-89289-030-0
6. Raymund Werle, Uwe Schimank (Hg.) Gesellschaftliche Komplexität und kollektive Handlungsfähigkeit. 2000 – ISBN 3-593-36470-0
7. Tina Divjak, Goran Forbici. The future evolution of civil society in the European Union by 2030 – CES/CSS/01/2017.

Artem Oliinyk

Research assistant of APS
Ukraine Student of the Faculty of Philosophy
(political science department),
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine).
E-mail: artempetrivtsi16@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0847-6869

**The problem of citizen's integration into the political system
as a guarantee of the effectiveness of democratic principles:
virtualization of processes and new challenges**

Annotation. *The article analyzes the current events that catalyzed, but did not reverse the general trend towards virtualization of a number of processes, including socio-political. Based on the statements of Neil Ferguson, who has repeatedly stressed the impossibility of direct and clear replacement of traditional associations with their virtual ersatz, there is an assumption of a similar view on the inclusion of citizens in the general system. The actual topic is too broad for one article or even a monograph, but drawing attention to one of its aspects creates a favorable environment for further research on the topic, as each state and society will have certain peculiarities in relation to the requirements of the time. For us, it is the most important to consider a particular topic in the national context, given the nuances of the strategic whole. Here it is important not to make mistakes and not to mistakenly equate digitalization and simple translation of services into a new format with an attempt to replace the real action with its analogue. Global trends and subsequent pandemic conditions have accelerated our transition to formats that have correlated the degree of participation, quality and perception of objective phenomena. Of course, all such situations are ambivalent, but a detailed analysis will allow us to roughly predict the trajectory of events, including to the consequences of new conditions for the degree of citizen participation in social processes based on available statistics from other countries. The internal contradictions revealed by the crown of the viral crisis and the political decree of national governments today show a different understanding of the activity and nature of civil society from country to country. Instead, understanding the link between the need for a lively format of citizen activity and the degree of remoteness in devel-*

oped countries will help us identify the boundary factors that can affect the self-productivity of the non-governmental sector. In short, the article devotes a place to the analysis of modern foreign data of analysts and scientists who consider this topic from their special national conditions, and then offers comments, suggestions and recommendations specific to the current Ukrainian situation.

Key words: *political system, integration, citizen, virtualization, political processes.*

Грона Ксенія Ігорівна

Аспірант Національного університету
«Одеська юридична академія»

**Європейський досвід реалізації державної молодіжної
політики та його значення для України**

Анотація: У статті розглядаються основні документи, що сприяють формуванню європейського молодіжного співтовариства, виявлені тенденції розвитку. До механізму європейської молодіжної політики відносяться нормативно-правові, інституційні та організаційні складові. Визначено, що молодіжна політика ЄС здійснюється через «м'яке» управління, тобто методом відкритого співробітництва. З'ясовано, що молодіжна політика ЄС реалізується двома стратегіями: у першій, провідну роль у процесі вироблення здійснює держава, а в другій – інститути громадянського суспільства. Розглянуті інструменти, які використовуються в Україні, в рамках Східного партнерства.

Ключові слова: молодіжна політика, Європейський Союз, інструменти молодіжної політики, механізмами реалізації молодіжної політики, Східне партнерство

Молодь є головним стратегічним ресурсом, який важливий в усіх аспектах життєдіяльності держави, як на зовнішньо- так і на внутрішньо-політичному рівні. Молодіжна верства населення являється одним з головних чинників, який забезпечує конкурентоспроможність України на геополітичному просторі. Для внутрішньої політики держави, молодь – є фактором соціальних, економічних, політичних змін. Не дивлячись на усі плюси, дана верства населення залишається однією з самих не стабільних та не захищених прошарків суспільства. «Станом на 1 січня 2020 року в Україні нараховувалося близько 10,6 млн людей віком від 14 до 35 років» [1].

Наслідки пандемії COVID-19, а саме поглиблення економічної кризи виявили слабкі місця молодіжної політики. Однією з проблем виявилось зниження професійної активності молоді, як на-

слідок знизився рівень достатку, що не може не визивати занепокоєння молоді. Також до нагальних проблем слід віднести зниження рівня освіти, відсутність поглибленої співпраці з органами місцевого самоврядування.

Прикладом успішної молодіжної політики слід вважати Європейський Союз (далі ЄС), адже практика залучення європейської молоді до соціальної та державної активності вважаються найефективнішими. На мою думку, в умовах світових трансформаційних процесів стратегічні переваги будуть у тих держав, суспільств, які зможуть ефективно накопичувати і продуктивно використовувати людський, інноваційний потенціал, основним носієм якого є молодь.

Враховуючи вектор зовнішньополітичного розвитку України мета даної статі полягає у дослідженні механізмів молодіжної політики ЄС за для вироблення рекомендацій щодо подальшого розвитку державної молодіжної політики.

Для досягнення поставленої мети передбачається таке вирішення завдань: визначити та проаналізувати провідні нормативно-правові акти, що регулюють молодіжну політику ЄС у молодіжній сфері; проаналізувати інститути та інструменти що здійснюють реалізацію молодіжної політики; виокремити основні проблеми української молодіжної політики для подальшого вивчення та вироблення рекомендацій щодо їх вирішення.

Розробкою даної теми займалися такі зарубіжні та вітчизняні дослідники як В. Куїн, Дж. Фрай, Т. Дісруес, Н. Дьук, Е. Фельдман, Дж. Костелло, Г. Райт, К. Керрол, Є. Грачова, Н. Нижник, О. Крупчана, О. Фрицького, Ю. Марчук, О. Сушинський та інші.

Європейська політика здійснюється за принципом «м'якого» управління – надання рекомендацій, щодо діяльності; вироблення індикаторів ефективності; обмін досягненнями, тощо[4]. Також слід зазначити, що молодіжна політика є результатом спільної діяльності Європейського Союзу та Ради Європи, яка реалізується двома шляхами на вибір. В першій, провідну роль у виробленні молодіжної політики відіграє держава (Німеччина, Франція), в другій, стратегія – результатом взаємодії держави та громадянського суспільства (Швеція, Великобританія) [3].

До основних документів, що регулюють молодіжну політику ЄС слід віднести:

◆ Молодіжна стратегія Європейського Союзу (EU Youth Strategy). Стратегія була прийнята в 2019 і розрахована до 2027 року. Основною метою документу є досягнення громадянської, економічної, соціальної, культурної, політичної участі молоді в процесі формування політики Європейського Союзу шляхом залучення, об'єднання і розширення можливостей молоді. За рівнями реалізації молодіжна політика розрізняється: місцева, регіональна, національна, європейська.

Основними принципами стратегії виділяють: 1) рівність і не-дискримінація; 2) врахування думки всіх груп молоді; 3) комунікація та залучення молоді в процес розробки та вироблення політики за допомогою електронної демократії.

Стратегія передбачає інклюзивну демократичну участь молоді у формуванні політики ЄС. Мається на увазі двосторонній підхід, в якому з одного боку, молодь висуває ініціативи, надає рекомендації, щодо змін в області політики незалежно від направлення. З іншого боку приймає участь у формуванні молодіжної політики, де думка молоді є домінуючим фактором в процесі вироблення та прийняття рішення.

Стратегія враховує 11 європейських молодіжних цілей, ці цілі визначають міжсекторальні області, які впливають на життя молодих людей, і вказують на проблеми. Молодіжна стратегія ЄС повинна сприяти реалізації цього бачення молоді, які здійснюються шляхом молодіжних програм, таких як Erasmus +, HORIZON-2020, «Європейський корпус солідарності» та інші програми.

◆ Біла книга Європейської комісії – новий поштовх європейської молоді наголошує на необхідності участі молоді за для становлення демократії. Велика кількість населення потребує постійного моніторингу реально стану та потреб молоді; інформаційного супроводу. Більшість з молоді стикається з невпевненістю в своєму майбутньому в результаті демографічних, кліматичних, соціально-економічних змін, популізму і дискримінації внаслідок чого потребують вдосконалення набутих навичок, отримання нового досвіду та впевненості. В рамках документу пропонується надавати пріоритети школам, та заохочувати молодь до неформальною освіти; здійснювати підтримку молодіжних організацій; створення незалежних та аполітичних молодіжних інститутів на місцевому та регіональних рівнях; фінансу-

вання заходів, які сприятимуть заохоченню молоді до участі в житті держави та суспільства тощо[9].

◆ Переглянута Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті. Хартія передбачає участь молоді в реалізації місцевої та регіональної політики шляхом залучення до процесу вироблення політичних рішень. Основним меседжем Хартії є, що всі сфери політики мають включати молодіжний аспект. Сам документ складається з трьох частин: «секторальна політика; документи для участі молоді та інституційні форми участі молоді в місцевих і регіональних справах»[7].

В розділі «секторальна політика» розглянуті проблеми охорони здоров'я, економічне становище (усі заходи направлені на поліпшення життя молоді як у міських умовах, так і селищних (пошук житла, кредитування, гарантування)), мобільність молоді, проблеми гендерної рівності.

В розділі «документи для участі молоді» пропонується інформаційно-комунікаційні технології, залучення інформаційних служб, тренінги, виділення приміщень для заходів та інше.

Останній розділ характеризує інститути які є сполучним компонентом між органами місцевої влади та молоддю. Молодіжні парламенти, ради, форуми: всі ці органи братимуть участь в процесі в ухваленні рішення.

◆ Резолюція CM/Res (2020) про стратегію молодіжного сектору Ради Європи до 2030 року. Даний документ покликаний допомогти державам-членам у вирішенні проблем молодіжної політики, а також сприяти становленню молоді в умовах глобалізаційних процесів. Загалом документ складається з мети, механізмів та інститутів за допомогою яких передбачається реалізація молодіжної політики. Основними пріоритетами документу визначені: 1) відродження плюралістичної демократії за участю молоді (поширення, залучення, поглиблення знань, перехід до електронної демократії); 2) доступ молоді до прав та свобод (вдосконалення інституційних заходів реагування на виникаючі проблеми); 3) сприяння та поширення ідеї співіснування в інклюзивному суспільстві (захист молоді, яка піддається дискримінації та ізоляції з боку суспільства; фінансування заходів, що сприяють поліпшення становлення); 4) робота з молоддю (підтримка діалогу за допомогою Європейської повістки, покращення рівня підготовки моло-

діжних працівників, а також волонтерів; залучення до діяльності шляхом підвищення іміджу молодіжного співробітника) [5].

Інститутами, які реалізують європейську молодіжну політику слід вважати: Раду Європи та Європейську комісію з її усіма підрозділами, що відносяться до секретаріату, Директорат у справах молоді та спорту Ради Європи, Європейський керівний комітет у справах молоді, Європейські молодіжні центри Ради Європи, Європейське агентство молодіжної інформації та консультацій (ERYICA), Європейський інформаційний центр «Eurodesk», Європейський молодіжний форум та інші. Всі ці інститути покликани здійснювати постійний моніторинг проблем молоді та сприяти їх вирішенню.

Організаційними механізмами молодіжної політики Європейського Союзу слід вважати:

– загальні інструменти: молодіжні ради, молодіжні парламенти, форуми; інформування молоді; політична участь молоді; розширення участі молоді в роботі ЗМІ; підтримка молодіжних проєктів та ініціатив; розвиток молодіжних організацій; участь молоді в неурядових організаціях і політичних партіях;

– Діюча програма ERASMUS+ здійснює свою діяльність у наступних сферах: мобільність, проєкти співпраці задля розвитку інновацій та обміну успішними практиками, підтримка реформ, Жан Моне (розробка та викладання освітніх матеріалів присвячених євроінтеграційним процесам) та спорт. Україна є країною-партнером ERASMUS+, проте для нашої країни доступні не усі можливості цієї програми. Участь можуть приймати усі бажаючі віком від 15 до 30 років (студенти, бакалаври, аспіранти, викладачі, громадські організації тощо) [2].

Станом з 2015 по 2020 рік було здійснено 17 006 освітніх обмінів, загальна сума коштів грантів на проєкти мобільності з Україною сягає 54 327 000 євро. По закінченню навчання студенти повернулися до України та продовжили своє навчання.

«Дев'ятнадцять проєктів зі Стратегічного партнерства молоді було підтримано за участі 16 партнерів з України. У період з 2014-2020 рр.

53 проєкти впроваджується за участі українських громадських організацій як партнерів у межах напряму Підтримка реформ у сфері молодіжної політики де було профінансовано 287 учасників»[2].

Також слід зауважити що до 2021 року в рамках молодіжної політики діяли такі програми як: HORIZON 2020, COSME, Креативна Європа. Кожна цих програм призвела до позитивних змін у житті молоді як європейської, так і української. Основними напрямками діяльності програм були: підтримка малого та середнього соціального підприємства, поліпшення якості освіти, сприяння молодіжних обмінам, розвиток сектору культурних і креативних індустрій в країнах Європи, посилення конкурентоспроможності європейської аудіовізуальної продукції, а також забезпечення промоції і захисту культурного та мовного розмаїття.

В 2021 році була розроблений та прийнятий Указ Президента України № 94/2021 “Про Національну молодіжну стратегію до 2030” за підписом Керівника Офісу Президента України А.Єрмак. За цим документом проблемами молодіжної політики є:

- ◆ Демографічна криза, яка складається з комплексу чинників. Перше за все, існує проблема тривожності за своє матеріальне становище. Під час самоізоляції підприємства були вимушені зачинитись, а підлеглих звільнити. Більшість роботодавців виявилися не здатними перейти на дистанційну роботу (64,6%), зберегти робочі місця і заробітну плату для своїх співробітників. А 2/3 з опитаних молодих підприємців потребували податкові канікули[8]. Кожна друга молода людина має песимістичний погляд, щодо подальшого вектору розвитку України. По-друге, проблема адаптації молоді до дорослого життя: визначення майбутньої професії, перше робоче місце, власне житло, амбіції.

- ◆ Проблема реінтегрування молоді в українське суспільство на тимчасово окупованих територіях.

- ◆ Відсутність довіри органам державної влади. Історично склалося, що молодь має слабке уявлення щодо повноважень та компетенцій органів державної влади, адже в період формування особистості належної інформації не надходило. У зв'язку цим молодь не може в повній мірі реалізовувати свої потреби.

- ◆ З вище наведеного витікає проблема довіри молоді державі та державним інститутам, що призводить до низького рівня активності молоді в процесі вироблення молодіжної та державної політики. Складна бюрократична система, низький рівень політичної культури, слабка електронна демократія, патерналізм з боку старшого покоління (передають молоді недовіру до органів): всі

ці фактори тільки гальмують процес формування політично активної молоді.

♦ Протидія дискримінації. Одна з тем, що не порушена в "Стратегії розвитку молоді 2030". Під цим пунктом слід розрізняти: ставову дискримінацію, за матеріальним становищем, расову та релігійну приналежність (хоча вважається, що ця проблема подолана). Варто зауважити, що гострою є проблема прийняття одностатевих відносин, сприйняття небінарних, агендерних, тригендерних та інших видів особистостей.

На основі вище викладеного матеріалу можна зробити наступний висновок, проблеми української та європейської молоді дуже схожі, отже шляхи їх вирішення будуть майже ідентичними, але з урахуванням національних особливостей. До негативних тенденцій слід віднести, ігнорування важливих питань, які в умовах трансформаційних процесів є гострими та можуть призвести до формування психологічно нездорової молоді. Станом на 2021 рік залишилась лише одна діюча європейська освітня програма, в якій Україна може приймати участь. Тому головним завданням для держави та суспільства є пошук оптимальної моделі молодіжної політики, яка б відповідала євроінтеграційному вектору України та вирішувала проблеми молодіжного сектору.

Література:

1. «Про Національну молодіжну стратегію до 2030» Указ Президента України від 12 березня 2021 року №94/2021 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/942021-37337>;
2. «Проект ЄС «Національний Еразмус+ офіс в Україні» URL: https://erasmusplus.org.ua/images/phocadownload/documentation/Erasmus_2019.pdf (дата звернення: 25.06.2021);
3. Алексеев С.В. Молодежная политика в Европе и России (сравнительный анализ). Проблемы постсоветского пространства. 2017. Вып. 4. Стр. 49-56. URL: <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/106>;
4. Краснопольська Т. М. Механізм реалізації молодіжної політики ЄС. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки. 2019. Вып.4 С.47-52 DOI: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2019.4.7> ;

5. Молодежный департамент стратегия 2030. URL: <https://rm.coe.int/background-document-youth-sector-strategy-2030-russian/1680a0bb79>;

6. Огляд нових можливостей для країн-партнерів Програми ЄС Еразмус+ на 2021-2027 рр. Участь України в Програмі ЄС Еразмус+ за 2014-2020 рр. URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/novyny-i-baza-proektiv.html> ;

7. Переглянута Європейська хартія участі молоді в громадському житті на місцевому і регіональному рівні : прийнята Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи. 10 сесія. 21.05.2000. Додаток до Рекомендації 128. URL: <https://rm.coe.int/168071b58f> ;

8. Як живе молодь України під час COVID-19? URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/COVID-19-impact-on-youth-in-Ukraine.html (дата звернення: 25.06.2021);

9. European Commission white paper – A new impetus for European youth. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a3fb3071-785e-4e15-a2cd-51cb40a6c06b> (дата звернення: 25.06.2021).

Hrona K.I.

Annotation: *The article discusses the main documents contributing to the formation of the European youth community, identified development trends. The mechanisms of European youth policy include regulatory, institutional, and organizational components. The EU's youth policy is carried out through "soft" governance, that`s, by the method of open cooperation. It was found that the EU youth policy is implemented by two strategies: in the first, the state plays a leading role in the development process, and in the second, the institutions of civil society. The tools that are used in Ukraine within the framework of the Eastern Partnership are considered.*

Key words: *youth policy, European Union, youth policy instruments, mechanisms of youth policy implementation, Eastern Partnership*

Розділ IV.

ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

УДК 327.5:355.01

Смолянук Володимир Федорович,
доктор політичних наук, професор,
академік АПН України,
провідний науковий співробітник
Воєнно-дипломатичної академії
імені Євгенія Березняка м. Київ, Україна
e-mail: svf-nb@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4222-813X

ЗБРОЙНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК СПАДОК ТА ПРИПИС ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

(на основі узагальнення воєнних конфліктів сучасного світу)

Анотація. У світових реаліях, доступних для неупередженого осмислення й аналізу, завжди відбувається низка воєнних конфліктів (війн), що втілюються у різнопланових внутрішніх та міжнародних форматах. Так було не лише в минулі історичні епохи, а й відбувається зараз. У сучасному світі налічується кілька десятків реальних або «заморожених» воєнних (збройних) конфліктів. Їх учасниками є ядерні держави, звичайні держави, законні та незаконні збройні формування. Діючі конфлікти відбуваються на території чотирьох частин світу з шести – в Азії, Африці, Америці, Європі. Єдиним європейським воєнним конфліктом залишається агресія Росії на території Донецької та Луганської областей, спрямована проти ліквідації Української державності.

Класифікація воєнних конфліктів (війн) ускладнюється з огляду на набуття ними гібридних форм. Якщо раніше економічні, енергетичні, інформаційні, інформаційно-психологічні, дипломатичні та інші конфлікти відбувалися за окремими сценаріями та

позначалися «війнами» лише метафорично, то сьогодні вони є складниками комбінованого соціально-політичного явища, яке йменується «гібридною війною».

Сучасне «дерево війн» складається з якісно неоднорідних конфліктів – від звичайних на основі використання стрілецької зброї до високотехнологічних, у яких застосовуються найновіші досягнення у сфері збройної боротьби. Спостерігається пряма кореляція між рівнем цивілізаційного розвитку країни та «поколінням» воєнних дій, у які вона залучена.

Вкоріненість воєнних конфліктів у людську діяльність може бути пояснена у психологічний, інтелектуально-перетворюючий, державно-егоїстичний, політико-реалістичний та інші способи. Особливо популярним залишається пояснення збройних акцій крізь призму політики з позиції сили, яка властива групі «великих» держав.

Прогноз щодо продовження воєнних конфліктів (війн) у наступні роки є невтішним. Рівень міждержавних суперечностей посилюється. Так само зростають амбіції багатьох держав у контексті підвищення власного геополітичного статусу. Передбачається активізація збройних механізмів відстоювання національних інтересів з боку КНР, США, РФ, деяких інших держав.

У сучасних умовах розвитку цивілізації та у видимій історичній перспективі феномен збройного насильства залишається (залишиться) невід'ємним компонентом політичного процесу у більшості держав світу.

Ключові слова: воєнний конфлікт, війна, збройний конфлікт, збройне зіткнення, учасники конфлікту, міжнародні відносини, регіональне поширення конфліктів, мир, мирні взаємини.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Війни були й залишаються невід'ємною складовою еволюції людства. Зростає кількість соціально-політичних суб'єктів, залучених у війни (воєнні конфлікти). Урізноманітнюється структура війн. Її усталеними компонентами стають інформаційні (інформаційно-психологічні), кібернетичні, духовно-культурні та інші виміри конфліктної взаємодії різних суспільних сил. Проте незмінною залишається мета війн – реалізувати власні цілі шляхом або знищення опонента (ворога), або ж масштабної трансформації його економічної,

ресурсно-сировинної, політичної, комунікативної систем у власних інтересах. Не став винятком сучасний відрізок цивілізаційного поступу: у світі тривають війни (воєнні конфлікти) та збройні протистояння, кількісно-якісні характеристики яких простягаються від примітивного застосування фізичної сили та низькотехнологічної зброї до ядерних та високоточних систем. Спільним знаменником їхнього застосування є людські жертви, точну кількість яких з огляду на відсутність достатньої інформації визначити неможливо. За активної участі засобів поп-культури (кіно, телебачення, відеоігор), а також воєнно-спортивних рухів, історичних реконструкцій та ін. людська смерть стала буденністю. Як наслідок, бачимо деградацію моралі, совісті, звичайного людського співпереживання у ситуаціях, коли відбувається кровопролиття.

Проте про війни потрібно говорити. Називати ареали їхнього розгортання – цього замало. Набагато важливіше встановити причини, які змушують людину одночасно пам'ятати як своє фундаментальне право на життя, так і порядок підготовки та здійснення пострілу. Нижче йтиметься про війни (воєнні конфлікти), які, відбуваючись на очах сучасників, вписуються у тисячолітню традицію знищення собі подібних й одночасно демонструють тенденцію якісного урізноманітнення та виходу на нові горизонти мілітарної практики.

Аналіз досліджень і публікацій по темі. У світі налічується значна кількість аналітичних та моніторингових структур (центрів), які досліджують проблематику війн і воєнних конфліктів, зокрема їх часові й просторові характеристики, накладені на еволюційні тренди конкретних держав та регіонів. До них зокрема належать Женевський міжнародний інститут дослідження миру (Geneva International Peace Research Institute – JIPRI), Інститут ООН з питань дослідження проблем роззброєння (United Nations Institute for Disarmament Research – UNIDR, Женева), Міжнародний інститут стратегічних досліджень (International Institute of Strategic Studies – IISS, Лондон), Міжнародний інститут досліджень миру в Осло (International Peace Research Institute, Oslo – PRIO), Міжнародна асоціація дослідження проблем миру (International Peace Research Association – IPRA, США), Міжнародний інститут миру (International Institute for Peace – IIP, Відень), Стокгольмський міжнародний ін-

ститут дослідження миру (Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI), Центр дослідження проблем миру і міжнародної безпеки (Peace Research and European Security Studies, Мосбах, Німеччина) тощо.

В Україні цією проблематикою займаються фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, Національної академії державного управління при Президентові України, Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Міжнародного центру перспективних досліджень, Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння, Центру безпекових досліджень “СЕНСС”, незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел», аналітичного центру «Українські студії стратегічних досліджень» та ін.

Як правило, закордонні та вітчизняні освітні й аналітичні заклади, інформаційно-аналітичні установи, моніторингові центри продукують доволі значний масив різнопланових розробок (монографій, білих книг, щорічників, доповідей, оглядів, дайджестів) з питань підготовки до війн, їх розгортання, ведення, ступеню інтенсивності, впливу війн на регіональні й світові процеси, участі у них третіх сил, поствоєнної взаємодії сторін тощо. Наведена нижче статистика ґрунтується на використанні різних інформаційних джерел, які в більшості випадків взаємно доповнюються, проте іноді суперечать одні одним (здебільшого з питань визначення стану воєнних конфліктів на шкалі «триваючі» – «заморожені»).

Формулювання цілей статті. Конкретизувати воєнні конфлікти (війни, збройні конфлікти), що відбуваються в сучасному світі. Вказати на їх масштаб та географічні параметри. Виокремити феномен так званих «заморожених» війн (конфліктів), здатних у будь-який момент активізуватись. Наголосити на підвищеній небезпеці втягування у конфлікти ядерних держав. Вказати на причини перманентного існування у структурі людської життєдіяльності воєнних (збройних) форм використання матеріального та духовного світу відповідно до інтересів соціально-політичного суб'єкта.

Викладення основного матеріалу. Узагальнення наявних інформаційних джерел дає змогу беззаперечно констатувати: в

інформаційному світі XXI ст., міченому «родимими плямами» двох світових війн та Холодної війни індустріального XX ст., спостерігається кількадесят війн та воєнних конфліктів. Їх вплив на систему міжнародних взаємин був і залишається не просто деструктивним, а таким, що закладає підвалини нових конфліктів – від локальних до глобальних, пролонгованих на XXI та наступні століття. У ці конфлікти може бути втягнута будь-яка країна, оскільки інтереси сучасних глобальних акторів (не завжди держав) не залишають на планеті умовних «білих плям» пацифістського ґатунку [1]. Вбачається за доречне конкретизувати війни та воєнні (збройні) конфлікти, які зараз з різною мірою інтенсивності відбуваються у різних регіонах світу.

За основу змістовного визначення воєнних та збройних конфліктів взято відповідні формулювання Воєнної доктрини України від 24.09.2015 р. [2]:

воєнний конфлікт – це форма розв’язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили;

основними видами воєнних конфліктів є війна та збройний конфлікт;

збройний конфлікт – це збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт).

Війна, виходячи з фундаментальних політологічних визначень, являє собою «крайню форму розв’язання соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, територіальних та інших суперечностей між державами, народами, націями, класами і соціальними групами засобами збройного насильства» [3].

Умовний «мартиролог Марса», що фіксує наявні війни (конфлікти), доцільно розпочати з найбільшої частини світу – Азії, де на рівних уживаються тисячолітні культури, високі технології, мільярди за кількістю населення держави, пам’ятники жертвам ядерних бомбардувань, нові ядерні арсенали та відомі з прадавніх часів примітивні способи знищення одних людей іншими.

Одним із найбільш тривалих у часі залишається **ізраїльсько-палестинський збройний конфлікт**, витoki якого сягають ство-

рення держави Ізраїль відповідно до рішення ООН 1947 р., що створило багаторічну територіальну напруженість у регіоні. Створення (відтворення) на цій же землі держави Палестина (західний берег ріки Йордан та сектор Газа) триває. Зараз Палестина визнана більш ніж половиною легітимних держав та має можливість у недалекому майбутньому поповнити лави ООН у якості її нового члена. Паралельні процеси ізраїльського та палестинського державотворення, що розгортаються в близьких (подекуди тих самих) географічних координатах, є доволі конфліктними, загостреними до рівня періодичного застосування збройних засобів. Взаємне неприйняття ізраїльських та палестинських громад триває. Надто мілітаризованими є як Держава Ізраїль, так і Держава Палестина. Це дозволяє прогнозувати збереження збройного конфлікту між Ізраїлем та Палестиною у видимій історичній перспективі.

Ситуація ускладнюється з огляду на те, що Ізраїль є неофіційною ядерною державою, маючи до сотні ядерних боєприпасів. Невизнання Тель-Авівом власного ядерного потенціалу, що триває з 70-х років, породжує ситуацію абсолютної невизначеності умов застосування ним ядерних засобів (Відомою стала фраза прем'єр-міністру Ізраїлю у 1969-1974 рр. Г. Меїр: «У нас немає ядерної зброї, але за необхідності ми її застосуємо»). У випадку прийняття умовною «політичною силою Х» рішення щодо нападу на Ізраїль, а тим більше його силової ліквідації наслідком буде застосування ізраїльської ядерної зброї проти «ворога Х» та його союзників. Отже, спостерігаємо доволі заплутану ситуацію «пульсуючого» збройного конфлікту на Близькому Сході, раціонального вирішення якого ніким поки що не запропоновано.

Роком пізніше розпочався збройний конфлікт між **Корейською Народно-Демократичною Республікою (КНДР)** та **Південною Кореєю**, за якими стояли глобальні антагоністи у вигляді СРСР та США. «Гаряча» фаза бойових дій на Корейському півострові, біля витоків яких стояли СРСР та США, припала на 1950-1953 рр. У 1953 р. між двома Кореями пролягла укріплена лінія розмежування, сектори обстрілу якої спрямовані один проти одного. Мирного договору між обома країнами досі не підписано. Режим «зависання» ситуації на Корейському півострові ускладнюється з огляду на набуття Північною Кореєю ядерного статусу (ймовірно

у 2005 чи 2006 р.). КНДР має незначну кількість ядерних боєголовок (близько 10). Проте абсолютний деспотизм північнокорейського керівника, повна непрозорість дій, його чітко позначена увага до балістичних ракет як носіїв ядерних боєголовок дозволяють уявити ситуацію ядерного удару з боку КНДР по іншій країні, що може бути кваліфікована правлячою північнокорейською особою як «ворог» (включно із США). Іншими словами, корейсько-корейський конфлікт триває, втягуючи у свої сюжети вже четверте покоління корейців та відсуваючи можливість об'єднання двох країн на невизначене майбутнє.

Ядерний рівень міждержавного збройного протистояння продовжують **Індія** та **Пакистан**, які, будучи принципово несхожими фрагментами колишньої Британської Індії, з 1947 р. ведуть суперечку за Кашмір. Намагання сторін заволодіти Кашміром стало причиною періодичної ескалації індо-пакистанської напруженості до рівня «гарячої» війни, яка спалахувала у 1947, 1965 та 1999 р. З 2003 р. між державами встановлено перемир'я, але воно періодично переривається взаємними обстрілами. Негативним тлом насильства між Делі та Ісламабадом є володіння ними, починаючи з 1974 р., ядерною зброєю (приблизно 110-130 боєголовок у кожній країні). Як наслідок, нинішній Кашмір є частково індійським, частково пакистанським, частково китайським, частково афганським. Мирного виходу із ситуації не спостерігається.

Більше 40 років триває громадянська війна в **Афганістані**. За цей час там побували радянські війська (відповідно до радянської ідеології «інтернаціонального обов'язку» – «обмежений контингент» 1979-1989 рр.), а також численні міжнародні миротворчі місії. Збройні сили США навіть сьогодні приступні у цій гірській країні. Проте шансів на загальне афганське перемир'я в умовах «клаптикового» розселення місцевих племен, їх споконвічної боротьби за ресурси та активного зовнішнього подразнення поки що також не проглядається.

З 2004 р. тривають бойові зіткнення між хуситами (шиїтськими повстанцями) та урядовими військами в **Ємені**. Вважається, що за цей період там загинуло близько 100 тис. людей. У країні склалася реальна гуманітарна катастрофа, яка впирається у безвихідь.

Найбільш кривавим з бойових зіткнень «останньої хвилі» є війна у **Сирії**, активна збройна фаза якої розпочалась на хвилі

«арабської весни» 2011 р. На боці президента Б.Асада бойові дії ведуть сирійські збройні формування, яких підтримують російські частини й підрозділи, іранські загони, представники «Хезболи», курдські регіоналісти. Збройні угруповання, що ведуть бойові дії проти офіційної сирійської влади, підтримують Туреччина, США, Саудівська Аравія, Йорданія, деякі інші держави. За приблизними підрахунками кількість жертв цієї війни наближається до показника 0,5 млн. чол., біженцями стали майже 5 млн. осіб. Сирійську «міграційну хвилю» відчували держави ЄС, особливо Італія, балканські країни, Німеччина, Велика Британія, Франція. Проте і в даному випадку шанси сторін на примирення є мінімальними, що дозволяє прогнозувати продовження бойових дій на сирійській землі найближчими роками.

Окремим складником війни у Сирії стала війна з **«Ісламською державою»** (вона ж ІД, ІДІЛ, ІДІШ, «Даіш») та активно стимульованим нею міжнародним тероризмом. Після ліквідації кількох керівників «Ісламської держави» її позиції на Близькому Сході послабились, проте вона встигла розростись до рівня міжнародної організації, яка ставить за мету створення так званого глобального «ісламського халіфату». Як заповіли фундатори ісламського радикалізму, «халіфат» має охопити більшу частину Євразії – від Марокко до Індонезії, маючи місцеві представництва на території африканських та європейських держав. Як наслідок, осередки ІД присутні в Єгипті, Нігерії, Афганістані, Алжирі, Саудівській Аравії, Ємені, на Філіппінах, на Північному Кавказі, у державах ЄС (насамперед у Франції). Попередня карта «халіфату» поширюється й на українські землі – Крим, Північне Причорномор'я, навіть м. Кам'янець-Подільський. Тактика «державотворчих» дій ІД доволі часто спрощується до вчинення терористичних актів, які мають гучний резонанс та закладають основу майбутніх збройно-силових акцій.

Утому ж 2011 р. розпочалась **війна в Лівії**. Смерть багаторічного лівійського диктатора М.Каддафі стала своєрідним детонатором масштабного розгортання збройних сутичок у різних регіонах цієї країни. Розпочалась стимульована ззовні боротьба за владу. Станом на 2021 р. східний та західний лівійські регіони контролюються різними військовими угрупованнями. Попри наявність офіційного уряду країни, визнаного ООН, посилюються шанси

виникнення на території Лівії кількох нових держав. Власні інтереси на території Лівії намагаються реалізувати Франція, Туреччина, ОАЕ, Єгипет, США, РФ, інші країни. Різко зросли міграційні потоки з боку Лівії у європейському напрямі, а також у напрямі сусідніх африканських країн. Попри локальні мирні домовленості бойові дії на території Лівії тривають.

У 2019 р. загострився **американсько-іранський конфлікт** як дипломатичне та збройне протистояння між США (із своїми союзниками) та Іраном (також із союзниками). Причиною загострення став вихід сторін з так званої «ядерної угоди», досягнутої у 2015 р. У конфлікт миттєво втягнувся Ізраїль, який вбачає в успішній реалізації іранського ядерного проекту головну загрозу власній державності та вважає за необхідне періодичне нанесення повітряних ударів по об'єктах іранської ядерної інфраструктури з метою їх знищення.

Азійський внесок у список війн (воєнних конфліктів), що відбулися у 2020 р., доповнився **індо-китайським** прикордонним конфліктом, причиною якого стали взаємні претензії сторін на спірний високогірний район Аксайчин. **Таїланд** у збройний спосіб був змушений відреагувати на вимоги ісламських радикалів утворити на півдні країни незалежну ісламську державу або передати південні провінції Малайзії. Подібна ситуація склалася на Півдні **Філіппін**, де ісламські сепаратисти силовими методами пропагують необхідність створення автономного ісламського анклаву.

Центральна влада **КНР** силою зброї протидіє терористичному угрупованню «Ісламський рух Східного Туркестану», який діє на території Сінцзянь-Уйгурського автономного району з метою створення (відновлення) власної ісламської держави. Крім того, Пекін з опорою на поліцейські сили локалізував протести й демонстрації на території спеціального адміністративного району Гонконг (Сянган), який, залишаючись провідним фінансовим центром Азії та світу, відрізнявся від КНР за деякими своїми характеристиками (зокрема правовою системою). Згадка про Гонконг є доречною з огляду на високу ймовірність здійснення з боку КНР силового сценарію повернення Китайської Республіки (Тайваню) до своєї політичної та економічної систем. Це може статися вже в недалекому майбутньому. Поки що фіксується

стрімке нарощування силових можливостей КНР, у тому числі морських, значне посилення збройних можливостей Піднебесної, вихід Народної-визвольної армії Китаю на чільні позиції у світовому рейтингу збройних сил.

Особливу увагу слід звернути на **Нагірно-Карабаський конфлікт**, який у 2020 р. загострився до рівня реальної «гарячої» війни між Азербайджаном та збройними формуваннями незалежної Нагірно-Карабаської Республіки і Вірменії. У різних джерелах ця війна йменується «Вітчизняною», «Другою Карабаською», «Другою Арцахською» (мається на увазі, що в 1994 р. у регіоні відбулася «перша» війна за участю тих самих сторін). Воєнна операція азербайджанської армії в Нагірному Карабасі закінчилася успіхом для неї. Азербайджан повернув собі значну частину територій, окупованих Вірменією в ході Першої карабаської війни. Мирна угода щодо Нагірного Карабаху (Арцаху) передбачає, зокрема, введення російських миротворців, вихід вірменських сил з прилеглих до НКР (РА) районів, залишення під контролем Азербайджану частини території Нагірного Карабаху (Арцаху). Разом з тим, не існує жодних підстав вважати конфлікт вичерпаним. За вірмено-азербайджанськими бойовими сутичками чітко простежуються геополітичні інтереси РФ та Туреччини, які, маючи власні геополітичні інтереси на Південному Кавказі, й надалі захоплюватимуть бойові дії у регіоні.

У 2020 р. Нурсултан (попередні назви казахської столиці: Астана, Акмола, Ціліноград, Акмолінськ) був поставлений перед необхідністю у силовий спосіб припинити масові безлади у **Жамбильській** (попередня назва – Джамбульській) **області Казахстану**, де відбулися виступи казахської етнічної більшості проти дунганської етнічної меншини.

2021 р. поповнив наведену вище азійську статистику воєнним переворотом у **М'янмі**, що викликало хвилі протестів у країні та занепокоєння з боку інших держав Індокитаю.

Традиційно «стріляючим» материком залишається Африка, де міждержавні кордони, доволі «нарізані» європейськими колонізаторами у XVII-XX ст., практично не співпадають з реальними контурами проживання народів, етносів, а також їх релігійними уподобаннями. Протягом 2020 р. в різних регіонах Африки сталися: воєнний переворот у **Малі**; збройний конфлікт в

Ефіопії (автономний регіон Тиграї); активізація бойових дій у **Південному Судані** (регіон Кордофан); ескалація громадянської війни у **Центральноафриканській Республіці**, яка, триваючи з 2012 р., являє собою зіткнення не менше десяти незаконних збройних формувань у боротьбі за владу та ресурси; **ефіопсько-суданський** прикордонний конфлікт за контроль над спірними територіями; активізація збройних сутичок у **Буркіна-Фасо**, наслідком яких стало значне зростання кількості внутрішньо переміщених осіб; загострення бойових дій **нігерійської армії** проти бойовиків організації «Боко Харам»; бойові дії армії **Демократичної Республіки Конго** проти загонів місцевих бойовиків; боротьба урядових військ **Єгипту** проти ісламських радикалів на північному сході АРЕ; збройні конфлікти місцевих ватажків на півночі **Федеративної Республіки Сомалі**, де триває боротьба за створення держави Сомаліленд, яку ніхто у світі не визнає.

Американський континенту 2020 р. відзначився продовженням бойових дій урядових військ **Мексики** проти наркокартелів, що транспортують наркотичну сировину з країн Південної Америки у напрямі США та Канади, а також взаємними сутичками наркобаронів, що мають власні «міні-армії». Вважається, що за рівнем кровопролиття бойові дії Мексиканських Сполучених Штатів проти злочинних нарко-об'єднань є одними з найбільш інтенсивних: починаючи з 2006 р., у цій війні загинуло більше 100 тис. осіб. Уряди Гватемали, Гондурасу, Сальвадору, а також США підтримують позицію Мексики з цих питань. Крім того, у 2020 р. відбулось вторгнення змішаних збройних сил у **Венесуелу** з метою повалення режиму Н.Мадуро (операція «Гедеон»), яка успіхом не увінчалась.

Станом на 2021 р. **воєнна агресія РФ проти України** залишається єдиною війною (збройним конфліктом) на Європейському континенті. Проявами цієї агресії виступають [4]:

окупація частини території України російськими збройними формуваннями (АР Крим, місто Севастополь);

участь регулярних російських військ, радників, інструкторів і найманців у бойових діях на території України;

розвідувально-підривна і диверсійна діяльність РФ проти України;

воєнна підтримка Росією маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території Донеччини і Луганщини;

нарощування російських військових угруповань біля кордонів України та на тимчасово окупованій території України, у тому числі розміщення на півострові Крим тактичної ядерної зброї;

регулярне проведення масштабних військових навчань поблизу державного кордону України, що свідчить про збереження загрози військового вторгнення з боку РФ.

До цього слід додати невпинну ескалацію інформаційно-психологічної війни РФ проти України, зокрема приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу.

Практично всі дослідники війн та військових конфліктів відмічають складність класифікації їх наявних варіантів, оскільки інтенсивне наповнення збройних сутичок «гібридним» змістом фактично стерло грань між підготовчою та «гарячою» фазою їх розгортання, застосуванням небойових та традиційних бойових засобів.

Гібридна війна загальноприйнятого визначення, відбитого у праві, не має. У широкому сенсі її слід розуміти як одночасне застосування традиційної (конвенційної) зброї з боку державних збройних формувань, інформаційних (інформаційно-психологічних) впливів, санкційних заходів, дипломатичного тиску, акцій кібервійни, дій незаконних збройних утворень та терористичних організацій з метою досягнення певних цілей. Основним інструментом гібридної війни є створення державою-агресором в державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей, які раніше досягалися на основі традиційної («гарячої») війни.

До «гібридних» (нелетальних) методів досягнення цілей у міждержавному протиборстві, що стало даністю конфліктної взаємодії міжнародних акторів на початку XXI ст., відносять [5]:

здійснення політичного, економічного, інформаційного, психологічного тиску на протилежну сторону, який більшістю

учасників не кваліфікується як традиційна війна (воєнний конфлікт), відомі з попередніх історичних епох;

дезорієнтацію політичного і воєнного керівництва держави-жертви, його залякування;

нагнітання незадоволення серед населення;

підготовку збройних загонів опозиції та їх закидання в район реального або передбачуваного конфлікту;

посилення дипломатичного тиску та пропагандистського впливу на світове співтовариство;

приховане розгортання та застосування сил спеціальних операцій;

кібератаки та програмно-апаратний вплив;

масоване проведення розвідувальних та підривних акцій;

підтримку внутрішньої опозиції.

На основі застосування наведених вище «гібридних» методів можуть (мають) відбутися «класичні» дії збройної боротьби, які є прерогативою державних збройних формувань: захоплення території противника або її найважливіших ділянок з одночасним ураженням війська об'єктів; масоване застосування високоточної зброї (ударних дронів); широкомасштабне використання сил спеціальних операцій; ліквідація осередків опору за допомогою артилерійських і ракетно-бомбових ударів; «зачистка» території сухопутними військами; встановлення повного контролю над державою-жертвою.

Як видно, теорія ініціації бойових дій, властива початку XXI ст., стала двоетапною: «гібридна» війна + «гаряча» війна. Іноді обидва етапи здійснюються одночасно. Апробація подібної двоетапності вже відбулась у Чечні, Грузії, Україні, деяких інших країнах та республіках. «Звичні» війни та конфлікти протягом останніх років отримали або гібридний пролог, або гібридне продовження та в такий спосіб змусили «дерево війн» стати ще більш розгалуженим.

Експерти Недержавного аналітичного центру «Українські студії стратегічних досліджень» для аналізу воєнної активності у світі свого часу запропонували наступну класифікацію війн (воєнних конфліктів) [6]. I. Війна: світові війни (здебільшого між кількома коаліціями), регіональні війни, локальні війни, міждержавні війни (у тому числі у фазі низької інтенсивності), війни між державою та коаліцією, іноземна інтервенція, громадянська війна (різного

рівня інтенсивності, включно із зовнішнім втручанням). II. Прикордонне зіткнення (обмежений збройний інцидент). III. Локальний конфлікт. IV. Воєнний переворот. V. Теракт (партизанська акція). VI. Внутрішньополітична криза (напруга, політична криза з можливістю ескалації, зовнішнього втручання). VII. Дипломатичне протистояння (торгівельні війни, дипломатичні конфлікти) тощо.

Більшість з цих війн (конфліктів) реально відбуваються у сучасному світі. Пункти I-VII мають свіже підтвердження на території чотирьох частин світу з шести. На наш погляд, подібну класифікацію можна урізноманітнити. За підсумками 2020 р. на глобальній мапі війн на воєнних (збройних) конфліктів маємо:

а) «заморожені» збройні конфлікти між ядерними державами;
б) «заморожені» збройні конфлікти між державами, одна з яких є ядерною;

в) традиційні війни та збройні конфлікти між різними державами з використанням звичайної зброї, а також їх «заморожені» формати;

г) збройні конфлікти між державами та недержавними збройними формуваннями, які мають міжнародне поширення, а також їх «заморожені» формати;

д) збройні конфлікти між державними та недержавними збройними формуваннями, що мають локальний (внутрішньо-державний) масштаб, а також їх «заморожені» формати;

е) «гібридні» конфлікти між державами, де застосовуються засоби боротьби, що претендують на статус новітньої зброї – інформаційні, психологічні, інформаційно-психологічні, кібернетичні, дипломатичні, фінансові, технологічні, енергетичні тощо;

є) «гібридні» конфлікти між державами та недержавними суб'єктами міжнародних взаємин;

ж) «гібридні» конфлікти між недержавними суб'єктами, побудовані за принципом «всі проти всіх».

У світлі викладеної вище статистики збройних конфліктів та їх географічного районування відома з історичного минулого теорія «вічного миру» постає утопією. Ідея миролюбної «християнської республіки» герцога Сюллі (1634 р.) не витримала натиску провісників «ісламського халіфату». Трактат Дж. Бентама «План всезагального й вічного миру» (1786-1789 рр.), праця І.Канта «До

вічного миру» (1795 р.) були й залишаються наївними сподіваннями освічених європейських інтелектуалів (англійця та німця), які з тривогою спостерігали підготовку імператора Наполеона до збройного вторгнення у сусідні країни та об'єднання (насправді поневолення) Європи під французьким прапором.

Повернімося до базового питання: чому людство в усі історичні епохи виявилось неспроможним покласти край знищенню одних *homo sapiens* іншими? Чому цілеспрямоване створення збройних формувань є одним із найважливіших державно-політичних завдань? Чому більшість наукових відкриттів (технологій) так чи інакше перетворюються або у новітні збройні засоби, або ідеологічні пояснення доцільності їх застосування?

Існує низка пояснень цих та інших питань, детермінованих правічною вкоріненістю у людську свідомість схильності до силового (воєнного) перерозподілу довколишнього світу. Наведемо найбільш поширені з них.

Психологічне пояснення. Насамперед, агресивність була й залишається однією із природних рис людини, її іманентною рисою, спрямованою на захоплення та використання частини фізичного простору з метою задоволення власних бажань і прагнень. Фахова література пропонує кілька провідних теорій агресії [7]: 1. Біологічну (інстинктивну), відповідно до якої агресивна енергія людини має здатність накопичуватися та, відповідно, шукати механізми втілення у довколишньому світі. 2. Фрустраційну, яка визначає агресію як незбіг рівня запитів та рівня реальних досягнень людини. Жага «помститися» більш успішним індивідам штовхає людину до збройного впливу на соціальне середовище. 3. Теорію соціального повчання, прихильники якої трактують агресивну поведінку як результат спеціалізованої агресивної дидактики. Настанова вбивати, яка звучить з вуст старших поколінь, є особливо дієвою у суспільствах, що пережили геноцид, громадянську війну, збройну окупацію. У даному випадку йдеться про колективну помсту знедолених поколінь, адресовану винуватцям їхніх страждань.

Інтелектуально-перетворююче пояснення. Не менш ґрунтовним виглядає пояснення війн на основі невпинного розвитку інтелектуальних спроможностей людства. Для людини трампліном її фантастичного прогресу в цілеспрямованому перетворенні

середовища існування й одночасно духовним “плацдармом” її імовірного самознищення став інтелект: “... інтелект за своїм генезисом й за однією із своїх вихідних функцій є інструмент агресії” [8]. Підтвердженнями цього є наступні історичні факти: спис та лук постали одночасно і як зброя, і як знаряддя полювання, і як холодна зброя. Проте танк передував трактору, балістична ракета постала насамперед як знаряддя знищення мирних об’єктів, атомна бомба була змонтована раніше АЕС, а ударних дронів виробляється більше, ніж транспортних. Як бачимо, винахід зброї істотно каталізував практичні прояви людської агресивності, перетворив її у самочинний і самоускладнювальний процес, завершення якого не передбачається навіть у віддаленій перспективі [9].

Інформаційна та телекомунікаційна революція останніх років як вершина інтелектуальних можливостей людини видозмінила війну з грубих змагань у людській фізичній, тваринній або механічній силі в протиставлення розуму у сфері інформації, наслідком чого стала мінімізація морально-вартісних регуляторів ведення бойових дій в умовах віддаленості противника на сотні й тисячі кілометрів й навіть повне витіснення моральних обмежувачів із актуалізованого для вирішення конкретного військового завдання фрагменту людської психіки.

Можливості дистанційного враження супротивної сторони за допомогою найсучасніших засобів збройної боротьби у реальному масштабі часу трансформували війну у швидкозмінну, нелінійну, багато в чому аморальну реальність людських взаємин, сутність якої попри будь-яке «технологічне обрамлення» одним із найпотужніших джерел невинного продукування війн та конфліктів залишає явище людської агресивності. Доцільно згадати наступне твердження К.Клаузевіца (Пруссія), відомого військового теоретика початку XIX ст.: війна «являє собою дивну трійцю, складену із насильства як первинного свого елементу, ненависті й ворожнечі, які необхідно розглядати як сліпий природний інстинкт; із гри ймовірностей і випадку, що робить її вільною душевною діяльністю; із підлеглості їй у якості знаряддя політиці, завдяки чому вона підпорядковується простому розуму» [10]. Маємо умовний трикутник «насильство – ненависть – ворожнеча», на основі якого виріс сучасний руйнівний дуалізм «агресивність – інтелект».

Показово, що останні високотехнологічні розробки так само слугують справі війни, як і праща доісторичного походження. Йдеться про штучний інтелект, машинне та глибоке навчання, Інтернет речей, Четверту промислову революцію (Індустрію 4.0), широку номенклатуру автономних пристроїв, квантові комп'ютери, віртуальну та доповнену реальності, широкосмугові мережі 5G та ін. [11]. З надзвичайно високою вірогідністю у розвинених країнах вирішується широке коло проблем щодо їх застосування у мілітарній практиці.

Про це йдеться у Стратегії національної безпеки України від 14.09.2020 р.: «Стрімкі технологічні зміни, насамперед в енергетиці та біотехнологіях, розробки у сфері штучного інтелекту тощо докорінно трансформують економіку і суспільство в цілому... Розробляються системи озброєнь на основі нових фізичних принципів, із використанням квантових, інформаційних, космічних, гіперзвукових, біотехнологій, а також технологій у сфері штучного інтелекту, створення нових матеріалів, робототехніки та автономних безпілотних апаратів» [12].

Людство може себе привітати з подією, яка раніше звучала фантастично: прийнято рішення делегувати право на враження ворога (здійснення пострілу, пуску, удару) системам штучного інтелекту. Людину (оператора наведення) вилучено із ланцюга підготовки та здійснення акту застосування збройної системи. Віднині це здійснюватиме Той, кого наявні покоління землян звикли називати «бойовим роботом».

Державно-егоїстичне пояснення. Чинником, що має універсальне значення та чинить помітний вплив на реальні дії абсолютної більшості політичних суб'єктів є їх взаємна недовіра стосовно питань, що зачіпають їх егоїстичні інтереси, а тим більше загрожують їхньому існуванню. Крайнього варіанту явище взаємної недовіри набуває у міждержавних стосунках. В значній мірі радянсько-американська гонитва озброєнь 1950-80-х рр. була обумовлена не тільки ідеологічною протилежністю соціально-політичних макросистем СРСР і Заходу, але й взаємною недовірою Москви та Вашингтона з питань контролю над зброєю та її взаємного знищення.

В сучасних умовах рецидиви міжнародної недовіри мають найбільш яскравий прояв при вирішенні проблем, пов'язаних з

міжнародним контролем національних воєнних організацій (секторів безпеки і оборони), в першу чергу – з питаннями обмеження, скорочення або ліквідації окремих систем озброєнь. Досить пригадати ситуацію із застосуванням хімічної зброї на території Великої Британії (О.Литвиненка у 2006 р., С. та Ю. Скрипаль у 2018). Країна, яку звинуватили в організації цих акцій, не лише заперечила очевидні факти, а й не допустила міжнародної перевірки наявності в неї відповідних хімічних технологій та виробництв. Подібним чином повів себе Китай, з території якого у 2020 р. розпочалось глобальне поширення збудника інфекції COVID-19. Міжнародної перевірки лабораторії в м. Ухань так і не відбулося. У цій же площині перебуває набуття Ізраїлем статусу ядерної держави. Протягом півстоліття ніхто не зміг перевірити масштаб та технологічні подробиці створення Тель-Авівом власного ядерного потенціалу.

Політико-реалістичне (силове) пояснення. Сучасна політична думка пропонує для осмислення надзвичайно містку категорію «політика з позиції сили» – ключове поняття силової концепції влади, в якій сила розглядається як засіб зовнішньої політики, спрямованої на реалізацію національних інтересів [13]. У загальному плані силова концепція політики, сучасне звучання якої пов'язане з діяльністю американської школи «політичного реалізму» (Г.Моргентау, Н.Спайкмен, Р.Страус-Хюпе, Р.Нібур, Ч.Бірд та ін.), також ґрунтується на уявленнях про споконвічно насильницький характер взаємовідносин між людьми та державами, що начебто зумовлено природою людини і суспільства.

Зокрема, Г.Моргентау, використовуючи геополітичні погляди К.Клузевіца й О.Бісмарка, сформулював класичне положення західної політичної науки: сила являє собою сукупність усіх можливостей (військових, матеріальних, духовних), якими володіє політичний суб'єкт для задоволення своїх інтересів. За Г.Моргентау, «жага влади» (спочатку локальної, пізніше глобальної) як провідна риса будь-якої політичної діяльності веде до неминучого перетворення міжнародної політики у «політику сили».

Прогноз стосовно політико-реалістичної (силової) поведінки держав у майбутньому (принаймні до кінця ХХІ ст.) є водночас і традиційним («політика з позицій сили» триватиме), і невтішним

(воєнні конфлікти продовжуватимуться). Це вже сьогодні помітно з поведінки держав, чия зовнішня політика невіддільна від силового фактору. Зокрема:

РФ у силовий спосіб перешкоджатиме власній дезінтеграції (розпаду), реагуючи на внутрішні конфлікти та експортуючи їх назовні; так само на онові збройних конфліктів як регуляторів міжнародних взаємин Москва намагатиметься перешкоджати руху пострадянських республік у напрямі ЄС і НАТО. Поки що це відчули Молдова (у 1992 р.), Грузія (у 2008 р.), Україна (з 2014 р. дотепер), проте можливими є нові варіанти силового утримання Кремлем нових незалежних держав у зоні свого впливу;

КНР прагнучиме зустріти власне сторіччя (2049 р.) у статусі глобального лідера та в новому географічному вигляді. Якщо про Китайську Республіку (Тайвань), яка може стати частиною КНР, вже йшлося, то на наміри Китаю доєднати до себе землі, розміщені північніше р. Амур та довкола о. Байкал, слід вказати окремо й акцентовано;

США усіляко перешкоджатимуть планам КНР зійти на вершину світового панування. У такому випадку торговельні війни між ними (ознака гібридної війни) здатні трансформуватись у «гарячі» форми конфліктної взаємодії;

Велика Британія, позбавившись після виходу з ЄС обмежувального впливу з боку Брюсселя, прагнучиме відновити статус глобальної сили, причому не лише фінансово-економічної. Не виключається варіант її конфліктної взаємодії з державами, налаштованими проти Об'єднаного Королівства;

Франція намагатиметься посилити позиції «сильної держави» у середовищі західних демократій, використовуючи для цього як внутрішні можливості у боротьбі з терористами та неконтрольованими мігрантами, так і залишки свого впливу на колишні колонії;

Туреччина прагнучиме закріпити за собою статус лідера тюркського світу, отримавши на тлі «другої карабаської війни» рекламу світового значення (геополітичну й технологічну);

утворення нових держав може відбуватися як у мирний, так і збройний спосіб. Цілком можливо, що Європа намагатиметься реагувати на ймовірність проголошення державної незалежності Каталонії, Країни Басків, Шотландії, Паданії, Фландрії,

Валлонії, Гренландії, Воєводіни на основі принципів демократії і права. Двомовна Канада у переговорний спосіб намагатиметься зберегти цю свою особливість попри бажання провінції Квебек утворити франкомовну державу. Проте африканські й азійські моделі виникнення нових держав є діаметрально протилежними – збройно-силовими;

Ісламська держава одночасно отримала як поразку на Близькому Сході (2019 р.), так і час на відновлення сил, подальшу розбудову регіональних представництв та осмислення перспектив повторного втілення стратегії «великого халіфату»;

продовжаться спроби терористичних організацій обзавестись зброєю масового ураження. Якщо ядерні боєприпаси є предметом надійної державної охорони (принаймні такою є оцінка переважної більшості аналітичних структур), то радіоактивні матеріали, біологічні та хімічні препарати, виготовлені у таємний і навіть кустарний спосіб, можуть реально поширитись світом (як це вірогідно сталося з COVID-19).

Як видно, важко контрольовані, проте перманентні ланцюги насильства, супроводжувані численними людськими жертвами – реальність внутрішньо- та міждержавних процесів, яка має перспективи подальшого розростання. Навіть високоцивілізовані держави періодично звертаються до сили зброї, щоб підкреслити силу держави. Вони ж демонструють розгубленість перед випадками «печерного» насильства у вигляді терористичних актів, замовних вбивств або психологічних зривів озброєних фанатиків, що здійснюються на їх суверенній території.

А тому навряд чи буде перебільшенням наступна констатація: в сучасних умовах розвитку цивілізації феномен збройного насильства продовжує залишатися «нормою», невід'ємним компонентом політичного процесу у більшості держав світу. Для окремої групи країн насильство зберігається як головний фактор політичного життя.

Висновки. Спроби протистояння війнам (воєнним конфліктам) невпинно здійснюються державами, міжнародними організаціями, неурядовими структурами, окремими особистостями. Задля цього готуються й застосовуються миротворчі сили, пишуться трактати, оновлюються правові системи. Проте пацифістські зусилля людства поки що не досягають бажаних результатів.

Тому що – 1. Попри заклики до миру відполірований до блиску, але дієздатний автомат АК-47 фактом своєї присутності в руках неосвіченого, при цьому гордого представника родо-племінного об'єднання заперечує ідеї миру (роззброєння, зміцнення довіри, міжнародного діалогу, демократичного оновлення влади, примату міжнародного права над національним, посилення транспарентності політичної діяльності) на просторах Азії, Африки, Латинської Америки. Сучасні системи високотехнологічних озброєнь, апробація яких освіченими представниками збройних сил сусідньої держави (як правило випускниками інститутів та академій) відбулась під Донецьком та Луганськом, так само заперечують можливість проростання загальноєвропейського миру «від Португалії до Уралу» транзитом через Москву.

Тому що – 2. Грань між війною та миром після Холодної війни другої половини ХХ ст. стала надзвичайно крихкою. Раніше такий вододіл був позначений більш рельєфно. Зараз флюїди війни випромінюються з телевізійних екранів, соціальних мереж, комендантських годин, релігійних закликів, обмежень прав і свобод. Миром вимушено доводиться вважати суспільно-політичну ситуацію, за якої гине менше людей. Цьому надзвичайно сприяє одна з офіційних мов ООН, на якій слова «світ» та «мир» звучать однаково. Яким би світ не був – розстріляним, зруйнованим, пограбованим – згадана мова ототожнює його з «миром». Існує «світ» (а він не може не існувати), відповідно існує й «мир» – чого ж ви хочете? Така світоглядна пастка присутня у політичній риториці великої східноєвропейської столиці, яка доклала неабияких зусиль для розпалювання багатьох з позначених вище війн (збройних конфліктів) та їх невпинного забезпечення «тим, що стріляє» й «тими, хто стріляє».

Тому що – 3. У десятиріччі, яке розпочалося, земляни швидше за все стануть свідками перших польотів на Марс. Піонерами Сонячної системи об'єктивно стануть ретельно відібрані екіпажі, готові до несподіванок на далекій планеті. З високою вірогідністю вони завантажуть у свої зорельоти стрілецьку зброю («на всякий пожежний випадок»). Виникає логічне питання: свідками чого ми станемо – торжества людського інтелекту, здатного дарувати землянам шанс на планетарне розселення (відповідно, створення першого механізму дублювання можливостей виживання), чи

експорту озброєної сили в інші світи? Й де гарантії того, що перші марсіанські колоністи, маючи етнічні, релігійні, мовно-культурні, психофізичні, побутові та інші відмінності, не подобляться новітнім конкістадорам, спроможним у принципово нових (міжпланетних) умовах відтворити земні збройні протистояння та їхні жертви?

Перед такими питаннями капітулюють мораль, право, логіка, здоровий глузд. Проте їх необхідно ставити. Інакше умовна «V-2», відома людству з просякнутого нацизмом 1944 р. як «Vergeltung» – ракетна зброя відплати, сумно знаменита фау-2, завжди обганятиме умовний «Восток», з якого із запізненням на 17 років розпочалося людське проникнення в космос. А це означатиме подальше посилення чинників приреченості наявної цивілізації, в якій інстинкт убивати домінує над бажаннями будувати, виховувати або вирощувати.

Література:

1. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія / Борис Олександрович Парахонський, Галина Михайлівна Яворська.В – Київ : НІСД, 2019. – 560 с.

2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України». Указ Президента України від 24.09.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text/>

3. Мосов С. Війна / Політична енциклопедія. Редколегія: Ю Левенець, Ю.Шаповал та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с. С. 105.

4. Про Стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 26.05.2015 р. / URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>.

5. Фадеев А.С., Ничипор В.И. Военные конфликты современности, перспективы развития способов их ведения. Прямые и непрямые действия в вооруженных конфликтах XXI века. URL: <https://vm.ric.mil.ru/Stati/item/222832>.

6. Индекс войны. Мониторинг военных конфликтов у світі 2020 року. URL: <https://ussd.org.ua/2021/01/21/indeks-vijny>.

7. Бутовская М.Л. Агрессия и примирение как проявление

социальности у приматов и индивидов. М.Л. Бутовская. Общественные науки и современность. 1998. № 6. С. 149.

8. Назаретян А.П. Историческая эволюция морали: прогресс или регресс? А.П. Назаретян. Вопросы философии. 1992. № 3. С. 84.

9. Лоренц К. Агрессия. М., 1994. С. 240.

10. Клаузевиц К. О войне. М., 1937. Т. 1. С. 57.

11. 10 основних трендів високих технологій у 2019 році. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=10>.

12. Про Стратегію національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни». Указ Президента України від 14.09.2020 р. / URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.

13. Шергін С. Політика з позиції сили / Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.Шемшученка, В.Бабкіна, В. Горбатенка. К.: Генеза, 2004. 736 с. С. 500.

Armed violence as an inheritance and a prescription civilization development

*(based on the generalization of military conflicts
of the modern world)*

Annotation. *In the world realities, available for impartial comprehension and analysis, there are always a number of military conflicts (wars), which are embodied in various domestic and international formats. This was not only the case in past historical epochs, but it is happening now. In today's world there are dozens of real or «frozen» armed conflicts. Their members are nuclear states, non-nuclear states, legal and illegal armed groups. The current conflicts take place in four parts of the world out of six – in Asia, Africa, America, Europe. The only European military conflict remains Russia's aggression on the territory of Donetsk and Luhansk regions, directed against the liquidation of Ukrainian statehood.*

Classification of military conflicts (wars) is complicated by the acquisition of hybrid forms. If earlier economic, energy, information, information-psychological, diplomatic and other conflicts took place according to separate scenarios and were marked by «wars» only

metaphorically, today they are components of a combined socio-political phenomenon called «hybrid war».

The modern «tree of wars» consists of qualitatively heterogeneous conflicts - from the usual ones based on the use of small arms to high-tech ones, in which the latest achievements in the field of armed struggle are used. There is a direct correlation between the level of civilizational development of the country and the «generation» of hostilities in which it is involved.

The rootedness of military conflicts in human activities can be explained in psychological, intellectually transformative, state-selfish, political-realistic and other ways. Especially popular is the explanation of armed actions through the prism of politics from the standpoint of force, which is inherent in a group of «big» states.

The forecast for the continuation of military conflicts (wars) in the coming years is disappointing. The level of interstate contradictions is growing. The ambitions of many states in the context of raising their own geopolitical status are also growing. It is planned to intensify armed mechanisms for defending national interests by China, the United States, the Russian Federation, and some other states.

In the current conditions of civilization and in the visible historical perspective, the phenomenon of armed violence remains (will remain) an integral component of the political process in most countries.

Key words: *military conflict, war, armed conflict, participants in the conflict, international relations, regional spread of conflicts, peace, peaceful relations.*

Омельченко Вікторія Юрївна,

кандидат філософських наук,
асистент, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,
член-кореспондент Академії політичних наук України
e-mail: victoria.007.omelchenko@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7589-7834

**КУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ
І НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Анотація. Осмислено поняття «культури» як складової гуманітарної політики і національної безпеки. Встановлено, що «культура» сприяє утвердженню статусу суб'єктності на міжнародній арені, адже в її лоні і має формулюватися «суспільний договір». Визначені такі поняття як: «культура», «етнос», «народ», «нація». Проаналізовані такі нормотворчі акти як: резолюція ЮНЕСКО «Роль культури в забезпеченні стійкості, миру та безпеки: новий міжнародний порядок денний», Закон України «Про культуру», «Декларація тисячоліття ООН», концепція гуманітарного розвитку України (НАН України). Доведено, що сфера культури не обмежується виставковим і мистецьким простором, а середовищем цінностей та ідеології, і ми маємо вибудовувати культурно маркований світ гуманітарної політики. Це має стати нашою державотворчою позицією і нашим усвідомленим вибором. Адже, націями стають через кров, створення державних інституцій, і головно, культуру.

Ключові слова: культура, гуманітарна політика, етнос, народ, нація, національна ідея, суспільний договір

«Там, де політичні конфлікти розділяючи залишають
по собі прірву, культура створює простір
для порозуміння і діалогу»,
М.Харді

Культура, це про цінності і норми, про людський капітал і діалог, про суспільний договір та історію успіху країни.

Культура – це не розкіш, яка розпочинається після задоволення базових потреб. Культура не обмежується такою матеріальною спадщиною, як музеї та виставковий простір, культура це про спосіб збереження людської подоби і людського обличчя. Культура – це друга природа, мовою Г. Гегеля. Культура є необхідною складовою державної стратегії.

Саме, царина культури є вікном можливостей для проведення осмисленої культурної політики, яка сприяє та утверджує статус суб'єктності на міжнародній арені. Сфера культури, поруч з методологічним апаратом філософії є середовищем формулювання суспільного договору, сферою трансформації смислів у чітко виплекані принципи та цінності за якими живуть і розвиваються спільноти.

Сфера культури є фундаментом становлення людської особистості та індикатором розвитку суспільства. Виходячи, з вище зазначених смислів, ми вважаємо, що рівень розвитку суспільства залежить від розвитку культури, в лоні якої і має формулюватися суспільний договір.

Так, зокрема право – це не лише кодекси нормативних зведень, але й «дзеркало» усіх суспільних процесів, що віддзеркалює культуру мислення спільноти, як її позитивні сторони так і усі можливі патології. Підтвердження цієї тези знаходимо у Б. Кістяківського (1868-1920), який зазначає наступне: «існування права – не в статтях і параграфах законів, надрукованих у кодексах, не в судових ухвалах і не в інших постановках органів влади, дотичних до правових питань, а у свідомості як цілої спільноти, так і поодиноких її членів» [1, С.98]. Саме, тому в кожній країні діє своя правова система, яка віддзеркалює стан культури у суспільстві або є знаменником правового нігілізму.

Для нас науковців важливо говорити мовою фактів, перебувати у межах поняттєвої визначеності. Відповідно, перед тим, як перейти до осмислення культури як складової гуманітарної безпеки, ми маємо дати визначення поняттю «культура». За оцінкою дослідників, існує понад 600 його визначень і потрактувань. Така багата варіативність визначень пов'язана з тим, що культура дотична майже до кожної з дисциплін

гуманітарного циклу знань. Так, в межах енциклопедичного вокабулярію культуру розглядають як міждисциплінарну дисципліну і визначають у таких розділах наукового знання як культурної антропології, соціології, соціальної психології, циклу соціальних наук, політики і економіки (згідно з даними енциклопедії «Британіка»[2]), отже, культура пронизує усі сфери суспільного життя, адже вона завжди про норми і про цінності, про інтелект і духовність, про становлення Людини («self-made Person»). Серед числа усіх визначень ми пропонуємо до вашої уваги дефініцію запропоновану на Всесвітній конференції з культурної політики проведеної під егідою ЮНЕСКО (1982 р.). Згідно з якою, «культура – це комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань» [3, С.3]. Отже, культура охоплює сфери матеріального і духовного, інтелектуального начал, науки, мистецтва і способу життя. Культура формує погляд на світ, систему цінностей і переконань та сприяє плеканню особистісного начала в людині.

Один з найвідоміших українських дослідників, філософ, мислитель, фахівець у галузі культурології, логіки, історії української культури. Автор таких робіт як: «Нарис історії культури України», «Червоне століття», «Бути людиною», «Філософія свободи» – М. Попович(1930-2018)працюючи над поняттєво-категоріальним апаратом культури сформулював таке її визначення: «культура є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у т.ч. в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях» [4].

Культура – це про переконання і практику дій, які визначають спосіб мислення і моделі взаємодії зі світом, собою і іншими. Це переконання, які створюють ідеали, норми та цінності, які відтворюються у щоденних практиках. Відповідно, «предметом теорії й історії культури є «культурна людина»», тобто мисляча людина, яка удосконалюється у процесі свого особистісного становлення. Культура – це спосіб існування homo sapiens у цьому світі. Ми пристосовуємось до природного середовища і «добудовуємо» світ і самих себе за допомогою мислення, творчості, креативності. Ми створюємо кращу версію себе у проєкції

штучного світу культури. Отже, культура з її предметно відтвореною «другою природою», соціально адаптованою особистістю («людина це суспільна істота, наділена розумом», Аристотель), з її нормами, цінностями, переконаннями дають нам можливість існувати осмислено, реалізуючи життєву програму. Такі інші суспільно значущі сфери нашого життя як політика, економіка, законотворчість, це інструменти, форма, яку ще треба наповнити змістом, смислами і цінностями, які якраз і сфокусовані у сфері культури.

Таким чином, смислова визначеність поняття культури не обмежується її матеріальними здобутками, мистецтвом і т.ін., вона охоплює питання самоідентичності, цінностей і норм, які визначають нашу екзистенцію. У далекому 1919 р. Михайло Грушевський сформулював питання «хто ми такі і куди йдемо?», відповідь на яке набуває повноти своєї осмисленості в понятті «національної культури» кожної країни і нації. Під поняттям «нація», ми розуміємо:

- історично усталену спільність людей, яка характеризується спільністю мови, території, економічного життя, психічного складу;
- людей, пов'язаних спільністю походження і історичними традиціями;
- спільноту людей, яких об'єднують ілюзії про спільних предків і спільна «ненависть» до сусідів (щось на кшталт «колективного міфу»);
- нації немає без «національної ідеї», без «національного культурного ядра», яке складається з двох компонентів: «національної історії» (яка задає і визначає ідею народу) та «національної історії». Ядро (культурне і політичне) формується на ціннісному, а не інструментальному рівні;
- основу «культурного ядра» складають національна історія і література, а «політичне ядро» – ідея суверенної держави і наявність «суспільного договору». Наявність Держави (державної форми) є ключовим елементом, саме вона створює середовище формування спільності.

Таким чином, *нація – спільність різних за своїм етнічним походженням людей, об'єднаних культурним та політичним ядром, які є Громадянами своєї Держави (в межах якої набувають*

своїх прав і свобод), об'єднаних національною ідеєю, спільним «суспільним договором» і цінностями. Це політична організація у формі держави, об'єднана «суспільним договором», «національною ідеєю». Вона характеризується такими функціями як бути Громадянином та реалізована у ефективній роботі державних інституцій.

Осмислюючи поняття «нації» ми маємо обов'язково ознайомитись з вами з постаттю В'ячеслава Липинського і його концепцією української політичної нації заснованої на територіальному принципі. Суть якої викладена у роботі «Листи до братів-хліборобів». Ми маємо єднатися довкола, «національної ідеї», гуртуватись довкола ідеологічної константи, саме така думка стала точкою відліку для В'ячеслава Липинського (1882-1931), вихідця з польської шляхти, студента Ягелонського та Женевського університетів, українського історика, соціолога, публіциста, ідеолога консервативно-монархічного напрямку соціально-політичної думки, який самоідентифікував себе як Українець. У роботі «Листи до братів-хліборобів» [5] дослідник чітко задекларував необхідність створення української політичної нації, заснованої на територіальному принципі, протиставленому народницьким етнічним засадам, пов'язаним з першістю мовного критерію. Якщо ми втратимо державність, територію, то ми неминуче втратимо і мову. «Долю нації визначає провідна верства» – аристократія, еліта, яка є «активною меншістю, а не пасивною більшістю держави і нації» [5]. Інтелігенція має раціонально усвідомлювати і артикулювати діючі в суспільстві підсвідомі, стихійні спрямування. І на підставі цього формулювати «національну ідею». Без цього не може скластися «нація», «культурно-національна цілісність». Основна умова створення української державності – це єдність: релігійна, регіональна, політична, організаційна, національна». Справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями. Тільки власна держава збудована українською нацією на своїй етнографічній території врятує її від економічного розпаду і кривавої анархії. Ніхто не збудує Української Держави, якщо ми самі собі її не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, якщо ми самі нацією не схочемо бути. Ідеологія розглядається як рушійна сила національного відродження. Якщо, ми втратимо державу, цілісність

наших кордонів, то ми неминуче втратимо і мову і культуру. Тому, базис – територія, підсилена ідеологічною єдністю. Ми можемо бути різними за нашим етнічним походженням, але ми маємо бути єдиними як «нація», маємо бути згуртованими довкола «національної ідеї». Відповідальність за формулювання якої він поклав на еліти, інтелігенцію, провідну верству, яка є совістю нації. «Нація – єдність духовна – родиться завжди від держави – єдності територіально-політичної, а не навпаки [6, С.65]. Нації поділяються на недержавні і поневолені. Недержавні – це ті, які не мають національної держави як реального втілення своєї самостійності.

В.Липинський критично ставився до націоналізму, до його радикальних форм, вважав, що націоналізм буває двояким: державно-творчим і державно-руйнівним, перший з яких є патріотичним, а другий – шовінізмом. Лозунги, внутрішня розбалансованість є ознакою шовінізму, а консолідація нації довкола збалансованої «національної ідеї» є патріотизмом [5]. Якою тонкою є грань, що проходить між патріотизмом і шовінізмом, але, наскільки ж руйнівними можуть бути наслідки від нездатності розмежувати ці погляди і переконання. Як слушно і подекуди пророче зазначав Михайло Грушевський, що український народ належить до європейської сім'ї і історичними зв'язками і народним характером, але поруч з цим, застерігав від культивування «взірця»: «ми не маємо підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі» [7]. Йти своїм шляхом. Це й має бути стратегією України сьогодення. Націями не народжуються, націями стають через кров, культуру, через біль свідомого державотворення. Свого часу, М.Грушевський говорив про надважливий обов'язок – обов'язок бути Громадянином, українці мають виявляти своє «спартанське почуття обов'язку» [7]. Ми маємо бути гідними часу в який живемо.

Побудова інфраструктури державних інституцій є індикатором правої культури, закону і порядку, є базисом для розвитку усіх інших суспільних проявів. Є заporукою формування здорової спільноти, яка має майбутнє. Любомир Гузар казав, що: **«націоналізм – це любити своє і не поважати чуже**, а патріотизм –

любити своє і поважати чуже. В націоналізмі є величезна спокуса нетерпимості, а це не по-християнськи. Потрібно любити своє і поважати чуже» [8]. Ми маємо виховувати в собі людину здатну поважати іншість.

Культура, як і увесь гуманітарний блок є індикатором стану розвитку суспільства. Отже, в царині культури, філософії формулюються смисли, цінності, які мають бути пріоритетними у побудові державної політики. Культура, це те що пов'язано з розвитком людського потенціалу. Без якого ми не можемо бути успішними ані в науці, ані в освіті, ані в приватному, ані в публічному житті. Ми маємо мати сміливість користуватися власним розумом. Пригадаймо, славнозвісний заклик І. Канта «*Sapere aude!*», «май мужність послуговуватись власним розумом!». Ми живучи у глобальному і мінливому світі послуговуємося своїм природнім запитом і намагаємося збагнути основи державного устрою, вивчаємо ті інструменти, які сприяють побудові ефективної роботи державних інституцій та формуванню здорової спільноти.

Питання гуманітарної сфери є предметом наукових пошуків багатьох дослідників, зокрема таких як: В.П. Бех [9], який сконцентрував свою дослідницьку увагу на питанні гуманітарної політики як одному з найефективніших інструментів досягнення злагоди в громадянському житті; В.О. Дзоз [10], який відвів провідну роль гуманітарній політиці у процесі проведення суспільної модернізації; В. Горбулін [11], [12], який, в свою чергу, підсилив значення еліт, які мають поставити національні інтереси вище за особисті у контексті створення сприятливого клімату для розквіту гуманітарної політики; О.В.Поступна [13], яка, детально виписала складові гуманітарної сфери; А.К.Чайлдс [14], який досліджує рівень загроз, конфліктів і нетерпимості у сфері глобальної гуманітарної політики, і обґрунтовує на поняттєвій базі культурологічних теорій стратегію безпеки гуманітарної світової допомоги. Так, В. Горбулін закликає до сміливого формулювання суспільного договору в якому центральна позиція відведена національній ідеї, ядром якої є культура. Без якої неможливо сформулювати державну стратегію. Культура це завжди про цінності і смисли. «Загалом, українська безпека неможлива без суспільної і політичної злагоди, без серйозної

ролі неурядового сектору. Отже, перед нами довга дорога до безпечної європейської, демократичної України. Пройти її необхідно всьому суспільству разом» [12].

Пригадаймо думку О. Пасхавера [15], який напрочуд влучно зазначив, що якщо населення сповідує одні цінності, а інститути побудовані на інших, то це означає, що такі державні інститути не працюють. Номінально вони існують, втім вони не відображають дійсність. До числа соціальних цінностей європейця, О. Пасхавер відносить, по-перше, свободу для себе і для інших; по-друге, відповідальність; по-третє, довіру та ефективну співпрацю з співгромадянами. Відповідальна свобода та відповідальна співпраця – ось ключові принципи соціальних цінностей європейця [15]. На відміну від яких, поведінкова особливість українця полягає у довірі лише до ближнього кола, що підтверджують соціологічні дані. Подекуди ми схильні виправдовувати свої невдачі і перекладати відповідальність на інших. В той час, як відповідальність має бути персональною.

Таким чином, гуманітарна політика пов'язана з цінностями, ідеологією і вмінням зберігати ідейний баланс в хиткому світі. У даному аспекті важливими є погляди – Ауреліо Печчеї (Aurelio Peccei, 1908-1984), італійського вченого, суспільного діяча, засновника і президента потужного аналітичного центру – Римського клубу, дослідника глобальних моделей розвитку людства. Який акцентує увагу на тому що, розвиток людства досяг зламного моменту, отже, людина сьогодення має бути як ніколи сконцентрованою і мислячою, адже від її рішень залежить не лише життя нинішнього, а й прийдешніх поколінь. Ауреліо Печчеї наголошує, що проблеми оточуючого світу пов'язані із внутрішньою кризою самої людини, ключ до спасіння закладений у самій людині [16, С.31]. Людина має змінити і переписати принципи і норми, своє життя за звичкою і стати на шлях усвідомленості, має сприяти «зародженню нових цінностей і мотивацій – духовних, філософських, етичних, соціальних, естетичних і художніх», стати на засади культурного розвитку. Усвідомлено прийти до основної «цілющої» мети такого гуманізму – відновлення культурної гармонії людини та рівноваги людської системи. Ми маємо вирішити яким ми хочемо бачити майбутнє і у відповідності з цим регулювати і регламентувати свою діяльність. Ідеться про колективну і персональну відповідальність людини перед світом в якому вона живе [16, С.37]. До-

слідник слушно підсилює думку про «зовнішні межі» планети та «внутрішні межі» самої людини, про цінність культурної спадщини, яка має бути збереженою і переданою прийдешнім поколінням [16, С.39]. Також, Ауреліо Печчеї застерігає нас утриматись від тенденції до універсалізації, що в протилежному, призведе до стирання унікальних рис кожної культури. Ми маємо зберегти культурну спадщину, а також об'єднати зусилля наукових дисциплін, зокрема археології, епіграфіки, палеографії, філософії, етіології, антропології, історії, аби захистити культурну спадщину, маємо напрацьовувати концептуальні основи та конкретні пропозиції на шляху до втілення нашої мети.

Ми маємо виховувати повагу до тієї культурної спадщини, яка у нас є. Боротися за цінності цивілізованого світу. Вчитися жити за правилами. Кінцевим бенефіціаром такої відповідальності мають бути не міжнародні організації, місії, резолюції, а ми самі. Бо за нас ніхто не зробить цю роботу. Ми маємо пройти свій шлях самостійно. Ми маємо усвідомити, що тільки культура відкриває нам світ духовних цінностей, стає прихистком у кризові часи, часи невизначеності. Для того аби відбувся якісний поступ у питанні гуманітарної політики України треба об'єднати зусилля політичного істеблшменту, експертного і громадського середовища. Послугуватись державницьким, стратегічним мисленням. Перед нами стоїть двояке завдання ми маємо відкривати Україну як для світу, так і для нас самих. Треба мати сміливість і визнати що ми погано знаємо свою власну історію і культуру. Ми маємо визначити «національну ідею», сформулювати суспільний договір і почати писати свою історію успіху.

Оскільки сфера культури не є абстрактною, відповідно вона регламентується нормами, законодавчими актами та діяльністю основних інституцій, які ми і маємо розглянути.

Розпочнемо з осмислення міжнародної програми, яка покликана забезпечувати глобальну безпеку та сприяти поширенню гуманних цінностей, поваги до інакомислення та релігійної терпимості. Це, резолюція під назвою «Роль культури в забезпеченні стійкості, миру та безпеки: новий міжнародний порядок денний, яка була напрацьована за ініціативи ЮНЕСКО» (The role of culture for resilience, peace and security: a new international agenda promoted by UNESCO) [17]

У цьому документі йдеться про загрози та конфлікти, які знищують об'єкти світової культурної спадщини. Культура визначається як одна з найбільш вразливих сфер, яка зазнає навмисних руйнувань, грабежів, зазнає переслідувань осіб на підґрунті їх культурної, етнічної чи релігійної приналежності, що є порушенням їх культурних прав і подекуди зазіханням на їх особистісні права. У даному документі, зафіксована думка про зв'язок культури та ідентичності людини, відповідно порушення культурних прав сприймається людьми як зазіхання на межі їх особистого простору, що в подальшому унеможлиблює діалог, примирення та мир. Найнебезпечнішими є ті конфлікти в основу яких покладений етнічний або релігійний аргумент. В межах даного документу утверджується повага до культурного плюралізму, релігійна терпимість, повага до святинь, пам'ятників, пам'яток, музеїв, бібліотек, архівів, релігійних лідерів. Прописується повага до інакомислення та проголошується заклик до діалогу порозуміння та взаємного збагачення культурними традиціями з іншими народами. Даний документ свідчить на користь просвітницької місії у рамках гуманітарної політики, що об'єднує сфери культури, безпеки та прав людини, миротворчої діяльності глобального порядку. Йдеться про формування злагодженої позиції щодо захисту культури, культурного плюралізму як єдино можливого інструменту для досягнення порозуміння та поваги до спільного життя в цивілізованому глобальному світі. У даному контексті маємо згадати про дослідницю Аніс Ван Енгеланд [18], яка досліджувала конкретні інструменти здійснення вище зазначеної гуманітарної місії балансуючи між специфікою регіональної культури і загальнолюдськими правами людини. Авторка обґрунтувала ідею створення критерію, певного набору універсальних цінностей, який би допомагав у вирішенні культурних конфліктів.

Наразі, перейдемо до осмислення українських законодавчих норм, проєктів та резолюцій, які визначають сферу гуманітарного об'єкту України: Перш, за все, це – ЗУ «Про культуру» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст.168) із змінами, внесеними згідно із Законами ВВР від 2013 до 16.07.2020 року [19], згідно основних положень якого, а саме, пункту №6 культура визначається як «сукупність матеріального і духовного надбання певної людської

спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти» [19]. Слід зазначити, що дане визначення відповідає міжнародній практиці потрактування культури, як такої, що об'єднує сфери матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних начал спільноти та включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань. Таким чином, дане визначення культури є універсальним. Поруч з тим в даному визначенні поняття «культура» відсутня чітка дихотомія трьох різних за своїм смисловим наповненням понять. Таких як «етнос», «народ», «нація». Якщо «етнос» – це про кровну спорідненість, набір ознак, які нас зовнішньо об'єднують, то, «нація» є складнішим поняттям яке означає ідейну спільність, згуртованість довкола «національної ідеї», обумовлює утворення і захист держави. Тільки у тих, хто позиціонують себе як «нація» виникає бажання створити державу, плекати національну культуру, тільки ті, хто самоідентифікують себе як громадяни нації здатні віддавати найдорожче – своє життя за країну.

Таким чином, «етнос» – етнічна спільність, колективна спільність об'єднана своїм колективним міфом про етнос і його походження. На рівні «етносу» виникають взаємостосунки «свій» – «чужий», з'ясовуються генетичні особливості, встановлюється єдність походження, звичаїв, мови, укладу життя. «Етнос» – це міжпоколінна група людей, об'єднана тривалим сумісним проживанням, спільною мовою, культурою, самосвідомістю.

В свою чергу, «народ» – є суб'єктом історії. Сучасні Конституції говорять про «народ» «як носія суверенітету і єдиного джерела влади». Суб'єктом міжнародної правової системи «народ» став у 1945 р. у результаті закріплення в Уставі ООН принципу «рівноправності і самовизначення народів». Приналежність до того чи іншого народу визначається не стільки біологічними, скільки соціально-культурними чинниками, спільними культурними навичками, цінностями, традиціями. Це історично сформована спільність людей, які мають певні погляди, інтереси та психологію. Це сукупність людей, об'єднаних приналежністю до того чи іншого суспільства.

Зрештою, «нація» – історично усталена спільність людей, яка характеризується спільністю мови, території, економічного життя, психічного складу. Люди, пов'язані спільністю походження і історичними традиціями. Нації немає без «національної ідеї», без «національного культурного ядра», яке складається з двох компонентів: «національної історії» (яка задає і визначає ідею народу) та «національної історії». Ядро (культурне і політичне) формується у «світі ідей». Основу «культурного ядра» складають національна історія і література, а «політичне ядро», це наявність суверенної держави і «суспільного договору». Наявність Держави (державної форми) є ключовим елементом, саме вона створює середовище формування спільності. Отже, «нація» – спільність різних за своїм етнічним походженням людей, об'єднаних культурним та політичним ядром, які є Громадянами своєї Держави (в межах якої набувають своїх прав і свобод), об'єднаних національною ідеєю, спільним «суспільним договором» і цінностями. Це політична організація у формі держави, об'єднана «суспільним договором», «національною ідеєю». Вона характеризується такими функціями як бути Громадянином та виявляється у ефективній роботі державних інституцій.

Відповідно, під поняттям «народна культура» ми маємо на увазі традиції, звичаї, автентичний фольклор, усе те, що має колективного автора. І, виключно під поняттям «національна культура», ідеться не про поодинокі приклади талантів і мистецьку спадщину, а про ідею, яка здатна об'єднувати, про ідеологію державницького порядку. Без усвідомлення нацією своєї «національної ідеї» ефективної культурної політики не буває.

Звідси, самоочевидно, що вживати такі поняття як «етнос», «народ», «нація» синонімічно неприпустимо, адже вони мають абсолютно різне смислове навантаження. Без усвідомлення їх відмінностей, ми не можемо побудувати осмислену і ефективну культурну політику. Для того аби проводити ефективну культурну політику, слід сформулювати «національну ідею», досягнути консенсусу у прочитанні власної історії. Бути об'єднаними, непохитними і сильними. Тоді, наш голос буде помітнішим у світі.

Серед числа нормотворчих актів, які впливають на сферу культури маємо також відзначити підписану Україною «Декларацію тисячоліття» [20], яка була прийнята у 2000 р. на сесії Генеральної

Асамблеї ООН. В межах якої закріплена колективна відповідальність за утвердження принципів людської гідності, справедливості, рівності на глобальному рівні. Фундаментальними цінностями XXI століття визначені такі принципи як: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, спільний обов'язок по управлінню глобальним економічним і соціальним розвитком. Отже, дана декларація являє собою мапу прописаних універсальних гуманних цінностей, які визнає увесь цивілізований світ, але у цій декларації відсутні конкретні механізми реалізації цих принципів у відповідності з локальною та регіональною специфікою кожної з країн.

Також маємо згадати і концепцію гуманітарного розвитку України, НАН України, згідно якої основними завданнями гуманітарного розвитку є: «забезпечення реалізації проголошених Україною прав людини; оптимізація соціальних відносин та досягнення громадянської злагоди в суспільстві; відтворення і розвиток інтелектуального і духовного потенціалу нації».

Слід зазначити, що у даному проекті гуманітарного розвитку України є апеляція до чітких статистичних даних і міжнародних рейтингів, зокрема є посилання на доповідь ПРООН щодо людського розвитку, згідно якого Україна у 1990 році посідала 45-те місце, а станом на 2009 рік – 85-те місце. Встановлено, що процес неефективної модернізації українського суспільства призвів до певних проявів морально-етичної та правової аномії. Доведено, взаємозалежність між економічним добробутом і розвитком культури. Встановлена взаємозалежність між якістю життя та інвестиціями у людський капітал. На шляху реалізації проекту встановлена пріоритетність співпраці держави і громадянського суспільства, симбіоз яких забезпечує як консенсус рішень, так і дає кредит суспільної довіри. Даний проект був написаний 2012 року і мав бути втілений до 2020 року.

Станом на сьогодні, можемо констатувати, що очікувані результати не втілилися у життя. Ми переконані, що у даному проекті є багато важливих положень, які можна прийняти за точку відліку побудови якісної стратегії гуманітарного розвитку України. Беззаперечно, що їх реалізація залежить від готовності політичних еліт чути та втілювати цінні думки експертного та професійного середовища України.

До числа провідних інституцій, почасти новостворених, які свідчать про якісні зміни і вибудовування принципово нового культурного простору України належать:

✓ Український інститут, місія якого – «зміцнення міжнародної і внутрішньої суб'єктності України засобами культурної дипломатії» [21],

✓ Український культурний фонд, місія якого сприяти «творенню розвиненої екосистеми культури та креативності в Україні, яка уможлиблює породження та розповсюдження в суспільстві нових сенсів та спільних цінностей, а також сприяє збереження культурної спадщини та розвитку української культури в контексті актуальних світових тенденцій» [22],

✓ Український інститут книги, метою якого є «підтримка книговидавничої справи, популяризація читання, стимулювання перекладацької діяльності, популяризація української літератури у світі» [23],

✓ Центр Довженка, який є найбільшим кіноархівом України, «в якому зберігається більше 6000 найменувань художніх, документальних, анімаційних українських та закордонних фільмів та тисячі архівних документів з історії українського кіно. Місія Довженко-Центру полягає в розробці нових поглядів на конвенційну історію кіно та історію як таку, дослідженні трансформації національної пам'яті, рефлексії художніх та історичних процесів засобами кіно» [24].

Ці інституції являють собою форму нового культурного простору, які необхідно наповнювати змістом, смислами, ідеями і поєднувати між собою тонкою ниткою ідеології, яка об'єднує, примирює, збагачує нас як українську націю. Ми стоїмо на засадах того, що усі інституції українського культурного простору мають бути підпорядковані одній меті – відкриття і популяризації нашої культури для нас самих і для світу.

Зрештою, культура, це сфера, яка не обмежується виставками і музеями, це середовище цінностей та ідеології, і, ми маємо вибудовувати культурно маркований світ гуманітарної політики. Ми переконані, що націями не народжуються, а стають. Подекуди, через кров, через випробування, шляхом вибудовування держав-

них інституцій, шляхом гуртування довкола «національної ідеї» в основі якої покладений культурний код. Шляхом вибудовування самоідентичності через культуру.

Ми маємо йти своїм шляхом, гуртуватися довкола «національної ідеї». Нас таких різних може об'єднати краса української барокової архітектури, фрески Софії Київської XI ст., музика Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Березовського, українського авангарду О. Архипенка, О. Богомазова, О. Екстер, монументальний живопис М. Бойчука, наївне мистецтво М. Примаченко, дивосвіт квітів К. Білокур. Це неповний перелік великих імен Української Культури. Нам треба навчитись поважати і бережно цінувати наше минуле, яке збагачує нас і відкриває для нас самих Україну як країну високої, елітарної культури. Довкола цінності якої ми можемо гуртуватися. Бо, нація завжди постає з ідеї, як слушно відзначив, В'ячеслав Липинський. Ми можемо бути різними за нашим етнічним походженням, але ми маємо бути єдиними як «нація», маємо бути згуртованими довкола «національної ідеї». «Нація – єдність духовна – родиться завжди від держави – єдності територіально-політичної, а не навпаки [6, С.65]. Це й має бути стратегією України сьогодення. Як казав М. Грушевський український народ належить до європейської сім'ї і історичними зв'язками і народним характером, але поруч з цим, ми маємо утримуватись від культивування «взірця». Ми маємо пройти шлях вивчення своєї історії, віднайти точку нашої самоідентичності пізнати самих себе і відкритися для світу. Таким чином, питання культури, це питання національної безпеки України. Як слушно, відзначає, Мирослав Попович, для того, аби засвоїти і навчитися створювати певний комплекс явищ культури, треба мати не тільки систему умінь і навичок, «...а й систему цінностей. На жаль, ми не тільки погано знаємо все те, що було створено нашим народом впродовж його історії. Ми часто не розуміємо, що саме ці культурні набутки означали для людей в ті минулі часи і, отже, як їх нам читати і сприймати сьогодні» [3, С.3]

Для того, аби відбувався якісний поступ у царині розвитку гуманітарної політики і державного управління, слід сприяти приросту якості «людського капіталу», тобто здійснювати інвестиції в освіту, моделювати соціогуманітарну стратегію України сьогодення. І, таким чином, виховувати і формувати людей нової генерації, які будуть створювати ті суспільні інституції, які будуть

відображати наші справжні цінності і переконання. Саме інвестиція в інтелект людського капіталу дозволить побудувати країну рівних можливостей та справедливості. Таким чином, без ефективного функціонування суспільних інституцій якісний поступ і розвиток розумної спільноти неможливий. Плекаймо українську культуру і пам'ятаємо, що саме культура надає переконливості і шарму політичним стратегіям.

Література:

1. Кістяківський Б. Вибране [Текст] / Б. Кістяківський. – Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі»/ Переклад з рос. Л.Г.Малишевської; упорядкування, передмова і примітки Л.П.Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.
2. Concept «Culture». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://www.britannica.com/topic/culture>
3. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К., 1998. – 728 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://litopys.org.ua/porovych/narys.htm>
4. Попович М. В. Культура в розмаїтості понять, явищ і схем поступу // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2009. — Т. 5 : Кон — Кю. — С. 477. — 560 с. : іл. — ISBN 978-966-00-0855-4.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 р. – [Електронний ресурс]. – Р.д.:[http://shron2.chtyvo.org.ua/Lypynskyi_Viacheslav/Lysty do Brativ-Khliborobiv pro ideiu i organizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu.pdf](http://shron2.chtyvo.org.ua/Lypynskyi_Viacheslav/Lysty_do_Brativ-Khliborobiv_pro_ideiu_i_organizatsiiu_ukrainskoho_monarkhizmu.pdf)
6. Липинський В. Хам і Яфет. – Л.: Поступ, 1928. – 30 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – [http://shron1.chtyvo.org.ua/Lypynskyi_Viacheslav/Kham i Yafet.pdf](http://shron1.chtyvo.org.ua/Lypynskyi_Viacheslav/Kham_i_Yafet.pdf)
7. Грушевський М., Хто такі українці і чого вони хочуть, 1917 р. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskyi/Khto_taki_ukraintsi_i_choho_vony_khochut_zb.pdf
8. Що заповів нам Любомир Гузар: Найяскравіші цитати великого мудреця. – [Електронний ресурс]. Режим доступу. –

<https://www.depo.ua/ukr/life/scho-zapoviv-nam-lyubomir-guzar-nayyaskravishi-citati-velikogo-mudrecya-20170601581743>

9. Бех В. П. Гуманітарна політика держави – засіб досягнення злагоди в громадянському суспільстві / В. П. Бех. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=18&c=373>

10. Дзоз В. О. Гуманітарна політика України в контексті суспільної модернізації (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ...д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Дзоз. – К., 2007. – 32 с.

11. Горбулін, В. П. Національна безпека: порядок денний для України [Текст] / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К.: Стило, 2009. – 126 іл. - ISBN 978-966-193-007-9

12. Горбулін В., Литвиненко О. Українська політика національної безпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – https://zn.ua/ukr/international/ukrayinska_politika_natsionalnoyi_bezpeki_ukrayini_aktualni_vikliki_adekvatni_vidpovid.html

13. Поступна О., Сутність і складові гуманітарної сфери – [Електронний ресурс]. Режим доступу. – <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/.pdf>

14. Childs, Adam K.. "Cultural Theory and Acceptance-Based Security Strategies for Humanitarian Aid Workers. *Journal of Strategic Security* 6, no. 1 (2013): 64-72.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://scholarcommons.usf.edu/jss/vol6/iss1/9/>

15. Пасхавер А. С нашими нинешніми цінностями ми не можемо бути багатією країною. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. -<http://reinvent.platfor.ma/aleksandr-paskhaver/>.

16. Печчеї А. Записки Римського клубу. – М.: Алісторус, 2020. – с. 240.

17. The role of culture for resilience, peace and security: a new international agenda promoted by UNESCO). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://en.unesco.org/The-role-of-culture-for-resilience-peace-and-security>

18. Anicée Van Engeland «Contextualisation of Humanitarian Assistance and its Shortcomings in International Human Rights Law» // *Israel Law Review*, Volume 49, Issue 2, July 2016, pp. 169-195. Cambridge University Press and The Faculty of Law, The Hebrew University

ty of Jerusalem, 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://www.cambridge.org/core/journals/israel-law-review/article/contextualisation-of-humanitarian-assistance-and-its-shortcomings-in-international-human-rights-law/510003ADB9C53A7F-51281B615A0E305A>

19. ЗУ «Про культуру» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст.168) із змінами, внесеними згідно із Законами ВВР від 2013 до 16.07.2020 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>

20. Декларація тисячоліття ООН. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621#Text

21. Концепція гуманітарного розвитку України, НАН України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://res.in.ua/konceptsiya-gumanitarnogo-rozvitku-ukrayini-na-period-do-2020-r.html>

22. Український інститут. – Режим доступу. – <https://ui.org.ua/>

23. Український культурний фонд. – Режим доступу. – <https://ucf.in.ua/>

24. Український інститут книги. – <https://book-institute.org.ua/>

25. Центр Довженка. – Режим доступу. – <http://www.dovzhenkocentre.org/>

Omelchenko Victoria Yuriyivna **Culture as a component of humanitarian policy and national security**

Annotation. *The concept of «culture» as a component of humanitarian policy and national security is understood. It is established that «culture» contributes to the establishment of the status of subjectivity in the international arena, because in its bosom and should formulate a «social contract». Concepts such as: «culture», «ethnicity», «people», «nation» are defined. Such normative acts as: «The role of culture for resilience, peace and security: a new international agenda promoted by UN-ESCO», the Law of Ukraine «On Culture», «UN Millennium Declaration», the concept of humanitarian development of Ukraine (NAS of Ukraine). It has been proved that the sphere of culture is not limited to*

exhibition and artistic space, but to an environment of values and ideology, and we must build a culturally marked world of humanitarian policy. This should become our state-building position and our conscious choice. After all, they become nations through blood, culture, and the creation of state institutions.

It has been proven that we must unite around a «national idea.» We are so united by the beauty of Ukrainian Baroque architecture, frescoes of Sophia of Kyiv of the XI century, music by D. Bortnyansky, A. Wedel, M. Berezovsky, Ukrainian avant-garde O. Arkhipenko, O. Bogomazov, O. Exter, monumental painting by M. Boychuk, naive art by M. Primachenko, miracle-world of flowers by K. Bilokur. This is a non-exhaustive list of famous names of Ukrainian culture. We need to learn to respect and carefully value our past, which enriches us and opens Ukraine for ourselves as a country of high, elite culture. Around the value of which we can unite. Because a nation always comes from an idea. We may be different in our ethnic origin, but we must be united as a «nation,» we must be united around a «national idea.» It is stated that we must go the way of studying our history, find the point of our self-identity and know ourselves and open ourselves to the world. In order to make quality progress in the development of humanitarian policy and public administration, it is necessary to promote the growth of the quality of «human capital», ie to invest in education, to model the socio-humanitarian strategy of Ukraine today. And, thus, to educate and form new generation people who will create those social institutions that will reflect our true values and beliefs. It is an investment in the intelligence of human capital that will build a country of equal opportunities and justice. Thus, without the effective functioning of social institutions, qualitative progress and development of a smart community is impossible. Let us cherish Ukrainian culture and remember that it is culture that gives persuasiveness and charm to political strategies.

Keywords: culture, humanitarian policy, ethnicity, people, nation, national idea, social contract

---

Розділ V.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 343.8: 316.34

Горбатенко Володимир Павлович,
доктор політичних наук, професор,
академік АПН України,
провідний науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2400-954X>
E-mail: stateandlaw@ukr.net

**ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПОЛІТИКИ.**

**Рецензія на монографію Ягунова Дмитра Вікторовича
«пенітенціарна політика як складова соціального контролю»
(Одеса: Фенікс, 2020. 674 с.)**

Монографічне дослідження Д. В. Ягунова становить собою серйозну спробу наукового осмислення системи соціального контролю сучасного суспільства крізь призму пенітенціарної політики. Інтерес до проблеми пенітенціарної політики як засобу соціального контролю сучасного суспільства, піднятої в даному дослідженні, обумовлений сучасними тенденціями розвитку держави та трансформацією її функцій, які свідчать про глибоку кризу державного управління у сфері забезпечення громадян від злочинності, прояви якої у XXI столітті набули нових характеристик та форм.

Автор детально розглядає теоретико-методологічні засади дослідження соціального контролю як одного з різновидів сучасної політики. Він, зокрема, запроваджує поняття паноптично-карцерної держави як результату трансформації модуляцій соціального контролю. У книзі висувається і доводиться гіпотеза, що за умов, коли держава надає пріоритет принципам менеджеріалізму в реалізації державної політики, концепт держави трансформується

від велфаристського змісту до паноптично-карцерного шляхом симулякризації заходів соціальної безпеки та зниження порогу девіантності громадян такої держави.

Фактично монографічна робота Д. В. Ягунова – це дослідження загроз свободі у XXI столітті, які маскуються під діяльність із захисту прав людини та убезпечення громадян від численних політичних та соціальних ризиків. Автор доводить тренди та характеристики інкарцерації сучасного суспільства. На особливу увагу заслуговує його думка щодо імітативності процесів скорочення застосування ув'язнення й інших форм позбавлення/обмеження свободи та питання моральності репрезентації такої державної політики суспільству.

Автор доводить, що на тлі подальшого ухвалення стандартів прав людини та запровадження відповідних інституційних механізмів із їх забезпечення, руху за обмеження ув'язнення та задекларованого повернення до класицизму під час обґрунтування цілей соціального контролю у XXI столітті має місце інтенсифікація карцеральної інтервенції та посилення соціального контролю у формі політико-каральної містифікації. Стверджуючи це, автор виходить з наступного: «все, що характеризує природу тотальних інституцій – від процедур мортіфікації до вторинних правил поведінки – тісно пов'язане з певним типом економічної реальності, створення якої є результатом політики соціального контролю за певних історичних та політичних умов».

Дослідник стверджує, що задекларована політика активних альтернатив ув'язненню мала наслідком створення пасивних «інституційних додатків», що спричинило ще більшу диверсифікацію соціального контролю та залучення до його сфери додаткових груп девіантів і квазідевіантів. Користуючись здобутками видатного французького вченого Мішеля Фуко, автор доводить, що «політичне захоплення тіла» у XXI ст. активно продовжується відповідно до розвитку соціальних структур та появи нових горизонтальних і вертикальних соціальних мереж, що дає підстави говорити про подальшу, більш мобільну, гнучку та технологічну інкарцерацію суспільства.

Досить вдалим є у роботі узагальнення статистики ув'язнення та інших форм позбавлення/обмеження свободи у світі. На підставі проведеного аналізу автор наголошує, що застосування ув'язнення та його неінституційних додатків реально обмежується лише в

Європі, у той час коли інші континенти демонструють поглиблення тенденцій інкарцерації у відкритих та закритих формах. Це, у свою чергу, дає підстави автору зробити висновок, що пенітенціарні системи національних держав, будучи сферою політики, у XXI столітті зазнали та продовжують зазнавати більшого політичного впливу, перш за все внаслідок занепаду велфаристської держави та супутніх традиційних цілей соціального контролю, сформованих ще на початку XIX століття. Д. В. Ягунов коректно демонструє перехід соціального контролю до четвертої модуляції, де він, набувши паноптично-інформаційно-цифрового характеру, значно змінив і продовжує змінювати категорію свободи.

На особливу увагу заслуговує дослідження змісту категорії квазідевіанта як особливого колективного об'єкта соціального контролю у XXI столітті з ключовою характеристикою «небезпечний стан особи» (*pericolosità*), що може формуватися поза межами класичних формальних пунітивних процедур. У роботі підкреслюється, що в системі соціального контролю ефект політики загальної превенції залишається на рівні гіпотези. Навіть якщо загальна превенція досягає тих цілей, що ставляться перед нею (залякування з одночасним моральним вихованням), вона поступається місцем новим поглядам, де ключовою категорією є фізичне унеможливлення вчинення злочинцем нових злочинів.

Автор наголошує на небезпеці, що криється у подальших трансформаціях паноптично-карцерної держави з ризиками наближення до рівня поліцейської держави. Відповідно на тлі кризи «реабілітаційного ідеалу» та політичної міфологічності загальної превенції не можна не погодитися з думкою автора, що активно-песимістичний підхід до вивчення соціального контролю має бути передумовою для розуміння його як засобу забезпечення соціального розвитку, а не як засобу фізичної, просторової, інформаційної та віртуальної ізоляції громадян.

Значним здобутком є запровадження автором даного дослідження категорії квазідевіанта як особливого колективного об'єкта соціального контролю у XXI столітті з ключовою характеристикою «небезпечний стан особи», де, як зазначає автор, він може формуватися поза межами класичних формальних пунітивних процедур. Поряд з цим дослідник слушно зазначає, що в сучасних умовах вже неможливо говорити про цілісність поняття «злочинець». Відповідно він підходить до проблеми диференційовано і характеризує цілу

групу злочинних осіб нової формації, зокрема, таких як «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою», «девіанти» та ін.

Автор ретельно вивчив досвід мусульманських країн, країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Південної Америки та країн Карибського басейну щодо формування та реалізації пенітенціарної політики та ідентифікував найбільш важливі характеристики політики соціального контролю зазначених країн. Масштабне порівняльно-політологічне дослідження проблеми дозволило автору дійти важливого висновку, що «у XXI столітті соціальний контроль над девіантами та злочинцями нової формації почав міцно асоціюватися з поняттями «криза» та, як наслідок, «подолання кризи», внаслідок чого, на відміну від традиційної класичної моделі кримінальної юстиції, виникла *crisis solving oriented* та водночас *punitive* модель соціального контролю, заснованого на менеджереалістських засадах, що додатково демонструє перехід кримінальної юстиції зі сфери юриспруденції до царини політики».

Характерним є важливе для науковця сполучення професійного знання, в нашому випадку політології, із загальнонауковою методологією. В цьому контексті привертає увагу використання формально-юридичного та порівняльно-правового методів задля висвітлення політико-правової специфіки досліджуваної проблеми. З метою з'ясування економічних передумов формування та реалізації пенітенціарної політики досить ефективно застосовано методи економіко-математичного моделювання, функціональний аналіз, статистичні методи. Оцінюючи із застосуванням цих методів особливості української пенітенціарної політики, автор у контексті історії незалежної України визначає її модуляції: 1) васально-бюрократична (1991 – 1998); перехідна традиційно-бюрократична (1998 – 1999); 3) автономна традиційно-бюрократична (1999 – 2015); 4) централізована театральна (2015 – 2017); 5) децентралізована псевдоменеджеріалістська (2017 – 2020); 6) змішана псевдоменеджеріалістська (з 2020).

Безсумнівним є те, що автор розв'язує важливу наукову проблему аналізу соціального контролю у XXI столітті. Високий дослідницький рівень, наукову новизну і цінність дослідження Д. В. Ягунова переконливо доводять змістовні, самостійні висновки. Робота має вагоме практичне значення як перше у вітчизняній політичній науці дослідження такого характеру.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Горбатенко Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор, академік АПН України.

Грона Ксенія Ігорівна – аспірант Національного університету «Одеська юридична академія»

Дем'янчук Олександр Петрович – доктор політичних наук, професор, академік АПН України.

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, академік АПН України.

Кампо Володимир Михайлович – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, суддя Конституційного Суду України у відставці.

Король Валерій Григорович – науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Краснодемська Ірина Йосипівна – кандидат історичних наук, Науково-дослідний інститут українознавства (м. Київ), завідувачка відділу історичних студій.

Любовець Григорій Вікторович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мазур Ірина Іванівна – доктор економічних наук, професор, академік АПН України.

Малиновський Валентин Ярославович – доктор політичних наук, професор, академік АПН України.

Олійник Артем Юрійович – асистент-дослідник АПН України.

Омельченко Вікторія Юріївна – кандидат філософських наук, член-кореспондент АПН України.

Саган Олександр Назарович – Доктор філософських наук, професор, Провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Смолянук Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Воєнно-дипломатичної академії імені Євгена Березняка, академік АПН України.

Ткаченко Олексій Андрійович – асистент-дослідник АПН України.

**До відома авторів статей,
що приймаються до друку наукового журналу
«Суспільно-політичні процеси»
ISSN 2518-7546**

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування;
- повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;
- заборонити автору публікуватися у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»;
- вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їхньої наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

- подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;
- коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;
- правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;
- розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт

інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;

– негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення;

– статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Вимоги до рецензентів:

– попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи або нездатність рецензувати роботу у встановлені строки та відмовитися від рецензування;

– дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ. Рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;

– дотримуватися принципу об'єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб'єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;

– вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

Редакційна колегія журналу

Вимоги до змісту та оформлення статей у науковому журналі «Суспільно-політичні процеси» ISSN 2518-7546

Стаття, що подається для публікації у журналі, повинна містити такі структурні елементи (відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1):

1. Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття оформляється наступним чином:

- індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);
- прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада;
- назва статті (по центру, напівжирним, усі прописні літери);
- анотація (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) українською;

– текст статті, підготовлений у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx); основний шрифт – Times New Roman; розмір шрифту – 14 пунктів; міжрядковий інтервал – 1,5; вирівнювання тексту по ширині; абзацний відступ – 1 см.; посилання на літературу нумерувати в порядку надходження (1,2,3...), а список бібліографічних посилань, оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015, слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.

Окремо до статті обов'язково додається розширене резюме англійською мовою обсягом не менше 3000 знаків. Також зазначаються прізвище, ініціали автора (-ів), назва статті, ключові слова англійською мовою.

Статті приймаються українською або англійською мовами у друкованому і електронному варіанті (у вигляді файлу на носії або листом на електронну пошту aps-m@ukr.net).

Статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку. Виняток допускається для членів АПН України

Редакційна колегія журналу

Certificate

ICI Journals Master List

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

Certificates that journal

Суспільно-політичні процеси

ISSN: 2518-7546

has been indexed in
the ICI Journals Master List in 2017

Index Copernicus Sp. z o.o.
ul. Kasprzaka 33A lok. 184, 01-234 Warszawa
REGON 145900211, NIP 7010326698
KRS 0000403736

18 December 2018

Date

Signature

Академія політичних наук України

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 1(17) 2021

Мова видання – українська

Виходить два рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації Міністерства юстиції України
Серія КВ № 24370 – 14210ПР від 13 березня 2020 року

Головний редактор

Мироненко Петро Володимирович

Макетування

Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 30 червня 2021 року

Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 20.00

Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»

вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01031

Тел. (044)-227-82-02, e-mail: aps-ua@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:

Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.